

УДК 338.439.52:001.003.1

***В.М. ЖУК, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН, академік-секретар
Відділення аграрної економіки і продовольства
Національної академії аграрних наук України***

Економічна наука в забезпеченні розвитку агропродовольчої галузі

Основним завданням діяльності наукових установ Відділення аграрної економіки і продовольства НААН є забезпечення системних та комплексних досліджень економічних засад ефективного розвитку агропродовольчого виробництва й сільських територій, гарантування продовольчої безпеки держави і забезпечення населення високоякісним харчуванням.

Пріоритетні напрями досліджень направлені на: наукове забезпечення земельної реформи; розбудову фінансово-кредитного забезпечення; розвиток економіки базових галузей та їхнє технологічне переоснащення; розбудову інфраструктури й зовнішньоекономічної діяльності; сталий розвиток сільських територій; наукове забезпечення розвитку продовольчого ринку і базових галузей харчової та переробної промисловості; формування продовольчої складової споживчого кошика населення.

Протягом 2013 року науковцями Відділення забезпечено розроблення законодавчих і нормативно-правових актів із формування економічних засад конкурентоспроможного аграрного виробництва й інвести-

ційної привабливості галузі, з формування методичних та нормативно-технічних параметрів високоякісного харчування.

Наведена у таблиці 1 вагома законодавча й нормативно-технічна результативність досліджень ґрунтується на результатах завершених науково-дослідних робіт. У сегменті економіки науковим установами Відділення підготовлено 23 теорії, стратегії, програми та концепції розвитку різних галузей АПК, 27 методичних рекомендацій і методів та ін. Зокрема, поглиблено інституціональну теорію бухгалтерською складовою; сформовано науково-методологічні засади фізіократичної доктрини розвитку аграрного сектору; методологію оцінки конкурентоспроможності аграрної продукції України на зовнішніх ринках.

Фундаментальні напрацювання дали можливість розробити й Стратегію розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року, Проект програми розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року; Проект державної цільової програми розвитку особистих селянських господарств в Україні на період до 2020 року; Стратегічні напрями сталого роз-

© В.М. Жук, 2014

витку сільських територій на період до 2020 року та інші документи.

Крім того, підготовлені науково обґрунтовані пропозиції й рекомендації щодо: удосконалення методичних засад нормативної

грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення; уточнення механізму функціонування спеціального режиму прямого оподаткування в сільському господарстві.

1. Результати наукових досліджень наукових установ (НУ) Відділення за 2013 рік

Показник	Кількість, шт.					Усього
	ННЦ «Інститут аграрної економіки»	Національний інститут винограду і вина «Магарач»	Інститут продовольчих ресурсів	Український науково-дослідний інститут олій та жирів	Інститут обліку і фінансів	
Проекти Законів України	11	-	3	-	1	15
Укази Президента	1	-	1	-	-	2
Постанови КМУ	2	-	2	-	-	4
Програми	1	-	-	-	-	1
Стратегії	6	-	-	-	-	6
Концепції	9	-	2	-	1	12
Теорії	7	-	-	-	-	7
Інше (пропозиції до ВРУ, МАП та ПУ, НКУ з Кодексу Аліментаріус, прогнози, моделі, бази даних тощо)	34	-	5	8	6	53
Методична та нормативно-технічна документація, з них:	27	107	37	51	-	222
- Методи та методики	27	55	3	3	-	88
- ДСТУ, ТУ, ТІ,ТО	-	15	17	28	-	60
- Рецептури, Рекомендації, інше	-	37	17	18	-	72
Створено:						
- Сортів	-	4	-	-	-	4
- штамів мікроорганізмів	-	51	19	-	-	40
Розроблено:						
- Технологій	-	4	4	5	-	13
- Способів	-	3	3	2	-	8
- Обладнання або приладів	-	4	7	1	-	12

У напрямі зберігання та переробки сільськогосподарської сировини розроблено 13 технологій, 72 технологічні інструкції, рекомендації, технічні описи продукції та рецептури, 61 методів і методик, 8 способів із переробки м'яса, молока, олійного насіння, жировмісних відходів та виробництва жирних кислот, а також створено 70 штамів мікроорганізмів і 12 типів нового обладнання, приладів та конструкторської документації на обладнання.

Результати наукових досліджень заслуговували на двох Президіях НААН і Бюро Президії НААН, на яких прийняті важливі державні рішення із проблем: «Ємність внутрішнього споживчого ринку сільськогосподарської продукції та продовольства в контексті споживчого кошику та платоспроможного попиту населення» (ННЦ «Інститут аграрної економіки»), «Інституціональна

теорія бухгалтерського обліку в науковому забезпеченні соціально-економічного розвитку» (ТДВ «Інститут обліку і фінансів») та «Наукове забезпечення молокопереробної галузі та підвищення якості молочної продукції» (Інститут продовольчих ресурсів).

У 2014 році передбачається розгляд і обговорення ряд важливих питань на Президії НААН, зокрема: «Про інтегровані аграрні формування та перспективи їх розвитку в Україні» (ННЦ «Інститут аграрної економіки»); «Концептуальні засади розвитку сільськогосподарського землекористування сільських територій» (Інститут землеустрою, який створюється в 2014 році); «Про підвищення ефективності цукробурякової галузі України на основі комплексного використання сировини» (Інститут продовольчих ресурсів). На бюро Президії НААН планується заслухати доповідь «Наукове

забезпечення виробництва шампанського України та ігристих вин у світлі європейської інтеграції» (Національний інститут винограду і вина «Магарач»).

Варто зазначити, що нині у складі НААН функціонує 44 наукові установи. Щорічно може бути заслуховано на Президії НААН роботу близько 22 наукових установ, тобто в середньому заслуховування наукової установи раз на два роки. Натомість наукові установи нашого Відділення заслуховуються щорічно, що доводить про актуальність і важливість їхніх досліджень.

Крім того, результати роботи наукових установ Відділення розглядаються також його керівними органами.

Відділенням аграрної економіки і продовольства в 2013 році проведено 10 загальних зборів та 15 засідань бюро, на яких розглянуто понад 60 питань. Основну частину з них присвячено розгляду результатів наукових досліджень з аграрної економіки, проблем галузі зберігання і переробки сільськогосподарської продукції та якості харчової продукції, методичній роботі; 19 – оцінці діяльності наукових установ; 9 – звітуванню членів Академії про їхню наукову діяльність.

На загальних зборах і бюро Відділення обговорено наукові доповіді: «Про Стратегію розвитку аграрного сектору економіки (на період до 2020 року)»; «Наукове забез-

печення земельної реформи»; «Формування національної системи якості винопродукції»; «Про стан та перспективи розвитку спеціальних режимів оподаткування в сільському господарстві України»; «Сільське господарство в умовах альтернативних варіантів регіональної економічної інтеграції»; «Про підготовку проекту Програми розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року» та ін.

Результативність наукового супроводу земельного законодавства реалізована у розробці: Проекту Закону України „Про обіг земель сільськогосподарського призначення”; Проекту постанови Кабінету Міністрів України „Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення”; Проекту Закону України „Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо припинення права користування земельними ділянками підприємств, установ та організацій, що перебувають у віданні НАН України або галузевих академій” та інших нормативно-правових документів.

У результаті фундаментальних досліджень, співпраці з комісіями при Комітетах Верховної Ради України, Мінагрополітики України у Відділенні сформовано ідеологію національно-селянського вектора земельної реформи (рис. 1).

Рис. 1. Національно-селянський вектор земельної реформи

Важливим питанням роботи Відділення у 2013 році було відстоювання спецрежимів оподаткування. Зокрема, фахівцями розроблено: Проект Закону України „Про посилення державного регулювання місцевих податків”; Проект Закону України „Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо подальшого удосконалення оподаткування податком на додану вартість на результативність діяльності сільськогосподарських товаровиробників”; Проект Закону України «Про внесення змін до статті 215 Податкового кодексу України».

За результатами цієї роботи вдалося відстояти спеціальні режими оподаткування. Щорічний ефект від роботи науковців Відділення за цією проблемою становить більше 5 млрд грн економії коштів сільськогосподарських підприємств при сплаті податків.

Відділення здійснювало науковий супровід законодавства з розвитку галузей харчової промисловості України, зокрема: Проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про виноград та виноград-

не вино»; Проекту Закону України «Про внесення змін до статей 1 і 15 Закону України «Про державне регулювання виробництва й обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів»; Проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про безпечність та якість харчових продуктів»; Проекту Указу Президента України „Про основи забезпечення продовольчої безпеки України”.

Із метою подальшого розвитку аграрного сектору економіки України Відділення спільно з Мінагрополітики забезпечує науковий супровід реалізації:

- Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року (Затверджено розпорядженням КМУ № 806-р від 18.10.2013 р.);
- Програми розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року (Проект 2013 р.) (рис. 2);
- Концепції розвитку сільських територій (Проект 2013 р.).

Рис. 2. Забезпечення зростаючої динаміки виробництва продукції по Програмі – 2020

Загалом, у сфері фундаментальних досліджень основні результати роботи Відділення такі:

З економіки:

- Теоретико-методологічні засади інституціонального забезпечення розвитку підприємництва і кооперації;

- Теоретико-методологічні засади формування стратегічних напрямів сталого розвитку сільських територій;
- Науково-методичні засади підвищення ефективності виробництва сільськогосподарської продукції на основі раціональних розмірів аграрних формувань і прогресивних технологій;
- Методологія оцінки конкурентоспроможності аграрної продукції України на зовнішніх ринках;
- Теоретико-методологічні підходи до формування та розвитку національної фінансово-кредитної системи обслуговування аграрного виробництва;
- Науково-методологічні й організаційні засади створення та забезпечення діяльності Державного земельного (іпотечного) банку;
- Методологічні засади і стратегічні напрями податкового регулювання розвитку аграрного сектору економіки України;
- Ємність внутрішнього споживчого ринку сільськогосподарської продукції та продовольства;
- Інституціональна теорія бухгалтерського обліку;
- Науково-методологічні засади фізіократичної доктрини розвитку бухгалтерського обліку в аграрному секторі.

3 переробки:

- Молекулярно-генетичні формули та паспорти сортів винограду технічного напрямку використання, створені за результатами аналізу мікросателітних локусів ДНК винограду;
- Спосіб ідентифікації автентичності виноградних виноматеріалів і вин;
- Методика ВЕРХ аналізу комплексу поліфенольних сполук винограду;
- Методика визначення катіонів капілярним електрофоретичним поділом;
- Методика визначення критеріальних залежностей величини коефіцієнта тепловід-

дачі від швидкості руху турбулізуючих робочих органів, що застосовуються для конструювання теплообмінного обладнання термічної обробки високожирних жирових сумішей спредів;

- Спосіб визначення культур *Lactococcus lactis* subsp. *cremoris* та *Lactococcus lactis* subsp. *lactis* за допомогою специфічних праймерів методом полімеразної ланцюгової реакції;

- Колекція вірулентних фагів видоспецифічних до *Streptococcus thermophilus* і поширених у молокопереробних підприємствах України. Дві індикаторні культури для визначення фагів. Методика оцінки ризиків біотехнологічного процесу виробництва заквашувальних культур і ферментованих ними продуктів;

- Штами лактобактерій з високим рівнем антагонізму до технічно шкідливої мікрофлори та необхідними для сировиробництва властивостями.

На основі фундаментальних досліджень здійснено оцінку результативності переорієнтації експорту із сировини на продукцію переробки сільськогосподарської продукції (табл. 2). Відділенням напрацьовано моделі поглибленої переробки, за якими Україна щорічно зможе одержувати майже 40 млрд грн додаткових надходжень.

Результативність прикладних досліджень у 2011-2013 роках уможливила науковим установам Відділення укласти 198 ліцензійних угод, що сприяло одержанню додатково 1367 тис. грн. Серед них основними є:

Нормативно-технічна документація (технічні умови, технологічні інструкції, ДСТУ, зміни) на різні види харчових продуктів;

Моделі лабораторних досліджень зразків харчових продуктів;

Моделі мікробіологічних досліджень;

Інформаційно-консультативні проекти із впровадження технологій та ін.

2. Додана вартість, отримана при переробці сільськогосподарської продукції, що експортується, 2015 р.

Культура	Експорт переробленої продукції (в перерахунку на сировину), тис. т		Вартість експорту переробленої продукції у 2015 р., млрд грн (прогноз)		Приріст грошових надходжень від переорієнтації експорту, млрд грн
	2010 р.	2015 р.	умовна реалізація у сировині	реалізація у продукції переробки	
Зернові – усього					7,04
У т.ч.:					
• пшениця (борошно)	96,0	1000	1,7	2,0	0,29

• на комбікорм (пшениця, кукурудза та ін.)	-	2000	3,5	4,3	0,87
• кукурудза (біоетанол та ін.)	-	5000	8,8	14,7	5,89
Олійні – всього					16,5
У т.ч.:					
• соняшник (олія, шрот)	2550	3650	14,5	28,5	14,0
• соя (олія, шрот)	1,2	356,7	1,4	3,0	1,6
• ріпак (олія, шрот)	4,8	233,7	1,1	2,0	0,9
Цукрові буряки – усього					16,3
У т.ч.:					
• на біоетанол	-	11000,0		9,0	9,0
• на цукор	-	8083,3		7,4	7,4
Разом			31,0	70,8	39,8

У 2013 році продовжувалася робота по розбудові структури Відділення (рис. 3). Зроблено акцент на формування правового сегмента досліджень. Значні кроки зроблено для створення Інституту землеустрою, відпрацюванню моделей роботи з громадськими професійними об'єднаннями. Рішенням Загальних зборів Відділення введено до складу провідних учених Відділення фахів-

ців-правознавців. У ННЦ «Інститут аграрної економіки» сформовано групу правового супроводу наукових досліджень. Основними завданнями роботи правового сегмента Відділення на 2014 рік є: правовий супровід урегулювання земельних відносин у НААН та науковий супровід законодавства із земельних відносин і нерухомості в аграрній галузі.

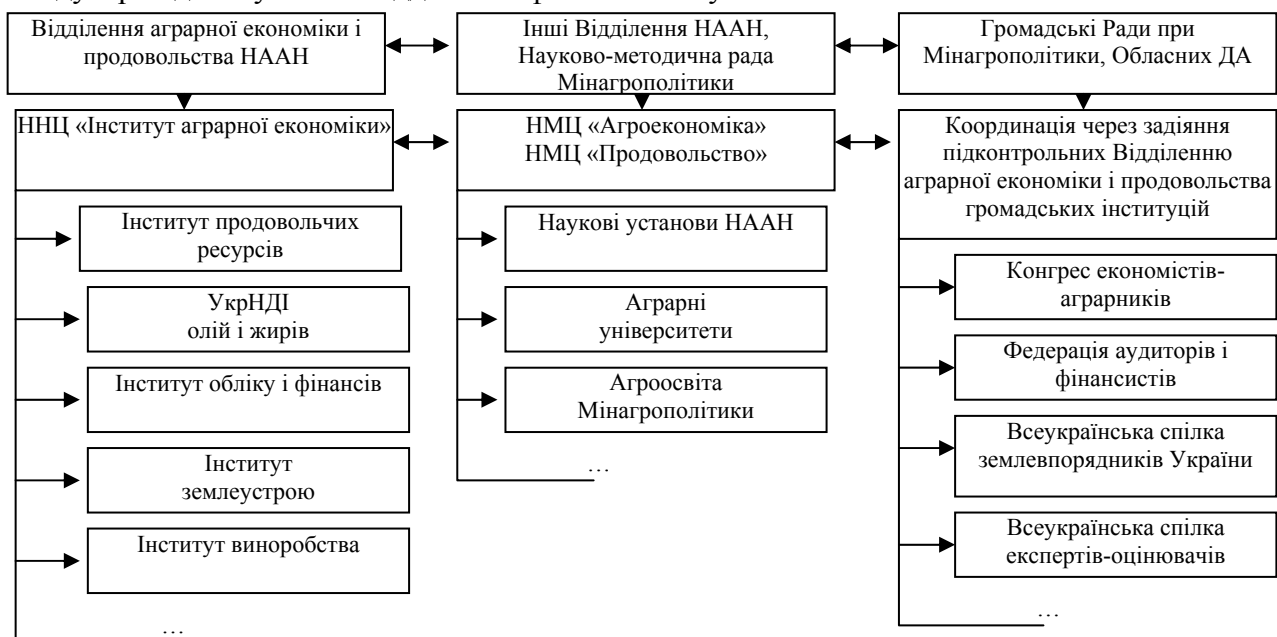

Рис. 3. Структура Відділення аграрної економіки і продовольства на перспективу

Відділення визначилось із пріоритетними напрямами наукових досліджень на 2014-2015 роки. Серед них основними є:

- Нормативно-методичне забезпечення та науковий супровід процесу інтеграції України до Європейського Союзу;
- Науково-методичне забезпечення земельної реформи в Україні;

➤ Моніторинг та науково-методичне забезпечення збільшення ємності ринків сільськогосподарської продукції;

➤ Розвиток сільських територій та селотримуючої сутності аграрного бізнесу;

➤ Науково-методологічне забезпечення зростання капіталізації аграрного бізнесу;

➤ Організаційні та економічні засади національної системи фінансово-кредитного забезпечення аграрного виробництва;

➤ Науково-методичне та нормативне забезпечення стандартизації і систем управління якістю виробництва харчових продуктів відповідно до вимог ЄС;

➤ Розроблення сучасних технологій та ефективного енергоощадного обладнання з виробництва харчових продуктів для задоволення потреб населення в повноцінному і раціональному харчуванні;

➤ Розробка та освоєння нових методів зберігання і переробки сільськогосподарської продукції з застосуванням вискоєфективних фізичних ефектів.

Все це вимагає посиленої уваги до розвитку кадрового потенціалу. Стратегія формування наукової спеціалізації фахівців Відділення на 2014 рік представлена на рисунку 4.

Рис. 4. Стратегія розвитку наукового потенціалу Відділення аграрної економіки і продовольства (етап 2014 року)

Отже, Відділення аграрної економіки і продовольства НААН проводить дієве наукове забезпечення розвитку агропродовольчої галузі України. Наявний потенціал і ви-

важені плани Відділення дають змогу НААН брати на себе відповідальність за наукове супроводження реформ нової влади України.

Список використаних джерел

1. Бюлетень про науково-організаційну та координаційну роботу Відділення аграрної економіки і продовольства за 2013 рік. – К., 2014. – 148 с.
2. Дем'яненко М.Я. Державне фінансування аграрного сектору АПК (моніторинг бюджетних програм за 2002-2013 роки) / М.Я. Дем'яненко, А.С. Шолойко. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 120 с.
3. Ємність внутрішнього споживчого ринку сільськогосподарської продукції та продовольства: моногр. / [О.М. Шпичак, Ю.О. Лупенко, В.М. Жук та ін.]; за ред. О.М. Шпичака. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 186 с.
4. Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку інноваційної діяльності в науково-дослідних установах / [Ю.С. Бездушна, В.М. Жук, Н.Л. Жук]; за ред. В.М. Жука. – К.: ННЦ ІАЕ, 2014. – 88 с.
5. Обліково-аудиторське забезпечення розвитку земельних відносин: колективна моногр. / [В.М. Жук, Ю.С. Бездушна, Б.В. Мельничук, Н.Л. Жук, С.М. Остапчук]. – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. – 238 с.
6. Підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості агропромислового виробництва на основі розвитку кластерних систем ; [М.Ф. Кропивко, Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік та ін.]; за ред. М.Ф. Кропивка – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 46 с.
7. Програма розвитку особистих селянських господарств в Україні на період до 2020 року (проект) ; за ред. Ю.О. Лупенка, М.Й. Маліка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 104 с.
8. Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив: практ. посіб. / [Ю.О. Лупенко, В.М. Жук, М.Й. Малік та ін.]. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 128 с.
9. Стратегічні напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві на період до 2020 року / [Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, В.М. Заяць та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 50 с.
10. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року/ [Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, О.Г. Булавка та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 74 с.
11. Стратегічні напрями податкового регулювання розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року/ Ю.О. Лупенко, Л.Д. Тулуш. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 38 с.
12. Стратегічні напрями розвитку земельних відносин у сільському господарстві на період до 2020 року / [М.М. Федоров, О.В. Ходаківська, С.Г. Корчинська, Н.А. Солов'яненко]; за ред. Ю.О. Лупенка, М.М. Федорова. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 58 с.

13. Стратегічні напрями реформування управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій ; за ред. М.Ф. Кропивка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 82 с.

14. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року ; за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – [2-ге вид., переробл. і доповн.]. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 218 с.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2014 р.

*

УДК 001.76:338.432:378.4

***В.С. ШЕБАНИН, доктор технічних наук,
професор, член-кореспондент НААН, ректор
Миколаївського національного
аграрного університету***

Наукове забезпечення інноваційного розвитку АПК як пріоритетний напрям діяльності аграрного університету

Постановка проблеми. Стратегією розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року передбачено, що наукове забезпечення інноваційного розвитку сільськогосподарського виробництва є одним із ключових важелів державної політики на шляху підвищення ефективності функціонування підприємств АПК та рівня конкурентоспроможності виробленої ними продукції [13]. Отже, сучасна інноваційна діяльність в АПК вимагає запровадження досягнень науки у виробництво задля досконалої організації наукових досліджень і розробок у масштабі країни та прискорення процесу практичного перетворення науки у справжній виробничий потенціал.

На сучасному етапі реформування аграрного сектору впровадження інновацій супроводжується низкою проблем, розв'язання яких сприятиме формуванню й реалізації інноваційного потенціалу, підви-

щенню ефективності діяльності суб'єктів сільськогосподарського виробництва. Можливості, тривалість, конкретні шляхи переходу національної економіки до інноваційної моделі розвитку залежать від наявного в країні інноваційного потенціалу, зокрема: мережі навчальних закладів, наукових організацій та установ; насиченості економіки науковими кадрами й освіченості робочої сили; обсягів фінансування наукової та науково-технічної діяльності; рівня інноваційної активності промислових підприємств і динаміки виробництва інноваційної продукції; наявності платоспроможного попиту на інноваційну продукцію.

Посилення наукового забезпечення інноваційних процесів в агропромисловому виробництві вимагає кардинального трансформування діяльності аграрних університетів, перетворивши їх у потужні навчально-науково-виробничі консорціуми [9] для повноцінного розвитку аграрної освіти й науки в Україні та її адаптації до сучасних вимог виробництва.

© В.С. Шебанін, 2014

13. Стратегічні напрями реформування управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій ; за ред. М.Ф. Кропивка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 82 с.

14. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року ; за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка. – [2-ге вид., переробл. і доповн.]. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 218 с.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2014 р.

*

УДК 001.76:338.432:378.4

***В.С. ШЕБАНИН, доктор технічних наук,
професор, член-кореспондент НААН, ректор
Миколаївського національного
аграрного університету***

Наукове забезпечення інноваційного розвитку АПК як пріоритетний напрям діяльності аграрного університету

Постановка проблеми. Стратегією розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року передбачено, що наукове забезпечення інноваційного розвитку сільськогосподарського виробництва є одним із ключових важелів державної політики на шляху підвищення ефективності функціонування підприємств АПК та рівня конкурентоспроможності виробленої ними продукції [13]. Отже, сучасна інноваційна діяльність в АПК вимагає запровадження досягнень науки у виробництво задля досконалої організації наукових досліджень і розробок у масштабі країни та прискорення процесу практичного перетворення науки у справжній виробничий потенціал.

На сучасному етапі реформування аграрного сектору впровадження інновацій супроводжується низкою проблем, розв'язання яких сприятиме формуванню й реалізації інноваційного потенціалу, підви-

щенню ефективності діяльності суб'єктів сільськогосподарського виробництва. Можливості, тривалість, конкретні шляхи переходу національної економіки до інноваційної моделі розвитку залежать від наявного в країні інноваційного потенціалу, зокрема: мережі навчальних закладів, наукових організацій та установ; насиченості економіки науковими кадрами й освіченості робочої сили; обсягів фінансування наукової та науково-технічної діяльності; рівня інноваційної активності промислових підприємств і динаміки виробництва інноваційної продукції; наявності платоспроможного попиту на інноваційну продукцію.

Посилення наукового забезпечення інноваційних процесів в агропромисловому виробництві вимагає кардинального трансформування діяльності аграрних університетів, перетворивши їх у потужні навчально-науково-виробничі консорціуми [9] для повноцінного розвитку аграрної освіти й науки в Україні та її адаптації до сучасних вимог виробництва.

© В.С. Шебанін, 2014

Досягнення науково-технічного прогресу в сучасних умовах стають основним засобом зростання і розвитку економіки країни у довгостроковій перспективі. Надзвичайної актуальності набуває пошук нових технологій, здатних забезпечити підвищення ефективності функціонування аграрної галузі в умовах збіднення природних ресурсів. Нині постійне впровадження наукових розробок, новітніх технологій у виробництво може забезпечити підприємствам економію ресурсів, економічне зростання, що є особливо важливим в умовах ринку. Тому проблема практичного запровадження наукових досягнень в агропромислове виробництво є надзвичайно актуальною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти означеної проблеми досліджено у працях І.А. Ажаман [1], О.В. Гончаренко [4], В.В. Гришова [5], P.F. Druker [17], Jim Woodhill [19], О.Б. Звягінцевої [5], Л.І. Курило [6], Ю.О. Лупенка [7], Л.П. Марчук [8], В.Я. Месель-Веселяка [7], П.Т. Саблука [6], Н.М. Сіренко [11], В.Б. Смолінського [12], О.Г. Шпикуляка [6] та ін. Однак далеко не всі пов'язані з нею питання є до кінця вирішеними.

Мета статті – обґрунтування доцільності наукового супроводу інноваційної діяльності сучасних підприємницьких структур в аграрній сфері, існуючих у ній проблем і наведення конкретних пропозицій для поліпшення стану справ з урахуванням досвіду Миколаївського національного аграрного університету.

Виклад основних результатів дослідження. Останнім часом у вітчизняному науково-освітньому середовищі триває дискусія навколо проблеми поліпшення науково-дослідної діяльності університетів, зокрема якості підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації для спільного розв'язання складних наукових проблем, наукоємності та конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, створення ефективної інноваційної інфраструктури.

У сучасних умовах ринкової економіки фундаментом інновацій і розвитку суспільства є освіта й наука, переважним об'єктом інноваційної діяльності стає вищий навча-

льний заклад як рушійна сила змін у господарстві країни. Саме освіта сприяє формуванню кадрів, які мислять інноваційно: розвивають виробництво, спонукають його до використання наукових розробок, що, в свою чергу, стимулює науку до досліджень, які забезпечують потреби виробництва.

Серед науковців вищої кваліфікації науковці-аграрії мають найменшу частку серед загалу – 4,6%, але вони є найактивнішими у виконанні науково-дослідних робіт (індикатор перевищував середній рівень в Україні) сільськогосподарських (0,588) та природничих наук (0,406) [15]. Незважаючи на певне скорочення чисельності вчених в аграрному секторі й незадовільне стимулювання їхньої праці (рівень посадових окладів професорів в Україні становить 5-6 тис. грн на місяць, тоді як в Європі – 7 тис. євро; стипендії аспірантам – до 200 євро, при європейському рівні – 1000 євро), Україна досі посідає одне з перших місць в Європі за часткою науковців у робочій силі.

Занепокоєння викликає також обсяг запланованого на 2014 рік бюджетного фінансування науки в Україні, який нижчий від законодавчо встановлених норм (1,7% ВВП) за всі роки незалежності та становить лише 0,27% ВВП [10]. На університетську науку нині виділяється менше 7% загальних асигнувань на всю науку, а частка фінансування науково-технічних робіт в університетах дорівнює лише 3% загальних коштів на їх утримання, що значно нижче, ніж у розвинутих країнах [2]. Недофінансування наукової сфери веде до згортання наукових тем і дослідних робіт, що призведе до непоправних наслідків для майбутнього розвитку Української держави. За таких умов учені вищої школи все більше уваги приділяють запровадженню результатів своїх розробок, використовуючи механізми інноваційної діяльності.

Одним із дієвих механізмів є створення малих інноваційних підприємств. Проте в цьому напрямі існує ряд проблем. По-перше, це відсутність у більшості наукових та навчальних освітніх закладів результатів інтелектуальної діяльності у складі нематеріальних активів, що перешкоджає формуванню статутного капіталу при створенні малих інноваційних підприємств. По-друге,

відсутність у цих закладів сучасної матеріально-технічної бази і кваліфікованих спеціалістів для організації інноваційного бізнесу. По-третє, незаінтересованість підприємницького сектора економіки у фінансуванні ризикових та високовартісних інноваційних проєктів, які мають тривалий термін окупності. І, зазираючи наперед, банкрутство підприємств малого інноваційного бізнесу. Процедура банкрутства таких підприємств, засновниками яких є бюджетні установи освіти й науки, ускладнена, тому що засновники повинні розраховуватися за своїми зобов'язаннями або грошима, або власністю. Можливе й відчуження площ.

Ця ситуація викликає занепокоєння і необхідність удосконалення чинного законодавства, врегулювання на державному рівні правових питань, диференційованого підходу у вирішенні спірних питань, що стосуються навчальних освітніх закладів, у кожному випадку окремо.

Стратегія інноваційного розвитку спроможна забезпечити подальший довгостроковий розвиток аграрної освіти й науки. Вона передбачає задоволення освітніх потреб населення, особливо сільського, потреб у його мобільності, в насиченні аграрного сектора економіки спеціалістами нової формації, сучасними науковими досягненнями, а також підвищення конкурентоспроможності аграрної освіти та університетської науки на світовому рівні.

За умови повноцінної реалізації Концепції реформування й розвитку аграрної освіти та науки [9] зі створенням навчально-науково-виробничого консорціуму на базі єдиного на півдні України «Наукового парку Миколаївського НАУ «Агроперспектива» (рис.) дало б можливість значно прискорити формування нової системи інноваційного розвитку агропромислового сектора економіки Південного регіону та процесу інтеграції «аграрна освіта – аграрна наука – аграрне виробництво». Так, для вчених, аспірантів і студентів – це можливість запровадження своїх розробок у галузі агрохімії, ґрунтознавства, землеробства, для виробничників – унікальна можливість порівняти свої результати зі світовими досягненнями. Крім того, метою наукового парку університету є поєднання можливостей освіти, науки, ви-

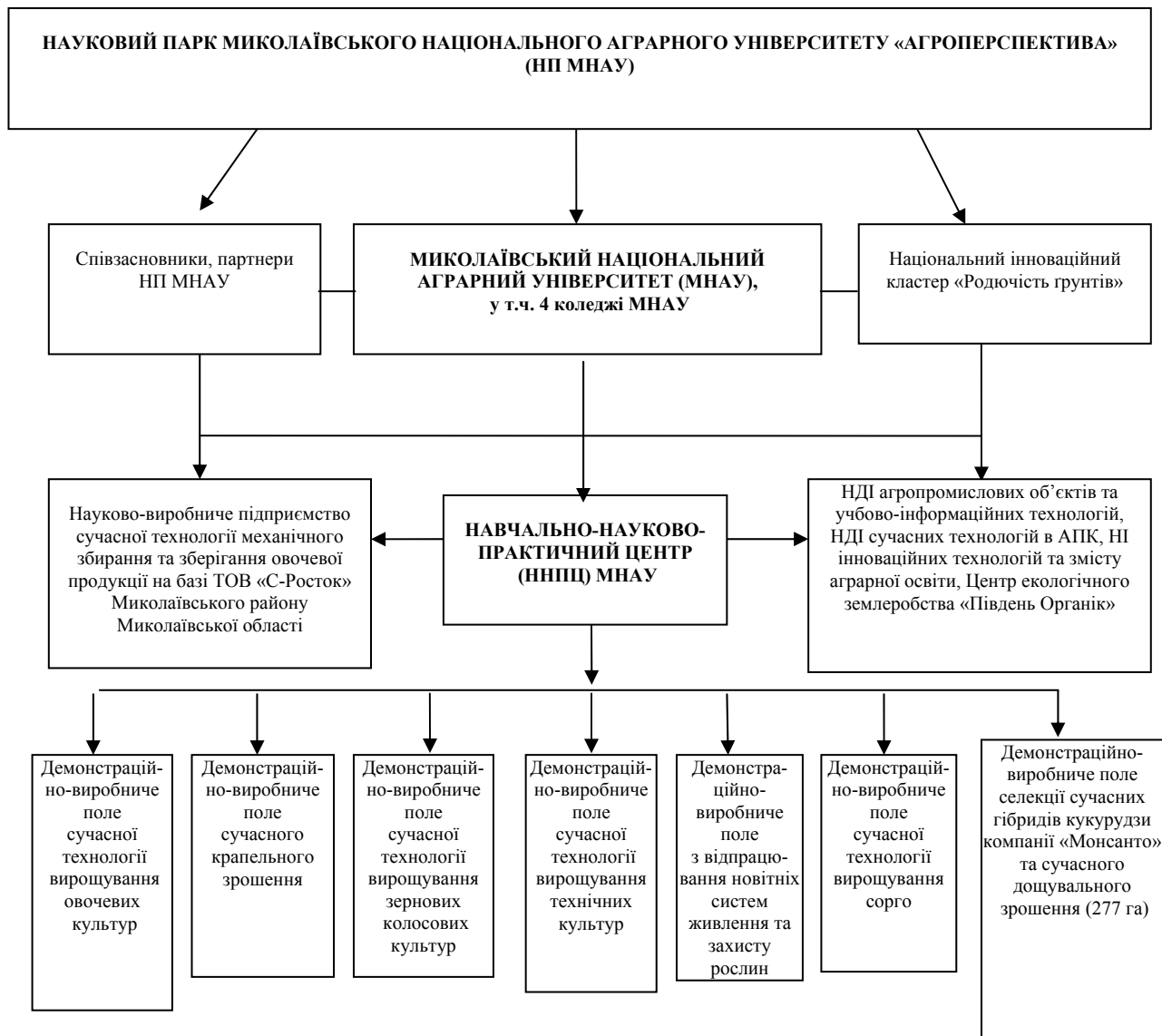
робництва й бізнесу шляхом координації виконання інноваційних проєктів його учасниками та партнерами для прискорення розробки, реального запровадження у виробництво наукоємної конкурентоспроможної високотехнологічної продукції, комерціалізації результатів наукових досліджень і спрямування взаємоузгоджених дій на задоволення потреб внутрішнього ринку й нарощування експортного потенціалу України.

Потенційними партнерами Наукового парку «Агроперспектива» будуть технопарки, бізнес-інкубатори, промислові підприємства, академічні та навчально-наукові інститути (університети), інноваційні компанії, міжнародні компанії й фонди, сільськогосподарські підприємства, владні інституції. Так, на нинішній час, вже є домовленість із відомими вітчизняними та зарубіжними компаніями (ТОВ «Syngenta», CLAUSE, BAYER, Bejo, Агриматко, «Терра-Тарса», «С-Росток», «Владам», «Ірригатор Україна») про надання послуг щодо розроблення інноваційних технологій із вирощування овочевих культур, систем крапельного зрошення, мікро- і макроживлення, захисту від шкідників, хвороб та бур'янів; підготовку кадрів на замовлення товаровиробників тощо.

Апробація й подальше практичне застосування сучасних досягнень у галузях насінництва зернових, овочевих і технічних культур, систем живлення, захисту рослин та зрошення на базі Миколаївського НАУ стало реально можливим завдяки наявності в структурі університету Навчально-науково-практичного центру (далі – ННПЦ), землі якого розташовані в Миколаївському районі Миколаївської області, в зоні Південного Степу України. ННПЦ створено з метою забезпечення практичного навчання студентів, слухачів університету, проведення аспірантами й ученими наукових досліджень, науково-виробничої діяльності, яка технологічно пов'язана з процесом підготовки спеціалістів сільського господарства та інших галузей агропромислового комплексу України, виробництва репродукційного насіння, переробки й реалізації сільськогосподарської продукції, надання послуг, виконання робіт з виробництва сільськогосподарської продукції. У 2014 році ННПЦ

МНАУ, як і в попередні роки, пройшло державну сертифікацію як насіннєве госпо-

дарство з вирощування репродуктивного насіння та органічної продукції.

Структура Наукового парку Миколаївського національного аграрного університету «Агроперспектива»

Невід'ємною структурою ННПЦ університету є демонстраційно-виробничі поля, які функціонують для забезпечення практичного навчання студентів, проведення наукових досліджень, підвищення наукового рівня, практичної цінності та розширення меж науково-дослідних робіт кафедр університету, демонстрації сучасних інноваційних агротехнологій, сортів і гібридів сільськогосподарських культур, пропаганди передових технологій та виробничої діяльності, що пов'язані з процесом підготовки висококваліфікованих фахівців для АПК. Наявні сільськогосподарські угіддя й відповідна матеріально-технічна база дають змогу постійно

організовувати дослідні посіви, проводити виробничу перевірку науково-технічних розробок, вирощувати насіння високих репродукцій зернових культур.

У процесі реалізації програми діяльності наукового парку університету на демонстраційно-виробничих полях ННПЦ вже проведено ряд заходів:

сортовипробування 146 сортів і гібридів овочевих культур іноземного виробництва на площі 4,5 га із 16 всесвітньо відомих компаній із виробництва та продажу насіння овочевих культур із Франції, Німеччини, Італії, Іспанії, Японії, США, Ізраїлю, Нідерландів (Clause, Bayer, Nunhems, Nickerson-

Zwaan, Agri Saaten, Sakata, Enza Zaden, Esasem, Bejo, Tazier, KR, FS, Hazera Genetics, Seminis);

День поля з технології вирощування овочів відкритого ґрунту за участю представників іноземних компаній, вітчизняних виробників овочевої продукції, вчених наукових установ півдня України;

сортовипробування 88 сортів і гібридів зернового, цукрового, віничного та суданського сорго іноземного й вітчизняного виробництва із семи країн світу (США, Японія, Франція, Індія, Російська Федерація, Угорщина, Молдова);

День поля з технології вирощування сорго за участю представників відомих світових компаній із виробництва та продажу насіння сорго, а також вітчизняних центрів селекції сорго, виробників із 10 областей України й Автономної Республіки Крим. За словами вітчизняних та іноземних фахівців, представлена колекція була кращою в Україні й нічим не поступалася світовим зразкам.

Поточного року укладено договори про сортовипробування овочевих культур із одинадцятьма іноземними компаніями, закладено демонстраційне поле з технології вирощування зернових колосових культур, на якому висіяно 50 сортів озимої пшениці та 20 сортів озимого та ярого ячменю. За сприятливих погодних умов будуть закладені демонстраційні поля кукурудзи, соняшнику, сорго.

Одним із основних аспектів розв'язання низки проблем, що стоять на шляху наукового забезпечення інноваційного розвитку аграрного сектора, за умов недостатнього фінансування є проведення наукових досліджень на замовлення комерційних структур. Таке джерело додаткових коштів в освітню сферу, на наш погляд, є перспективним напрямом фінансової підтримки університету. Так, у 2013 році робочою групою науковців університету розроблено інноваційний проєкт «Сучасне зрошення земель Навчально-науково-практичного центру Миколаївського НАУ» для вирощування насіння гібридної кукурудзи на площі 277 га. Зазначений проєкт зацікавив відому американську компанію «Монсанта», яка, відповідно до укладених договорів, уже інвестувала в реалізацію проєкту понад 5 млн грн для будівницт-

ва напірного водогону та придбання сучасних дощувальних машин Lindsay Zimmatic зарубіжного виробництва. Застосовувана іригаційна система підвищить ефективність зрошення, сприятиме зростанню продуктивності, зниженню споживання енергії й трудозатрат. Запровадження зазначеного проєкту дає змогу уже з 2014 року відпрацьовувати науково обґрунтовані технології вирощування перспективних гібридів зернової кукурудзи за різних режимів зрошення та систем мікро- і макроживлення. Окрім того, студенти матимуть можливість під час практичних занять ознайомитися з новітніми технологіями, набути досвід впровадження їх у виробництво.

Із метою координації та проведення робіт, пов'язаних із забезпеченням екологічної й продовольчої безпеки України, а також зі збереженням і поліпшенням стану ґрунтів, Миколаївський національний аграрний університет у 2011 році на підставі Постанови Президії НАН України від 16.02.2011 р. №55 став співкоординатором діяльності Національного інноваційного кластера «Родючість ґрунтів» (далі Кластер). Згідно з планом роботи Кластера його діяльність здійснювалася створенням тимчасових творчих пошукових груп при установах-учасниках Кластера за рахунок залучення позабюджетних коштів.

Миколаївським національним аграрним університетом спільно з Одеським національним університетом ім. І.І. Мечникова й ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н. Соколовського» було розроблено геоінформаційну систему (ГІС) «Оцінка процесів деградації ґрунтів та оптимізація землекористування», яка повинна забезпечити збирання, зберігання, обробку, відображення й просторово координований розподіл і повну інвентаризацію сільськогосподарських угідь, моніторинг параметрів ґрунтової родючості, проведення заходів щодо підвищення родючості ґрунтів, створення планів для раціонального землекористування та запровадження елементів «точного» землеробства. Зокрема, проведено оцінку ступеня ерозійної деградації ґрунтів ННПЦ МНАУ, що уможливує розробити заходи щодо раціонального використання ґрунтових ресурсів. У результаті виконання цієї розробки для кожно-

го агроландшафту (поля) ННПЦ МНАУ створено електронні карти ґрунтів, карти потенційних втрат ґрунту з водною ерозією, швидкостей ґрунтоутворення, а також розроблено різні сценарії використання ґрунтів залежно від крутизни, довжини схилів, ступеня еродованості ґрунтів тощо.

Другою розробкою було виконання «Системи дистанційного моніторингу ґрунтів Правобережного Степу України (2013-2014 рр.)», яка включає процедуру ідентифікації супутникових зображень через систему ключових ділянок із різними типами й підтипами ґрунтів регіону. На виділених полігонах проведено дослідження ґрунтів із визначенням основних параметрів родючості – вміст гумусу, гранулометричний склад ґрунту, вміст солей, склад поглинених основ тощо. Для ідентифікації параметрів родючості використовували дані багатоспектрального сканування, яке здійснюється камерою ETM+ (Enhanced Thematic Mapper Plus), що знаходиться на борту американського супутника «Ландсат-7». У результаті розробляли залежності між попиксельними яскравостями в різних частинах спектру та показниками ґрунтової родючості, що дозволяє визначати параметри родючості за космічними зображеннями. У найближчій перспективі планується створити систему дистанційного контролю, яка на 85% відповідатиме реальним польовим дослідженням за вмістом гумусу, глибиною ґрунтових горизонтів, ступеня засолення й осолонцювання ґрунтів, особливо на зрошуваних землях при поливах мінералізованими водами. Це сприятиме зменшенню витрат на проведення землеоціночних робіт [14].

Досягненню позитивних результатів від запровадження стратегічних напрямів Концепції інноваційного розвитку аграрної освіти і університетської науки сприяє реалізація Програми інноваційно-інвестиційних проектів «Інтеграція аграрної освіти, науки, виробництва» Миколаївського НАУ, розрахована на період до 2018 року. Зокрема, робочою групою науковців університету на підставі робочого проекту розроблено інвестиційний проект «Навчально-наукововиробничий свинокомплекс аграрного університету» на вирощування 3900 голів на

рік, який передбачає не тільки практичне навчання студентів технологічних, технічних, ветеринарних та економічних спеціальностей вищих навчальних закладів Миколаївської, Херсонської, Одеської областей, а й підвищення кваліфікації фахівців-технологів виробництва продукції тваринництва аграрних підприємств Миколаївської області та України в цілому. Результатом діяльності свинокомплексу буде одержання високоякісного ремонтного поголів'я свиней, які є неперевершеними за відтворювальними, відгодівельними і м'ясними якостями (внутрішньопородний тип свиней породи дюрор української селекції «Степовий», п'єтрен, велика біла), які створюються та удосконалюються науковцями Миколаївського національного аграрного університету. Молодняк використовуватимуться для забезпечення потреб аграрних підприємств не тільки регіону, а й усієї країни.

Наукове забезпечення інноваційного розвитку АПК країни не обмежується лише окресленими здобутками університету. Вважаємо за доцільне розробити чітку програму дій, положення якої послідовно і методично реально запроваджувати у виробничу сферу.

Посилити інноваційний розвиток АПК України можливо за умови підвищення рівня освіти населення й через неї – його наукової активності. Чим вище рівень освіти молодшої людини, тим більше вона продукує нових ідей та пропозицій, успішніше використовує інновації у професійній діяльності. Отже, слід усвідомити, що освіта і наука є основним ресурсом, який забезпечує зростання добробуту суспільства та підвищення статусу країни. А тому регулярне системне оновлення змісту аграрної освіти й університетської науки сприятиме безперервності освіти на базі наукових досягнень на тісній співпраці освітньо-наукових установ із сільгосптоваровиробниками в процесі проведення інноваційної діяльності.

Висновки. 1. Аграрна наука – надійний фундамент подальшого інноваційного розвитку агропромислового виробництва України. Виконання пріоритетних завдань щодо зміцнення його наукової складової покладено на вищі навчальні заклади і насамперед –

аграрні університети, які мають поступово реорганізуватися зі створенням на їхній базі навчально-науково-виробничих консорціумів. Створені консорціуми успішно діятимуть в умовах економічної реформи та зміни виробничих відносин на селі.

2. Миколаївський національний аграрний університет відіграє значну роль у науковому забезпеченні інноваційного розвитку АПК завдяки ефективній діяльності єдиного на півдні України Наукового парку Миколаївського національного аграрного університету «Агроперспектива». Його створення уможливило об'єднати зусилля вчених при виконанні наукових досліджень і розробок, ефективно використовувати кошти заінтере-

сованих в інноваційному розвитку вітчизняних та зарубіжних агроформувань, поліпшити якість підготовки й перепідготовки фахівців тощо.

3. Реалізація інноваційних проектів «Сучасне зрошення земель Навчально-науково-практичного центру Миколаївського НАУ», «Навчально-науково-виробничий свинокомплекс аграрного університету» та інших сприятиме оновленню матеріально-технічної бази університету, зміцненню його кадрового потенціалу, залученню студентів до науково-дослідної роботи, прискоренню впровадження сучасних наукових технологій у виробництво й міжнародному визнанню української науки.

Список використаних джерел

1. Ажаман І.А. Аналіз впровадження інновацій в Україні та галузі сільського господарства / І.А. Ажаман // Вісн. ХНТУСГ. — 2012. — Вип. 125. — С. 52—59.
2. Аналітична довідка «Стан розвитку науки і техніки, результати наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій за 2012 рік» [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://www.dknii.gov.ua/?q=system/files/sites/default/files/images/_08%2007%202013.pdf.
3. Гаращук О. Підвищення якості підготовки кадрів – фундаментальна місія вищої школи / О. Гаращук, В. Содоль // Вища шк. — 2013. — № 2. — С. 22—36.
4. Гончаренко О.В. Інноваційний розвиток аграрних підприємств у контексті формування інформаційної економіки / О.В. Гончаренко // Актуальні проблеми економіки. — 2012. — № 10. — С. 103—109.
5. Звягінцева О.Б. Механізм формування та впровадження інноваційного маркетингу підприємств / О.Б. Звягінцева, В.В. Гришов // Облік і фінанси АПК. — 2012. — № 3. — С. 141—145.
6. Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект : моногр. / [П.Т. Саблук, О.Г. Шпикуляк, Л.І. Курило та ін.]. — К. : ННЦ «ІАЕ», 2010. — 706 с.
7. Лупенко Ю.О. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / Ю.О. Лупенко, В.Я. Месель-Веселяк — К.: ННЦ ІАЕ, 2012. — 182 с.
8. Марчук Л.П. Пріоритети розвитку вищої освіти в умовах формування інноваційної економіки / Л.П. Марчук // Економіка АПК. — 2011. — № 6. — С. 127—133.
9. Матеріали щодо створення навчально-науково-виробничих консорціумів аграрних вищих навчальних закладів України. — Миколаїв : МДАУ, 2012. — 38 с.
10. Про Державний бюджет України на 2014 рік : Закон України від 16.01.2014 р. № 719-VII.
11. Сіренко Н.М. Управління стратегією інноваційного розвитку аграрного сектора економіки України / Н.М. Сіренко. — Миколаїв, 2010. — 416.
12. Смолінський В.Б. Інноваційне оновлення аграрної галузі на основі кластерного підходу / В.Б. Смолінський // НЛТУ України. — 2013. — Вип. 23.16. — С. 289—295.
13. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року ; розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовт. 2013 р. № 806-р.
14. Чорный С.Г. Мониторинг гумусового состояния чернозёма южного с использованием многоспектральных снимков спутника LANDSAT 7 / С.Г. Чорный, Д.А. Абрамов // Почвоведение и агрохимия. — 2013. — № 1 (50). — С. 106—117.
15. Шебанін В.С. Освіта та наука як рушійні фактори інноваційного розвитку аграрної сфери України / В.С. Шебанін // Економіка АПК. — 2010. — № 3. — С. 94—98.
16. Agricultural Innovation in Family Farming [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.fao.org/nr/research-extension-systems/ais-ff/en/>.
17. Druker P.F. Post-Capitalist Society / Peter Ferdinand Druker. — New-York : Harper Business, 1993. — 232 p.
18. Good practices in building innovative rural institutions to increase food security (Case Studies) [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.fao.org/docrep/016/ap209e/ap209e.pdf>.
19. Jim Woodhill. Capacities for Intuition Innovation: Complexity Perspective / Jim Woodhill // IDS Bulletin. — May 2010. — V. 41, № 3. — P. 47—59.
20. Julian Birkinshaw. The 5 Myths of Innovation / Julian Birkinshaw, Cyril Bouguet and J.L. Barsoux // Mit Sloan management review. — winter 2011. — Vol. 52, № 2. — P. 43—50.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2014 р.

*

УДК 631.002.6 : 167.1 (477)

Ю.О. ЛУПЕНКО, доктор економічних наук, професор, академік НААН,
заслужений діяч науки і техніки України, директор
П.Т. САБЛУК, доктор економічних наук, професор, академік НААН,
заслужений діяч науки і техніки України, радник при дирекції
В.Я. МЕСЕЛЬ-ВЕСЕЛЯК, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, заслужений діяч науки і техніки України,
заступник директора з наукової та інноваційної роботи,
завідувач відділення організації виробництва і земельних відносин,
завідувач відділу форм господарювання
М.М. ФЕДОРОВ, доктор економічних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач відділу земельних відносин
Національний науковий центр "Інститут аграрної економіки"

Результати і проблеми реформування сільського господарства України

Постановка проблеми. В Україні здійснено реформування сільського господарства із створенням господарських структур ринкового спрямування, побудованих на приватній власності на землю у поєднанні з індивідуальними, колективними і сімейними формами організації праці. Водночас у процесі розвитку аграрного сектору економіки країни виникає ряд проблем щодо ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, орендних земельних відносин, міжгалузевих економічних відносин, цінних та фінансово-кредитних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні засади реформування аграрного сектору економіки країни розроблено в Національному науковому центрі „Інститут аграрної економіки”, імплементовано в ряд нормативно-правових актів та висвітлено в наукових працях П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка, М.М. Федорова, Ю.О. Лупенка, П.І. Гайдучького.

Мета статті – проаналізувати теоретико-методологічні положення щодо реформування аграрного сектору економіки, результати практичного його здійснення та висвітлити проблеми, що виникли в процесі формування й розвитку ринкових відносин у сільському господарстві.

Виклад основних результатів дослідження. Основи реформування економіки країни в напрямі приватизації в промисловості закладені прийнятим Верховним Советом СССР Законом СССР „Основы законодательства Союза ССР и союзных республик об аренде” (23.11.1989 року) [1], яким передбачено, що: „Аренда допускается во всех отраслях народного хозяйства и может применяться в отношении имущества всех форм и видов собственности. В аренду могут быть переданы: а) земля и другие природные ресурсы; б) предприятия (объединения), организации, структурные единицы объединений, производства, цехи, иные подразделения предприятий, организаций как единые имущественные комплексы производственных фондов и других ценностей; в) отдельные здания, сооружения, оборудование, транспортные средства, инвентарь, инструмент, другие материальные ценности” (стаття 3) і що: „арендатор может полностью или частично выкупить арендованное имущество После выкупа арендованного имущества арендное предприятие по решению его трудового коллектива может быть преобразовано в коллективное предприятие, кооператив, акционерное общество или иной вид предприятия, действующего на основе коллективной собственности (стаття 10)”.

Реальна приватизація в промисловості розпочалася в Україні після проголошення 16.07.1990 року державного суверенітету України [2], прийняття 03.08.1990 року концепції переходу України до ринкової економіки [3]. Посилилася вона після прийняття Законів України: „Про підприємництво” (7.02.1991 року) [7], „Про підприємства в Україні” (27.03.1991 року) [8], „Про господарські товариства” (27.09.1991 року) [9].

Здійснювалася оренда промислових підприємств із наступним їх викупом. Фабрики і заводи почали викупуватися їхніми працівниками, чим скористалися керівники підприємств із переробки сільськогосподарської продукції та інших підприємств промисловості, а селянина залишили за межами цього процесу.

У результаті проведеного в Інституті аналізу недоліків одержавленого сільського господарства, вивчення багаторічної зарубіжної

практики його ведення в ринкових умовах було опрацьовано наукові засади ведення галузі на основі приватної власності на засоби виробництва, включаючи землю, й розвитку різних форм господарювання. Ще у 1990 році нами обґрунтовано положення до Земельного кодексу України щодо врегулювання земельних відносин на селі. Було внесено пропозиції: „наблизити власність на землю безпосередньо до виробника; надати самостійності і незалежності громадянину через відродження стратегічного господаря на землі на основі запровадження приватної власності на землю, розвитку на рівноправній основі сільськогосподарських підприємств, господарств населення та фермерських господарств” [4].

Отже, були науково обґрунтовані напрями і механізми здійснення земельної й аграрної реформ на селі, що вимагало необхідності зміни форми власності на землю через роздержавлення та приватизацію. На початковому етапі запропоновано змінити державну форму власності на колективну. Виходячи з цього, Верховною Радою України прийнято Постанову “Про земельну реформу” (18.12.1990 року) [5], якою всі землі України оголошено об’єктом земельної реформи. Земельним кодексом України (18.12.1990 року) [6] визначено правовий режим передачі земель у довічне успадковуване володіння громадянам і постійне володіння сільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям. З цього, по суті, почалися аграрні перетворення на селі.

Передача громадянам земель у довічне успадковуване володіння стала передумовою запровадження приватної власності на землю. Враховуючи те, що за часів колективізації сільського господарства землі громадян були усупільнені безплатно, внесено пропозицію здійснити передачу (повернення) їх громадянам України також безплатно [12].

У 1990-1991 роках довелося готувати проект Закону України "Про селянське (фермерське) господарство", який розглядався на вченій раді Інституту, де вперше в Україні знайшла відображення категорія приватної власності на землю. Було багато сумнівів щодо її запровадження, проте в цілому науковці підтримали цей проект. Закон прийнято Верховною Радою 20.12.1991 року [10].

Ним уперше врегульовано, що „земельні ділянки громадянам України для ведення селянського (фермерського) господарства передаються у приватну власність і надаються в користування” (стаття 4). Приватна власність на землю підтверджена Законом України “Про форми власності на землю” (30.01.1992 року) [11], яким встановлено, що „власність на землю має такі форми: державна, колективна і приватна”. Невдовзі, 13.03.1992 року Верховна Рада України прийняла нову редакцію Земельного кодексу України [13], яким передбачено державну, колективну та приватну власність на землю. Отже, було розпочато формування фермерських господарств – нового господарського укладу на селі, за якого багато країн світу, завдяки належній всебічній увазі до нього, досягли перевиробництва продукції. Після прийняття Законів України “Про приватизацію майна державних підприємств” (04.03.1992 року) [14], “Про оренду майна державних підприємств та організацій” (10.04.1992 року) [15] процес приватизації промислових підприємств посилювався. Постало питання про способи реалізації права приватної власності на землю. В Інституті було підготовлено проект Декрету Кабінету Міністрів України “Про приватизацію земельних ділянок”, який був підписаний 26.12.1992 року [16]. Декретом передбачено „... передачу протягом 1993 року у приватну власність громадянам України земельних ділянок, наданих їм для ведення особистих підсобних господарств і присадибних ділянок”.

У цілому в той час було підготовлено 13 проектів законів України, прийнятих Верховною Радою України, 38 пропозицій урядовим структурам щодо подальшого реформування сільського господарства. Підготовлено пропозиції щодо забезпечення фермерів земельними ділянками [12], у 1993 році видано “Рекомендації по організації селянських (фермерських) господарств” у 2-х томах [17], наукове видання “Власність у сільському господарстві” [18] та монографію “Розвиток форм господарювання” [19], у якій викладено наукові підходи щодо розвитку земельних відносин і форм господарювання, вдосконалення міжгалузевих економічних відносин.

Усього з цієї проблематики опубліковано 68 наукових праць. Таким чином, пропозиції науковців Інституту з організаційних питань реформування аграрного сектору економіки України втілено у життя.

Реалізацію основних наукових положень щодо формування аграрної політики започатковано у підготовленому нами проекті й підписаному Президентом України (10.11.1994 року) Указі “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” [20]. Указом передбачено: безплатну передачу земель у колективну та приватну власність для виробництва сільськогосподарської продукції, виходячи з того, що земля має належати тим, хто її обробляє; поділ земель, які передано у колективну власність, на земельні частки (паї), без виділення їх у натурі, й видачу документа – сертифіката на право приватної власності на земельну частку (пай); право розпорядження земельною часткою (паєм) і безперешкодного виходу члена колективного сільськогосподарського підприємства зі своєю земельною часткою (паєм) та виділення її в натурі з видачею державного акта на право приватної власності на землю з відповідними правами розпорядження земельною ділянкою без зміни її цільового призначення. Конкретний порядок паювання земель було встановлено Указом Президента України “Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” (08.08.1995 року) [21]. Опрацьовано методологічні та методичні принципи грошової оцінки сільськогосподарських угідь [22, 23], Постановою Кабінету Міністрів України від 23.03.1995 року затверджено методику нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів [24]. Опрацьовано порядок грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення [26]. За цією методикою здійснено грошову оцінку сільськогосподарських угідь і ріллі в Україні та її регіонах, яка використана при проведенні паювання земель.

З метою запровадження на практиці законодавчих напрацювань підготовлено й видано: у 1997 року “Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підпри-

емств” [28], у 1999-му – “Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва” (посібник у питаннях і відповідях) [31], які адресно направили кожному сільськогосподарському підприємству. Тим самим було створено умови для реформування сільськогосподарських підприємств на основі приватної власності на землю у поєднанні з колективною формою організації праці. Формування нових господарських структур ринкового спрямування передбачалося без порушення цілісності земельних комплексів через оренду земельних масивів (земельних часток (паїв). Пропозиції з цього приводу вносилися Президентові України. Було підготовлено проект Указу Президента України “Про оренду землі” (23.04. 1997 року) [29]. Прийнятим указом, крім оренди земельних ділянок, передбачалася також оренда земельних часток (паїв), що відкривало шлях до формування господарських структур ринкового спрямування. Проте прийнятим Законом України “Про оренду землі” (6.10.1998 року) [30] цю норму не було підтверджено, що, по суті, зупинило процес створення сільськогосподарських підприємств ринкового типу на основі оренди земельних часток (паїв).

Особливо активізувалося реформування аграрного сектору після президентських виборів у 1999 році. В Інституті підготували проект Указу Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки”, який підписав Президент України Леонід Данилович Кучма 3 грудня 1999 року [32]. Крім урегулювання питання оренди земельних часток (паїв), указом передбачалося провести протягом грудня 1999 – квітня 2000 року реформування колективних сільськогосподарських підприємств на засадах поєднання приватної власності на землю та майно з колективними формами організації праці, за яких приватний підприємець бере в оренду земельні ділянки, земельні частки (паї), а

також майно їхніх власників, організовує виробництво, залучаючи до праці власників землі та майна, сплачує їм орендну плату і розраховується за виконані роботи.

У жовтні 2001 року Верховна Рада прийняла нову редакцію Земельного кодексу України [33], в якому імплементовано всі положення Указів Президента України щодо реформування земельних відносин у нашій державі. З’явилась упевненість у створенні надійного правового, організаційного та економічного середовища для реалізації громадянами прав власності на землю; освоєння механізму економічного й правового регулювання земельних відносин через оренду земельних часток (паїв) і земельних ділянок, запровадження порядку включення вартості землі до складу виробничого капіталу всіма суб’єктами підприємницької діяльності.

Отже, в організаційній частині аграрної реформи зроблено багато: запроваджено приватну власність на землю, проведено роздержавлення земель із передачею їх у власність колективним сільськогосподарським підприємствам та громадянам; розпайовано землі колективних сільськогосподарських підприємств між працівниками і пенсіонерами з їх числа, створено сільськогосподарські підприємства ринкового спрямування, працюють понад 40 тисяч фермерських господарств, розвиваються господарства населення й особисті селянські господарства відповідно до Закону України “Про особисте селянське господарство” (15.05.2003 року) [35].

Аналіз ходу реформування аграрного сектору економіки з визначенням напрямів його удосконалення висвітлювався у монографіях [36, 42], на Всеукраїнському конгресі вчених економістів-аграрників (2010 р.) і в опублікованих в окремих виданнях, статтях у журналах, у тому числі “Економіка АПК” [37-55].

Кількість господарських структур ринкового типу, їх землекористування в цілому та середній розмір кожного наведено у таблиці 1.

1. Кількість сільськогосподарських формувань в Україні та їх землекористування у 2012 році

Форми господарювання	Кількість підприємств, тис.	Площа сільськогосподарських угідь, млн га (на початок року)	%	Середній розмір 1 господарства, га
Усі категорії господарств		37,2	100,0	
Сільськогосподарські підприємства разом із фермерськими	42,3	21,2	57,1	501,9

у т.ч.: сільськогосподарські підприємства (без фермерських)	8,3	16,8	45,2	2026,5
фермерські господарства (усі)	34,0	4,4	11,8	129,2
з них: за ф-50 с.г. (великі)	0,9	1,7	4,5	1979,2
малі й середні (ф. 2 ферм.)	33,1	2,7	7,3	81,8
Господарства населення –всього	17022,7	16,0	42,9	0,9

Джерело: Дані Держстату України і власні розрахунки.

Усі категорії господарств України використовують 37,2 млн га сільськогосподарських угідь. З них 21,2 млн га, або 57,1 %, користується 42,3 тис. сільськогосподарських підприємств (разом із фермерськими), у т.ч. 4,4 млн га (11,8 %) – 34 тис. фермерських

господарств, 16,0 млн га (42 9 %) – користуються 17 млн домогосподарств населення.

Реформування аграрного сектору дало позитивні результати. Забезпечено приріст виробництва сільськогосподарської продукції (табл.2).

2. Виробництво валової продукції в Україні на 100 га сільськогосподарських угідь за категоріями господарств, тис. грн

Рік	Продукція сільського господарства		У тому числі продукція			
			рослинництва		тваринництва	
	усі категорії господарств	у т.ч. сільськогосподарські підприємства	усі категорії господарств	у т.ч. сільськогосподарські підприємства	усі категорії господарств	у т.ч. сільськогосподарські підприємства
1990	681	512	350	303	330	209
2000	370,7	168,1	227,9	132,7	142,8	35,4
2011	629,4	570,1	437,5	433,9	191,9	136,2
до 1990, %	92,4	111,3	125,0	143,2	58,2	65,2
до 2000, %	169,8	339,1	192,0	327,0	134,4	384,7
2012	601,5	535,1	402,1	388,6	199,4	146,5
до 1990, %	88,3	104,5	114,9	128,3	60,4	70,1
до 2000, %	162,3	318,3	176,4	292,8	139,6	413,8
2013	683,6	640,9	474,7	482,7	208,9	158,2
до 1990, %	100,4	125,2	135,6	159,3	63,3	75,7
до 2000, %	184,4	381,3	208,3	363,8	146,3	446,9

Джерело: Дані Держстату України і власні розрахунки.

У 2013 році проти 2000-го обсяг виробництва валової продукції сільського господарства на 100 га сільськогосподарських угідь збільшено на 84,4%, у тому числі рослинництва – у 2,1 раза й тваринництва – на 46,3%, а в сільськогосподарських підприємствах зростання відбулося – відповідно у 3,8; 3,6 і 4,5 раза. Новостворені сільськогос-

подарські підприємства ринкового спрямування у 2013 році перевершили показники 1990 року по виробництву валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь на 25,2%, а продукції рослинництва – на 59,3%.

Підвищилася в них ефективність виробництва (табл. 3).

3. Ефективність виробництва в сільськогосподарських підприємствах України

Показник	1990 р.	1999 р.	2011 р.	2012 р.
Прибуток, млрд грн ¹⁾	5,5	-2,5	19,9	20,2
у т.ч.: рослинництва	6,3	0,4	17,3	17,0
тваринництва	-0,8	-2,9	2,6	3,2
Рівень рентабельності, %	20,9	-22,1	27	20,5
у т.ч.: рослинництва	91,1	8	32,3	22,3
тваринництва	-4,1	-46,6	13	14,3

¹⁾ 1990 р. – у карбованцях

Джерело: Дані Держстату України.

Якщо у 1990 році в колгоспах і радгоспах України без дотацій рівень рентабельності продукції рослинництва й тваринництва

становив 20,9%, то у 2011 та 2012 роках він зріс у формуваннях ринкового типу – відповідно до 27 і 20,5 %, у тому числі рослинни-

цтва – до 32,3 й 22,3 %. Тваринництво із збиткового (-4,1%) стало прибутковим – 13,0 і 14,3 % рентабельності. Продуктивність праці, яка вимірюється виробництвом валової продукції на середньорічного працівника, зросла у 3,2 раза, а в тваринництві – у 4,2 раза.

Проте у процесі створення організаційних форм господарювання в аграрному секторі на практиці виникли окремі неузгодженості:

- у 1995–1999 роках зволікання зі створенням нових господарських структур ринкового спрямування, що призвело до втрати управління сільськогосподарськими формуваннями, контролю за збереженням у них основних засобів виробництва;

- сертифікат на право приватної власності на земельну частку (пай) було визначено як сертифікат на право на земельну частку (пай), що не забезпечувало громадянам юридичного права приватної власності, внаслідок чого виникла потреба обміну сертифікатів на державні акти. А це викликало суцільну заміну документа та призвело до зайвих витрат, а з організаційного погляду заважало формуванню нових господарських структур, що не давало змоги зберегти цілісність земельних масивів у сільськогосподарських підприємствах і створювало технологічні труднощі;

- власники землі, земельних часток (пай) ще не можуть безперешкодно позбавитися від неефективного господаря – орендаря;

- у багатьох сільськогосподарських формуваннях поки що не дотримують організаційних та технологічних умов використання землі;

- не виконуються норми Закону України “Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі” в частині залучення сільськогосподарських товаровиробників до процесів приватизації переробних підприємств із наданням їм 51 % акцій. Це призвело до відсторонення сільськогосподарських виробників від управління переробкою виробленої ними сировини, до того, що переробні підприємства самі формують ціни на сільськогосподарську продукцію, передану на переробку, й одержують прибутки, а сільськогосподарські виробники несуть збитки, особливо від тваринництва;

- оплата праці в сільському господарстві є значно нижчою, ніж в економіці країни в цілому і промисловості зокрема;

- нові господарі сільськогосподарських підприємств ринкового типу не дотримують положень Указу Президента України щодо виплати орендної плати у розмірі не менше 3 % вартості землі, не завжди розраховуються з орендодавцями в повному обсязі та ще й несвоєчасно.

Здійснюється вона в основному в натуральній формі, причому оцінюють її за цінами, значно вищими ринкових. Орендна плата включається у собівартість продукції та після її реалізації повертається орендареві, який одержує на неї прибуток. Особливо це характерно для агрохолдингів – великих орендарів земель. За всіма правилами взаємовідносин необхідно, щоб власник землі (орендодавець) і її орендар одержували прибуток пропорційно вартості вкладеного у виробництво капіталу (вартості землі, майна, обігових коштів). Отже, прибуток, який формується за рахунок вартості землі, має належати її власнику.

Проте, незважаючи на зазначені неузгодженості, зроблено основне: землю передано селянам у власність, вона збережена від розбазарювання, створено організаційні структури ринкового типу, досягнуто збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та підвищення її ефективності.

Що ж стосується економічних умов функціонування сільськогосподарського виробництва, то вони далекі до свого вирішення. Необхідно удосконалити економічний механізм господарювання, за якого усі галузі й сфери діяльності економіки країни мали б однакові економічні умови для відтворення виробництва, тобто на вкладений у виробництво рівновеликий капітал одержували рівновеликі прибутки. Це умови, а результати формуватимуться відповідно до рівня господарювання.

Опонентам аграрної реформи слід нагадати її суть і складові.

По-перше, з організаційного погляду землю повернули у власність селянинові шляхом паювання та йому дано право вибирати форму господарювання: чи працювати самому на власній землі, чи стати фермером,

чи передавати її в оренду господарям великих сільськогосподарських підприємств і там працювати.

Отже, створено три моделі господарських формувань: *перша* – японська і китайська, де селянин господарює на невеликих за розмірами земельних ділянках (до 2 га). Подібними у нас є господарства населення й особисті селянські господарства. Їх можна кваліфікувати представниками дрібного бізнесу; *друга* – європейська, побудована на фермерських господарствах, розміри яких від 10 до 100-150 га. Аналогом таких формувань у нас є фермерські господарства, яких нараховується понад 33,1 тис. із середнім розміром землекористування в межах 100 га; *третья* – американська, де розміри господарств у межах 1-2 тис. га і більше. Таких господарств в Україні налічується 8,3 тис. й обробляють вони понад половину сільськогосподарських угідь України, серед них близько 9 тис. господарств, кожне з яких обробляє в середньому понад 2,5 тис. га, а всього 80 % сільськогосподарських угідь від загальної площі угідь аграрних формувань. По суті, сформовано організаційну структуру товарного виробництва (сільськогосподарські підприємства і фермерські господарства).

По-друге, методологічна спрямованість реформи передбачала, щоб вільний громадянин вільної України був власником землі, мав право вільного вибору сфери своєї діяльності. Чинні закони дозволяють власникам землі вибирати: чи бути фермером, чи вести особисте селянське господарство, чи передавати в оренду землю дбайливому господареві.

По-третьє, ніхто не заперечує організаційних переваг великих господарств. За рахунок ефекту масштабу вони обробляють понад половину сільськогосподарських угідь. Проте мобільніші фермерські та особисті селянські господарства населення, які за рахунок фактора маневреності можуть швидко перебудуватися відповідно до змін ринкових умов. Вони виробляють трудомістку продукцію. Необхідно, щоб ці форми господарювання взаємодоповнювалися й узгоджувалися, а кожен із них виконував свої функції. Їх не слід протиставляти.

По-четверте, упереджено ставитися до розвитку господарств населення, особистих селянських господарств – рівнозначно грішити проти істини. Відомі сталінські податки на кожне дерево, що змусили людей вирубувати сади, які до цього часу ще не відновлено. Хрущовські прожекти, спрямовані на те, щоб селянин, маючи садибу із земельного ділянкою, не утримував худоби, а потребу в молоці та м'ясі задовольняв із колгоспного й радгоспного виробництва продуктів, відкинуті життям. Тому викликає подив прагнення окремих учених і податківців оподатковувати діяльність господарств населення під “гаслом” потреби на пенсійне забезпечення. Слід брати до уваги, що при врахуванні оплати затраченої праці продукція, вироблена в господарствах населення, є збитковою. Немає ніякої економічної підстави оподатковувати збитки. Якщо країні потрібна продукція цих господарств (а вона потрібна), то їх не слід оподатковувати, а навпаки, надати їм державну підтримку, як це робиться в Європейських країнах.

І нині слід подякувати селянам за те, що вони своєю працею у підсобних господарствах без додаткових капітальних вкладень не допустили значного, як у сільськогосподарських підприємствах, спаду виробництва продукції. Самі цифри переконують у їхній доцільності: у 2012 році, використовуючи 42,9 % сільськогосподарських угідь, господарства населення виробили 49,3 % валової продукції сільського господарства, з них рослинництва – 45, а тваринництва – 58,2 %. Це – реалії, і з ними треба рахуватися. Проте робити ставку на господарства населення, що вони забезпечать продовольчу безпеку країни, було б неправильно. Населення старіє, засобів механізації його праці вкрай недостатньо. Тому необхідно знайти науково обгрунтовані пропорції розвитку форм господарювання на селі.

Прихильникам великих господарств є де прикласти свої зусилля до ще більшого зростання, адже ці формування в організаційній структурі займають домінуюче становище. Слід навести там порядок із погляду зростання економічного інтересу селян, тоді вони по-іншому подивляться на особисті селянські господарства. Проте без вирішення

цінового фактора це буде проблематично, бо бракує коштів на формування технічної бази, придбання добрив, засобів захисту рослин та ін. Але це вже проблема не земельних відносин, а економічного механізму, передусім цінового.

Не можна ігнорувати у зв'язку з реформуванням сільського господарства питання формування земельних відносин ринкового змісту.

З огляду на економічні умови, що склалися в нашій державі, важливим напрямом у формуванні ринку землі має бути включення її вартості в економічний оборот, визнання її капіталом із тим, щоб нарівні з іншими засобами виробництва вона стала прибуткоутворювальним фактором, що дасть змогу мати кошти для підвищення орендної плати, забезпечення селянам оплати праці на рівні інших галузей, збереження і підвищення родючості ґрунтів, проведення заходів з охорони земель.

За існуючого диспаритету цін на промислову та сільськогосподарську продукцію, недостатньої ефективності аграрного виробництва запровадження купівлі-продажу землі, земельних часток (паїв) неминуче матиме спекулятивно-тіньовий характер, що призведе до швидкого обезземелення більшості селян, сільськогосподарських товаровиробників, які становлять основну частину потенційних продавців земель.

Крім того, значну частину коштів буде спрямовано на купівлю землі, а не на розвиток виробництва. Одержані селянами кошти від продажу землі призведуть до небаченої інфляції й знеціняться. Як наслідок, земля залишиться у покупця, а виручку селянина від її продажу “з’їсть” інфляція. Цього допускати не можна. Тому за нинішньої економічної ситуації запровадження купівлі-продажу земельних ділянок, за винятком тих, що надані для ведення особистого селянського господарства, є передчасним.

На даному етапі цілком влаштовує запровадження ринку (купівлі-продажу) права оренди земельних ділянок і земельних часток (паїв). При цьому власник землі залишається власником. Це сприятиме тому, що землю оброблятиме ефективніший господар.

Потребує удосконалення й кредитна політика, адже залучення кредитних ресурсів новим приватним господарем, який працює на орендованій землі, практично неможливе, оскільки об’єктом застави розпоряджається не орендар, а власник. Тому було б доцільно ввести порядок застави не земельної ділянки, а права оренди земельної ділянки. У разі невиконання зобов’язань перед кредитором орендар втрачає право оренди, яке переходить банківській установі, яка у свою чергу може його передати (продати) іншому, ефективнішому господареві, а право власності залишається за селянином.

Купівлю-продаж як атрибут ринкової економіки слід запроваджувати поступово. Доцільно ввести окремі обмеження як для продавців, так і покупців землі.

Викликають подив положення щодо розвитку ринку земель, які пропонуються у проекті Закону України „Про обіг земель сільськогосподарського призначення” [57].

Обіг земель цим Законом визначається як “суспільні відносини щодо переходу прав на земельні ділянки” (ст. 1).

Передбачено переважне право на придбання земельної ділянки (ст. 11), яке мають:

у перший період строку експозиції (два місяці після оголошення пропозиції щодо продажу земельної ділянки) у такій послідовності: 1 – держава, 2 – територіальна громада, 3 – Державний земельний банк;

у другий період строку експозиції (третій місяць після оголошення): 1 – власники суміжних земельних ділянок, 2 – орендар земельної ділянки.

Застосування таких норм призведе до обезземелення селян і руйнування існуючих господарських структур. Багато власників земельних ділянок продадуть їх у перший період експозиції (за два місяці). Отже, земельні ділянки сконцентруються у власності держави, територіальної громади й державного земельного банку, що має значні виробничі недоліки. По-перше, певний час (рік, два, три і більше) вони не зможуть створити господарські структури, що призведе до спаду виробництва, як це було в Україні з 1995 по 1999 рік після паювання земель та передачі у власність земельних ділянок (зе-

мельних часток (паїв). Власники земель були, а господарських структур не створено. Як наслідок, у 1999 році виробництво валової продукції сільського господарства в існуючих господарствах зменшилося в 1,4 раза проти 1994 року. Позитивні зрушення сталися після створення господарських структур ринкового типу відповідно до грудневого 1999 року Указу Президента України [32] – воно зросло у 2012 році в 1,6 раза проти 1999 року.

Не слід повторювати помилки минулого, які тоді були виправлені Президентом України в Указі від 3 грудня 1999 року. А як бути із ситуацією, що складається навколо обговорюваного проекту Закону України „Про обіг земель сільськогосподарського призначення”? Має бути єдина відповідь: не приймати такого Закону. Це – по-перше.

По-друге, якщо власники земельних ділянок, що знаходяться в оренді в існуючих ефективно працюючих сільськогосподарських підприємств ринкового типу, продадуть свої ділянки державі, територіальним громадам і Державному земельному банку, то ці суб'єкти господарювання розпадуться, тому що придбати земельну ділянку вони можуть у другий період експозиції, але їх уже розкуплять у перший період.

По-третє, продавши земельну ділянку, власник придбати іншу не зможе, бо переважне право мають держава, територіальні громади й Державний земельний банк.

Таким чином, станеться обезземелення селян, розпадуться існуючі господарські структури, які нині ефективно працюють на орендованих землях, а сільське господарство в цілому занепадатиме. Тому приймати такий Закон України немає доцільності ні з організаційного, ні з економічного погляду.

На завершення варто звернути увагу на те, що будь-яка власність або раціональна господарська структура не зможе ефективно працювати без надійного економічного механізму господарювання, до якого належать ціна, кредит, податки.

На жаль, у період реформування та й тепер ні ціновий, ні кредитний, ні податковий механізми не сприяють розвитку сільського господарства.

Низькі ціни на продукцію галузі, особливо тваринництва, які не відповідають вартості виробленої продукції, й високі ціни на товари, роботи і послуги, що споживає сільське господарство, призвели до втрати його купівельної спроможності для придбання матеріально-технічних ресурсів, необхідних для розширеного відтворення виробництва. За 1991-2013 роки склався більше ніж восьмикратний диспаритет цін на сільськогосподарську та продукцію промисловості, яка надходить до села, що призвело до втрати сільським господарством за цей період понад трильйон гривень доходу.

Ось у чому криється головна причина недостатнього розвитку сільського господарства, а не в тому, що в результаті реформи селянин став власником землі. Спад виробництва продукції в сільськогосподарських підприємствах розпочався з 1991 року, ще задовго до паювання (у 1995-1996 рр.) землі. Отже, ні паювання, ні створення власника на землі, як це повторюють антиреформаторські сили, є причиною спаду, а зниження заінтересованості сільськогосподарського товаровиробника через спад цін на продукцію, які не відповідають її вартості й не завжди відшкодовують навіть витрати на виробництво. Це підтверджується результатами роботи сільськогосподарських підприємств у 2013 році – знизилися ціни, зменшилися прибутки.

Слід зазначити, що приросту валової продукції сприяє виважена цінова політика. Проте темпи приросту виробництва надто низькі. І якщо ця тенденція збережеться, то в подальші роки вони загальмуються.

Ринкові ціни на сільськогосподарську продукцію значно нижчі порівняно з тими, які склалися в середньому в економіці, й тим більше в окремих сферах, що унеможливує відшкодування витрат та належний вихід аграрного сектору як на внутрішній, так і зовнішній продовольчий ринки. Держава має забезпечити однакові умови господарювання для всіх галузей національного господарства за допомогою показника норми прибутку (рівня дохідності авансованого у виробництво капіталу, включаючи вартість землі). Тільки доведенням ринкової ціни за допомогою показника норми прибут-

ку до рівня ціни виробництва, яка відшкодує витрати й забезпечує прибуток, необхідний для розширеного відтворення виробництва, можна вести в галузі відтворювальний процес на розширеній основі. За нашими розрахунками, норма прибутку має бути в межах 13–15 % [43, 56]. І це треба запроваджувати саме тепер за допомогою встановлення мінімальних цін, квот, субсидій на ті види продукції, які визначають продовольчу безпеку держави, соціальні умови життя та праці, особливо на селі.

Кошти для цього слід вишукувати при рості обсягів виробництва продукції, зниженні її собівартості в економіці країни. Важливо усвідомити, що аграрний тромб, який утворюється через згортання виробництва сільськогосподарської продукції, особливо тваринницької, призведе до паралічу також промисловості, яка виробляє матеріально-технічні ресурси та переробляє сільськогосподарську сировину, і транспорту (не буде що перевозити), й банків (не буде кого обслуговувати) і т.д. Адже гривня виробленої продукції сільського господарства дає можливість виробляти в межах 10 гривень продукції у машинобудівній, переробній та інших сферах промисловості, будівництві, торгівлі.

Можливості розв'язання проблеми у нас є. Необхідно вирівняти міжгалузеві економічні відносини, за яких створюються взаємовигідні умови забезпечення одержання рівновеликих прибутків на вкладений у виробництво рівновеликий капітал, включаючи вартість землі. Ціна на продукцію має відшкодовувати витрати й забезпечувати прибуток за визначеною нами нормою у 13–15 % на авансований у виробництво основний і оборотний капітал, включаючи вартість землі, за формулою [38, 50, 51]:

$$\Pi = C_n + K_{nm} \times (B_{oz} \times K_{ooz} + B_{of} \times K_{oof} + B_z \times K_{ooz}), \quad (1)$$

де Π – нормативна ціна 1 т сільськогосподарської продукції, грн;

C_n – нормативна собівартість продукції (при цьому рівень оплати праці встановлюється на рівні галузей економіки країни, включається орендна плата за землю і майно);

K_{nm} – коефіцієнт середньої по країні норми прибутку;

B_{oz} – середньорічна вартість основних засобів, що беруть участь у виробництві 1 т продукції, грн;

K_{ooz} – коефіцієнт оборотності основних засобів (визначається діленням тривалості терміну використання в днях (місяцях) на кількість днів (місяців) у році);

B_{of} – середньорічна вартість оборотних фондів, витрачених на виробництво 1 т продукції (повна собівартість без амортизації та орендної плати);

K_{oof} – коефіцієнт оборотності оборотних фондів за рік (визначається по основних елементах витрат діленням оборотних фондів (у днях, місяцях) на кількість (днів, місяців) у календарному році);

B_z – грошова оцінка 1 га ріллі з розрахунку на 1 т продукції, грн.

Лише за таких умов можливе стабільне й прибуткове ведення сільського господарства, розв'язання проблеми харчування та продовольчої безпеки в країні. Для цього потрібне державне втручання. Не можна на саомптив пускати цінову політику. Слід дотримуватися закону вартості, запобігати впливу як монополій, так і окремих бізнесових структур. Цінова вакханалія призведе до політичної.

Покладатися на забезпечення продовольством населення України за рахунок імпорту продуктів – гріх від Бога. Україна на своїх родючих землях може забезпечити виробництво продукції значно більше від внутрішньої потреби, решта – це експортний потенціал. Світ потребує продовольства, й Україна може взяти посильну участь у розв'язанні даної проблеми.

Усі ці проблеми нами постійно ставилися для обговорення, в т.ч. на сторінках журналу “Економіка АПК”. Нині, в умовах децентралізації влади, вони повинні стати ще визначальнішими, аж до нового розв'язання в інтересах розвитку АПК та економіки країни в цілому.

Висновки. З огляду на пройдений шлях реформування аграрного сектору України і спираючись на оцінку селян, можна зробити такі висновки:

земельна й аграрна реформи як складові економічної реформи України були теоретично дослідженими, науково обґрунтованими.

ними, нормативно врегульованими, практично запровадженими та результативними;

у 2013 році проти дореформного 2000-го обсяг виробництва валової продукції сільськогосподарства на 100 га сільськогосподарських угідь збільшено на 84 %, у тому числі рослинництва – у 2,1 рази і тваринництва – на 46,3 %, а в сільськогосподарських підприємствах відповідно у 3,8; 3,6 і 4,5 рази. Значні прирости виробництва спостерігаються у сформованих сільськогосподарських підприємствах ринкового спрямування. У 2013 році вони перевершили показники 1990 року, виробивши валової продукції на 100 га сільськогосподарських угідь на 25,2 % більше, а продукції рослинництва – на 59,3 %. У 2008 році виробництво зерна досягло 53,3 млн т, у 2011-му – 56,7, а в 2013 році – 63 проти 51 млн т у 1990 році. Підвищилась ефективність виробництва. У 2012 році рівень рентабельності реалізованої продукції в сільськогосподарських підприємствах становив 20,5 %, у тому числі рослинництва – 22,3, тваринництва – 14,3 %;

в Україні на основі аналізу світової практики земельних реформ і специфіки вітчизняних умов було відпрацьовано власну модель реформування земельних відносин та аграрного сектору;

збулися віковічні прагнення селян. Вони стали власниками землі та майна. Земля збережена за селянином. А якби не так, то вона

опинилася б у власності невеликої кількості господарів, як це сталося з об'єктами промисловості;

селяни-власники земельних часток (паїв) соціально захищені своєю власністю. За рахунок орендної плати за передані в оренду землю й майно вони мають постійні додаткові доходи у вигляді орендної плати, що є значною підмогою у зростанні їхнього добробуту. Проведене підвищення нормативної грошової оцінки земель дасть змогу збільшити доходи селян від оренди землі;

створена багатоукладність виробництва на селі. Замість домінуючої колгоспно-радгоспної системи функціонують різні форми господарювання, які ґрунтуються на приватній власності на землю у поєднанні з індивідуальною, сімейною і колективною формами організації праці. Створено господарські структури, які можна віднести до дрібного, середнього й великого бізнесу.

Таким чином, з організаційної точки зору аграрна реформа забезпечила збільшення виробництва продукції і зростання його ефективності. Вирішення питань удосконалення механізму цінового, податкового і фінансово-кредитного механізму та міжгалузевих економічних відносин дасть поштовх подальшому розвитку агропромислового виробництва, вирішенню продовольчого достатку в Україні.

Список використаних джерел

1. Закон СССР „Основы законодательства Союза ССР и союзных республик об аренде” (23.11.1989 р. N 810-1) (http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_1029/).
2. Закон України „Про економічну самостійність України” (3.08.1990 р. № 142-XII) (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/142-12>).
3. „Концепція переходу України до ринкової економіки”, прийнята Верховною Радою України 01.11.1990 р. (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001460-90>).
4. Земельні відносини на селі / В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // Сільські вісті. – 12 жовт. 1990. – №235.
5. Постанова Верховної Ради України “Про земельну реформу” (18.12.1990 р. № 563-XII) (<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/563-12>).
6. Земельний кодекс України (18.12.1990 р. № 561-XII) (<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/561-12>).
7. Закон України „Про підприємництво” (7.02.1991 р. № 698-XII) (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/698-12>).
8. Закон України „Про підприємства в Україні” (27.03.1991 р. № 887-XII) (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/887-12>).
9. Закон України „Про господарські товариства” (27.09.1991 р. №1576-XII) (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1576-12>).
10. Закон України “Про селянське (фермерське) господарство” (20.12.1991 р. № 2009-XII) (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2009-12>).
11. Закон України “Про форми власності на землю” (30.01.1992 р. № 2073-XII) (<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2073-12>).
12. Земля для фермера / П.Т. Саблук, В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров // Сільські вісті. – 6 берез. 1992. – №8.
13. Земельний кодекс України (13.03.1992 р. №2196-XII) (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2196-12>).
14. Закон України „Про приватизацію майна державних підприємств” (4.03.1992 р. № 2163-XII) (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2163-12>).

15. Закон України „Про оренду майна державних підприємств та організацій” (10.04.1992 р. № 2270-XII) (<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2270-12>).
16. Декрет Кабінету Міністрів України “Про приватизацію земельних ділянок” (26.12.1992 р. № 15-92) (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/15-92>).
17. Рекомендації по організації селянських (фермерських) господарств : у 2-х т. / за ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К., 1993. – 484 с.
18. Власність у сільському господарстві; за ред. В.В. Юрчишина і П.Т. Саблука. – К., 1993. – 352 с.
19. Розвиток форм господарювання : моногр.; за ред. П.Т. Саблука і В.Я. Месель-Веселяка. – К., 1993. – 376 с.
20. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва” (10.11.1994 р. № 666/94) (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/666/94>).
21. Указ Президента України „Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям” (8.08.1995 р. № 720/95) (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/720/95>).
22. Методологічні і методичні принципи грошової оцінки сільськогосподарських угідь / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. – 1995. – № 2. – С. 11-16.
23. Методологічні і методичні принципи грошової оцінки сільськогосподарських угідь: Наук. вид. / [В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров]; за ред. Месель-Веселяка В. Я., Федорова М. М. – К. : ІАЕ, 1995. – 6 с.
24. Постанова Кабінету Міністрів України „Про методику нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів” від 23 берез. 1995 року №213 // Зібрання постанов Уряду України. – 1995. – № 6. – С. 151.
25. Методика грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів // Уряд. кур’єр від 04.04.1995, №50.
26. Методологічні принципи і методика грошової оцінки сільськогосподарських земель / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Сучасна аграрна політика ; за ред. П. Т. Саблука, В. В. Юрчишина. – К. : ІАЕ, 1996. – Розд. 8 : Земельні відносини, гл. 8.4. – С. 236–243.
27. Форми господарювання і земельних відносин в сільськогосподарському виробництві України / В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. – 1996. – № 12 – С. 12-19.
28. Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств. – К.: ІАЕ, 1997. – 648 с.
29. Указ Президента України “Про оренду землі” (23.04. 1997 р. № 367/97) (<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/367/97>).
30. Закон України “Про оренду землі” (6.10.1998 р. № 161-XIV) (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/161-14>).
31. Реформування та розвиток підприємств агропромислового виробництва (посібник у питаннях та відповідях). – К.: ІАЕ, 1999. – 532 с.
32. Указ Президента України “Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” (3.12.1999 р.) ([http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ №1529/99](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/№1529/99)).
33. Земельний кодекс України (25.10.2001 р. №2768-3) (<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-3>).
34. Порядок грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів / Нормативно-правові акти з питань земельних відносин [А.С. Даниленко, В.В. Жмуцький, Ю.Д. Білик та ін.]. – К.: Урожай, 2003. – 412 с.
35. Закон України “Про особисте селянське господарство” (15.05. 2003 р. № 742-IV) (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/742-15>).
36. Аграрна реформа в Україні / П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко та ін.; за ред. П.І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
37. Розвиток форм господарювання в аграрному секторі України (результати, проблеми) / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2006. – № 12. – С. 34-41.
38. Концепція ціноутворення на сільськогосподарську продукцію // Ціноутворення та нормативні витрати в сільському господарстві (теорія, методологія, практика): у 2-х т. ; за ред. П. Т. Саблука, Ю. Ф. Мельника, М. В. Зубця, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2008. – 698 с.
39. Концептуальні напрями стратегії розвитку агропромислового комплексу та сільських територій України на період до 2020 року / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. Я. Дем’яненко [та ін.]; УААН, ННЦ «Ін-т аграр. економіки». – К. : ННЦ «ІАЕ», 2008. – 48 с.
40. Трансформації земельних відносин до ринкових умов / М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2009. – № 3. – С. 4-18.
41. Нормативна грошова оцінка земель як складова механізму регуляторної політики держави / М.М. Федоров // Економіка АПК. – 2009. – № 11. – С. 3-10.
42. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) : моногр. / [Присяжнюк М.В., Зубець М.В., Саблук П.Т., Месель-Веселяк В.Я., Федоров М.М., Грищенко О.Ю. та ін.] ; за ред. М.В. Присяжнюка, М.В. Зубця, П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка, М.М. Федорова. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2011. – 1008 с.
43. Дохідність і розширене відтворення в агропромисловому виробництві / В. Я. Месель-Веселяк // Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період : матер. Десятих річних зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 10–11 квіт. 2008 р. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2008. – С. 58–66.
44. Напрями забезпечення конкурентоспроможності аграрного виробництва / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2009. – № 10. – С. 7–14.
43. Аграрна реформа в Україні (здобутки, проблеми і шляхи їх вирішення) / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. – 2009. – № 12. – С. 3–14.

45. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації у сільському господарстві : доп. на Дванадцятих річних зборах Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 25–26 лют. 2010 р. / В. Я. Месель-Веселяк. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2010. – 57 с.
46. Державна цільова програма сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року : проект / С. І. Мельник, А. Ф. Скорченко, О. І. Парияк [та ін.] ; М-во аграр. політики України, НААН, ННЦ «Ін-т аграр. економіки». – К. : ННЦ «ІАЕ», 2010. – 66 с.
47. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві : (виклад доп. на Дванадцятих річних зборах Всеукр. конгресу економістів-аграрників, Київ, 25–26 лют. 2010 р.) / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010. – № 4. – С. 3–18.
48. Про вдосконалення міжгалузевих економічних відносин в економіці / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010. – № 6. – С. 8–16.
49. Реформування аграрного сектора України (здобутки, проблеми, вирішення) / В. Я. Месель-Веселяк // Вісн. екон. науки. – 2010. – № 2 (18). – С. 205–212.
50. Месель-Веселяк В.Я. Ціновий механізм забезпечення зростання виробництва зерна в Україні (удосконалення науково-методичних підходів) / В.Я. Месель-Веселяк, О.Ю. Грищенко // Економіка АПК. – 2011. – № 8. – С. 48–52.
51. Саблук П.Т. Ціновий фактор у розвитку сільськогосподарського виробництва / П.Т. Саблук, Месель-Веселяк В.Я. // Економіка АПК. – 2011. – № 9. – С. 3–9.
52. Національна доктрина реформування та розвитку агропродовольчого комплексу України : (проект) / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. Я. Дем'яненко [та ін.] // Економіка АПК. – 2011. – № 4. – С. 3–6.
53. Реформування і трансформаційні зміни в аграрному секторі економіки України / В. Я. Месель-Веселяк // Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері : матер. міжрегіон. зборів учасників Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, Луганськ, 30 берез. 2011 р. – Луганськ : Янтар, 2011. – С. 14–34.
54. Інституціональні засади трансформації земельних відносин в аграрній сфері / М.М. Федоров // Інституціональні засади трансформації земельних відносин в аграрній сфері: матер. міжрегіон. зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 30 берез. 2011 р. у м. Луганську. – Луганськ : «Янтар», 2011. – С. 55–67.
55. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / Ю. О. Лупенко, В. Я. Месель-Веселяк, М. Й. Малік [та ін.] ; НААН, ННЦ «Ін-т аграр. економіки»; за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 180 с.
56. Забезпечення розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва в Україні / В. Я. Месель-Веселяк // Наук. вісн. Луган. нац. аграр. ун-ту. Сер. «Екон. науки». – Луганськ, 2012. – № 35.
57. Доопрацьований проект Закону України “Про обіг земель сільськогосподарського призначення” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://land.gov.ua/zakonotvorcha-diialnist/569.html/>, 12.05.2014 р.
58. Nikolai Fedorov. Some Problems of the Land Reform in Ukraine // The New Role of the State in the Development of Agriculture in Central and East European Countries: Report on the results of a conference held in Sofia from the 4th to the 9th June 1993 / N. Fedorov. – Sofia, 1993. – S. 113–114.

Стаття надійшла до редакції 21.05.2014 р.

*

УДК 330.341.42:338.431

**П.І. ГАЙДУЦЬКИЙ, доктор економічних наук,
професор, академік НААН, заслужений діяч науки
і техніки України,
директор Інституту стратегічних оцінок**

Структурні перекоси і ризики кризи в АПК

Постановка проблеми. Остання економічна криза стала наслідком серйозних структур-

них диспропорцій у параметрах застосування різних фінансових механізмів та інструментів. Аналіз економічних криз за останні 100 років (а їх було близько двохсот – малих і

© П.І. Гайдуцький, 2014

45. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації у сільському господарстві : доп. на Дванадцятих річних зборах Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 25–26 лют. 2010 р. / В. Я. Месель-Веселяк. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2010. – 57 с.
46. Державна цільова програма сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року : проект / С. І. Мельник, А. Ф. Скорченко, О. І. Парияк [та ін.] ; М-во аграр. політики України, НААН, ННЦ «Ін-т аграр. економіки». – К. : ННЦ «ІАЕ», 2010. – 66 с.
47. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві : (виклад доп. на Дванадцятих річних зборах Всеукр. конгресу економістів-аграрників, Київ, 25–26 лют. 2010 р.) / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010. – № 4. – С. 3–18.
48. Про вдосконалення міжгалузевих економічних відносин в економіці / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010. – № 6. – С. 8–16.
49. Реформування аграрного сектора України (здобутки, проблеми, вирішення) / В. Я. Месель-Веселяк // Вісн. екон. науки. – 2010. – № 2 (18). – С. 205–212.
50. Месель-Веселяк В.Я. Ціновий механізм забезпечення зростання виробництва зерна в Україні (удосконалення науково-методичних підходів) / В.Я. Месель-Веселяк, О.Ю. Грищенко // Економіка АПК. – 2011. – № 8. – С. 48–52.
51. Саблук П.Т. Ціновий фактор у розвитку сільськогосподарського виробництва / П.Т. Саблук, Месель-Веселяк В.Я. // Економіка АПК. – 2011. – № 9. – С. 3–9.
52. Національна доктрина реформування та розвитку агропродовольчого комплексу України : (проект) / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. Я. Дем'яненко [та ін.] // Економіка АПК. – 2011. – № 4. – С. 3–6.
53. Реформування і трансформаційні зміни в аграрному секторі економіки України / В. Я. Месель-Веселяк // Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері : матер. міжрегіон. зборів учасників Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, Луганськ, 30 берез. 2011 р. – Луганськ : Янтар, 2011. – С. 14–34.
54. Інституціональні засади трансформації земельних відносин в аграрній сфері / М.М. Федоров // Інституціональні засади трансформації земельних відносин в аграрній сфері: матер. міжрегіон. зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників, 30 берез. 2011 р. у м. Луганську. – Луганськ : «Янтар», 2011. – С. 55–67.
55. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / Ю. О. Лупенко, В. Я. Месель-Веселяк, М. Й. Малік [та ін.] ; НААН, ННЦ «Ін-т аграр. економіки»; за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 180 с.
56. Забезпечення розширеного відтворення сільськогосподарського виробництва в Україні / В. Я. Месель-Веселяк // Наук. вісн. Луган. нац. аграр. ун-ту. Сер. «Екон. науки». – Луганськ, 2012. – № 35.
57. Доопрацьований проект Закону України “Про обіг земель сільськогосподарського призначення” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://land.gov.ua/zakonotvorcha-diialnist/569.html/>, 12.05.2014 р.
58. Nikolai Fedorov. Some Problems of the Land Reform in Ukraine // The New Role of the State in the Development of Agriculture in Central and East European Countries: Report on the results of a conference held in Sofia from the 4th to the 9th June 1993 / N. Fedorov. – Sofia, 1993. – S. 113–114.

Стаття надійшла до редакції 21.05.2014 р.

*

УДК 330.341.42:338.431

**П.І. ГАЙДУЦЬКИЙ, доктор економічних наук,
професор, академік НААН, заслужений діяч науки
і техніки України,
директор Інституту стратегічних оцінок**

Структурні перекоси і ризики кризи в АПК

Постановка проблеми. Остання економічна криза стала наслідком серйозних структур-

них диспропорцій у параметрах застосування різних фінансових механізмів та інструментів. Аналіз економічних криз за останні 100 років (а їх було близько двохсот – малих і

© П.І. Гайдучький, 2014

великих комплексних, галузевих та секторальних) показує, що в основі їх переважної більшості лежать структурні диспропорції. Останнім часом такі диспропорції накопичуються в АПК України, що може стати причиною кризи в цьому комплексі. Виявлення цих ризиків та їх усунення – злободенне завдання влади й галузевої спільноти.

Мета статті – системно проаналізувати основні структурні перекоси в АПК та внести пропозиції щодо їх локалізації на недопущення кризових наслідків.

Виклад основних результатів дослідження. Реформи, які були започатковані в аграрній сфері Президентом України Л. Кучмою, мали низку важливих пріоритетних цілей. Йдеться, насамперед, про забезпечення широкого доступу селян до землі; створення можливості для приватної власності селян на землю; сприяння розвитку різних форм господарювання, насамперед сімейного та приватного типу. З цією метою, власне, й було здійснено паювання земель колгоспів і радгоспів. У результаті понад 6 млн селян одержали у власність земельні паї середньою площею більше 4 га кожен. Ці паї селяни могли як самостійно обробляти (у своїх селянських та фермерських господарствах), так і здавати в оренду сільськогосподарським підприємствам, фермерським й іншим господарствам.

Однак процес господарського використання земель пішов головним чином по

шляху оренди. Практично з перших років реформи переважну більшість земельних паїв здавали в оренду. У світовій практиці історично вважається, що оренда землі є найбільш ефективною і справедливою формою розв'язання історичної дилеми: 1) коли людина має землю, але з різних причин не хоче чи не може працювати на ній, але хоче одержувати дохід від її господарського використання; 2) коли людина не має землі, але хоче її обробляти і господарювати на ній, у т.ч. за плату, взявши в оренду в селян, які мають землю у власності. У цьому світовий (практично в усіх країнах) історичний (понад 5 тис. років) феномен оренди. Тому українська влада у 2000 році зробила ставку на цей світовий історичний досвід. Українські селяни, які одержали у власність земельні паї, у переважній більшості не захотіли самостійно господарювати на землі, а взяли курс на здавання земельних паїв в оренду. У 2000 році 88% таких паїв взяли в оренду базові підприємства (де селяни колись працювали й одержали паї) і 12% – фермерські господарства. Це був вибір селян.

Однак із часом у системі оренди землі розпочалися серйозні структурні зміни. Вже через 5 років 23% земельних паїв опинилося в агрохолдингах, які скупили корпоративні права на власність та орендні права на земельні паї у базових підприємств і фермерських господарств (рис. 1).

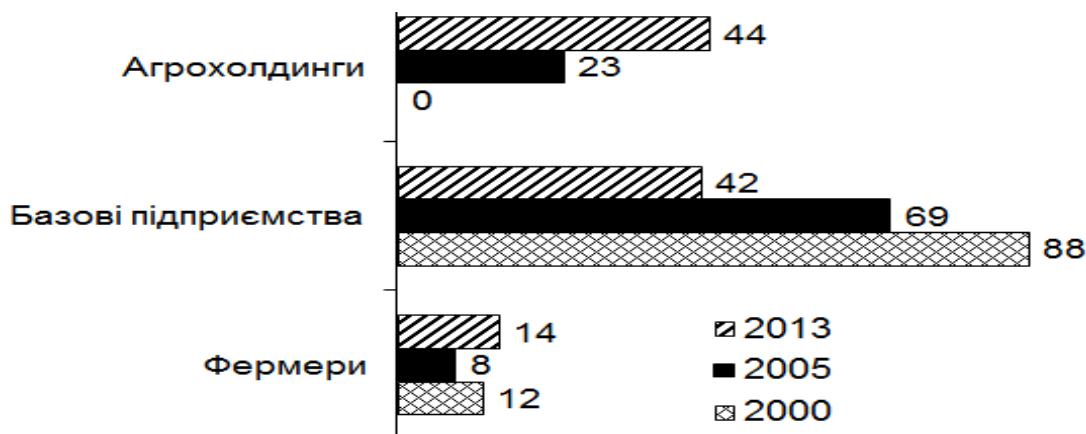

Рис. 1. Структура оренди земельних паїв за орендарями, %

Ще через 8 років у руках агрохолдингів уже було близько половини орендних прав на земельні паї. Всього за 13 років відбулася тотальна концентрація земельних паїв у руках агрохолдингів. Будь-яких застережень

цьому процесу в українському законодавстві не було та ніяких організаційно-правових заходів вжито теж не було. Це був вибір селян, хоч, можливо, не завжди свідомий і добровільний. Так чи інакше, але за 15 років

сталися безпрецедентні перекося в землекористуванні, які не передбачались і не регламентувались (хоча й не заборонялись) законодавством та не прогнозувались економічно чи організаційно. За деякими оцінками, в Україні вже є близько 300 великих (понад

10 тис. га землі) і до 30 дуже великих (понад 50 тис. га землі) агрохолдингів (рис. 2). У розпорядженні великої групи холдингів – до третини, а найбільшої – до 10% орендованої площі усіх сільгоспугідь [9].

Рис. 2. Площа оренди земельних паїв найбільшими агрохолдингами, тис. га

Такі гігантські масштаби агрохолдингів викликають гостру дискусію в суспільстві щодо правомірності та безпечності цього процесу. Найбільшу стурбованість викликає причетність окремих агрохолдингів до іноземного капіталу й ризику можливої скупівлі землі, витіснення дрібних господарств із ринку. І ці застереження не безпідставні. На нинішній час у світі трансакційні процеси із землею дійсно активізувалися. Тільки за останні 10 років продано більше 30 млн га, у т.ч. в Камбоджі – 10, Індонезії – 5, Філіппінах – 3 млн га. Купують не лише компанії з

розвинутих країн (США, Великобританія, Італія, Корея, Ізраїль і ОАЕ), але й таких, що розвиваються (Китай, Індія, Малайзія). Все це потребує ґрунтовнішого аналізу переваг і ризиків агрохолдингів.

Дослідження показують, що з початком розширення діяльності агрохолдингів в аграрний сектор прийшли **позитивні зміни**. Насамперед істотно зросли обсяги виробництва, реалізації й експорту продукції, збільшилися прибутки, інвестиції, сплата податків і орендної плати (рис. 3).

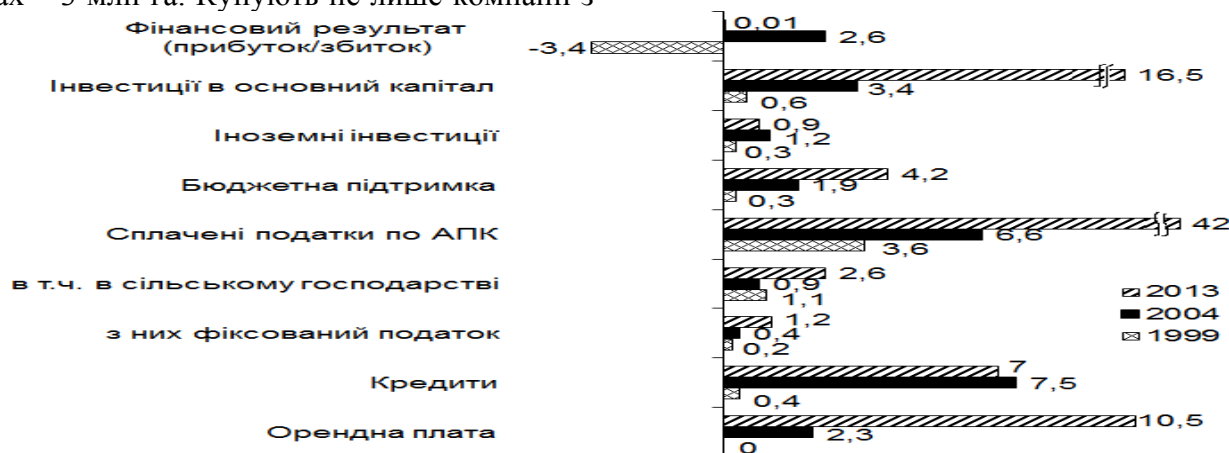

Рис. 3. Динаміка основних макроекономічних показників аграрного сектору, млрд грн

Джерело: Розроблено за даними Державної служби статистики України.

Агрохолдинги реалізують концепцію вертикальної агропромислової та агропромислово-торгової інтеграції. Окремі з них самостійно виробляють, переробляють та реалі-

зують через оптово-роздрібну торгівлю до половини своєї продукції. Агрохолдинги ефективніше впроваджують інновації, поліпшують якість продукції, активно вихо-

дять на зовнішній ринок. Реалізація багатьох інноваційних проектів, зокрема таких, як вирощування солодкої кукурудзи, зеленого горошку для консервації, картоплі для чипсів і гамбургерів, чистого молока для дитячого харчування тощо під силу саме агрохолдингам.

Водночас швидке й надмірне поширення агрохолдингів **містить значні ризики для галузі**. Із їхнім розвитком відбулися серйозні перекося та диспропорції між сільським господарством і харчовою промисловістю. У 2000-2004 роках темпи приросту в харчовій промисловості були майже втричі вищі, ніж у сільському господарстві. Це закономірна динаміка, яка доводить про поглиблення переробки сільськогосподарської продукції

та зростання доданої вартості. Такої динаміки Україна добивалася багато років, починаючи з 1995-го. Однак у 2010-2013 роках стало все навпаки. У харчовій промисловості спостерігався спад при зростанні виробництва сільськогосподарської продукції. Причому дуже суттєво: різниця в темпах – семикратна. Це протиприродна динаміка, вона означає, що Україна експортує харчову сировину. Ще більше турбує те, що у 2005-2009 роках різко зросла роздрібна торгівля продуктами харчування. Схожа ситуація продовжувалась і в 2010-2013 роках. Зрозуміло, що це сталося за рахунок імпорту, на шкоду вітчизняним виробникам і є «результатом» відсутності протекціонізму щодо вітчизняного продовольчого сектору (рис. 4).

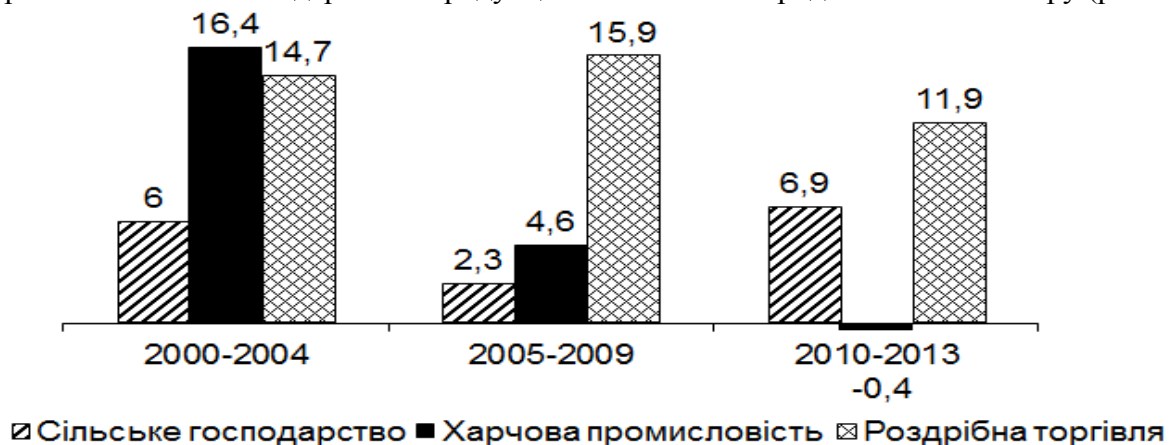

Рис. 4. Середньорічні темпи приросту виробництва і торгівлі, %

Джерело: Розроблено за даними Державної служби статистики України.

Крім того, агрохолдинги не сприяли розв'язанню проблеми збалансування зовнішнього і внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції. Так, за 2010-2013 роки порівняно з 2000-2004-м співвідношення

експорту сільськогосподарської продукції до її виробництва зросло у 2,7 раза. Однак за цей період настільки ж зросло й співвідношення імпорту сільськогосподарської продукції до її виробництва (рис. 5).

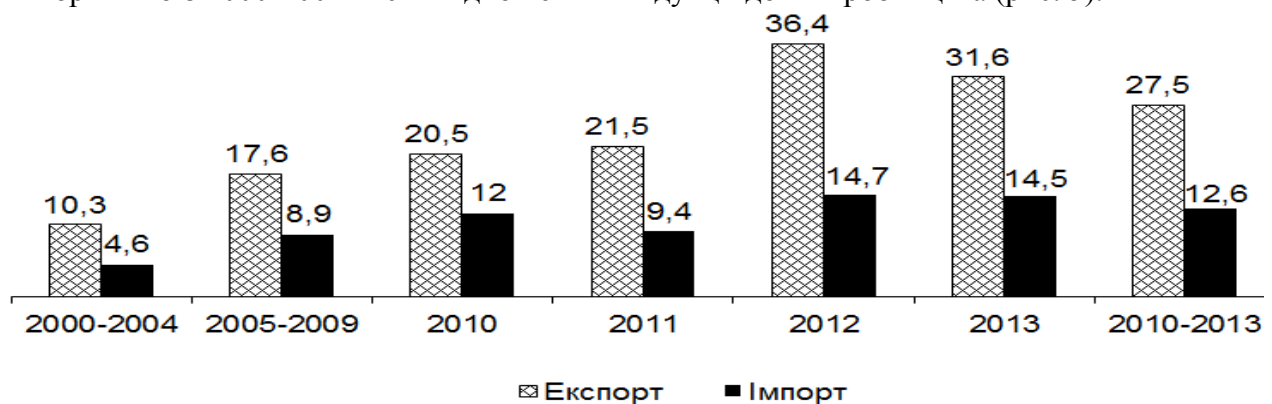

Рис. 5. Динаміка співвідношення обсягів експорту та імпорту до обсягів виробництва продукції сільського господарства, %

Джерело: Розроблено за даними Державної служби статистики України.

Державна підтримка з різних причин усе більше концентрується навколо агрохолдингів і великих підприємств. На них припадає три чверті державної підтримки, а понад половина малих підприємств і фермерських господарств підтримки не одержують. Для порівняння: в США, навпаки, більше половини обсягів державної підтримки надається малим господарствам, а таких, що не одержали підтримки, взагалі немає.

Отже, агрохолдинги посилюють, з одного боку, економічну, а з іншого – соціальну нерівність в аграрному секторі. Негативів у діяльності агрохолдингів, можливо, навіть більше, ніж позитивів. Порівняння тут ускладнюється тим, що критерії оцінки різноаспектні. Позитиви – переважно економічні, бізнесові й належать агрохолдингам. Негативи – переважно соціальні, екологічні й лягають вони більше на плечі держави і місцевих громад. Якщо економічні негативи проявляються відразу, то екологічні й соціальні – у перспективі. Серед економічних негативів можна назвати утиск інших економічних форм господарювання, руйнацію конкуренції та ринків, надмірну концентрацію землі, а також проблеми, пов'язані із землею, порушенням усталених пропорцій господарювання. Водночас дедалі більше відчуваються екологічні й соціальні проблеми. Насамперед, це повна відчуженість господарських структур від села і від селян. І це, напевне, найгостріші проблеми, які можуть проявитися приховано.

З розширенням агрохолдингів останнім часом утворилися серйозні деформації у землеробстві та рослинництві. Агрохолдинги сконцентрували у своїх руках великі площі орендованої землі. Та проблема тут не просто в надмірній концентрації, а в тому, що основні структурні перекоси в сільському господарстві проявляються насамперед і найбільше в агрохолдингах. Наприклад, площа посіву кормових культур різко скоротилась, їхня частка у 5 разів нижче оптимальної. Посіви соняшнику в Україні вже сягають 20% площі ріллі при допустимій нормі 9-12%. В окремих областях під соняшником зайнято до третини посівів. А що говорити про окремі райони, підприємства? Майже половина великих підприємств не

мають худоби. А це означає, що їхні поля роками не бачать органіки. На усунення негативних наслідків таких диспропорцій потрібно буде десятки років (рис. 6).

Агрохолдинги активно вкладають гроші у вирощування високодохідних культур, які дуже виснажують землю. Так, за період із 2005 по 2013 рік посівні площі під соняшником збільшилися з 3,7 до 5,2 млн га, кукурудзою – із 1,7 до 4,7 млн га, під ріпаком – із 240 тис. га до 2 млн га. Натомість посіви традиційних продовольчих культур стрімко скорочуються. За такої динаміки розподілу площ неминуче знижуватиметься й родючість ґрунтів. У гонитві за прибутками агрохолдинги нехтують якістю продукції та здоров'ям людей. Вони використовують найвищий рівень генної модифікації виробництва. Хімізація землі тотально заміщає удобрення органікою. При цьому в Україні досі немає механізмів, які б регулювали та забезпечували недопущення цих перекосів.

Така інвестиційна активність бізнесу в аграрному секторі призвела до швидкого поширення і зростання агрохолдингів з усіма вже згаданими як позитивними, так і негативними наслідками їхньої діяльності [2-6]. Однак, незважаючи на те, що агрохолдинги являють собою наймасштабнішу форму економічного господарювання, в Україні досі немає закону про агрохолдинги. Такий закон мав би визначити їхнє місце, диспозицію в економічній системі, вплив на них держави, співвідношення їх з іншими формами господарювання, навколишнім середовищем та із соціальною сферою села. Тобто, такий закон потрібен, щоб агрохолдинги бачили свою позицію в господарській системі. Його відсутність створює проблеми для аграрного сектору, а найбільше – для сільської місцевості.

Потрібні ефективніші форми державного впливу саме на агрохолдинги. Такими можуть бути форми партнерства агрохолдингів із державою й місцевою владою для розв'язання соціально-інфраструктурних проблем і розвитку сільських територій. Базовий закон в Україні про державно-приватне партнерство є, але він дуже рамковий та практично не працює. Так само 10 років існує закон про концесію, але про-

дуктивно не використовується, тому що він теж дуже абстрактний і рамковий [9-10].

Тим часом у світі активно розвивається державно-приватне партнерство, яке вже виходить навіть за традиційні сфери, зокрема такі, як розвиток інфраструктури й т.д. Нині державно-приватне партнерство у світовій практиці, по суті, є основним способом реалізації концепції соціальної відповідальності бізнесу. Бо якщо говорити про саму соціальну відповідальність бізнесу, то це дуже односторонньо по відношенню до бізнесу. Бізнес одразу задає питання: «Якщо в мене є відповідальність, то яка ж відповідальність у держави?» Власне з пошуку відповіді на це питання і народилося державно-приватне партнерство.

Які ж вигоди можна одержати від державно-приватного партнерства? Для сільських громад – це об'єднання зусиль держави, приватного капіталу і місцевої влади для того, щоб розвивалося село, сільські території. Для місцевої влади – це врегулювання їхніх відносин із бізнесом під гарантії та відповідальність держави для розв'язання

тих проблем, які є нині на селі. Нарешті, для приватного бізнесу – це гарантія держави, що ті соціальні наміри, які він готовий запропонувати, будуть підтримані, захищені й адекватно оцінені нею. Безпосередньо для держави – це є дуже демократична форма контролю за приватним капіталом і управління ним, форма залучення в державних інтересах великого приватного капіталу.

Тому дуже важливо чітко виписати вклад держави й бізнесу в зміст такого партнерства. Перша проблема – розвиток сільських територій. З цією метою, наприклад, доцільне встановлення відрахування 1-2% від вартості грошової оцінки землі на соціальні потреби розвитку сільської території. Це перша позиція, яка реально може бути визначена як вклад бізнесу. Друга проблема – зайнятість на селі. Агрохолдинги практично не дають робочих місць для сільського населення, тому вони мають взяти зобов'язання щодо забезпечення зайнятості певної частини працездатного сільського населення.

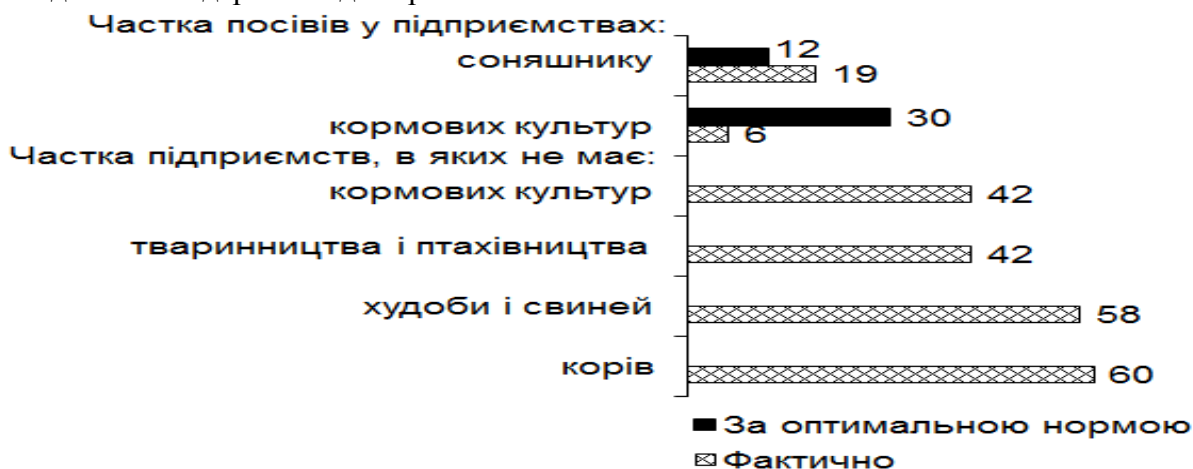

Рис. 6. Результати обстеження великих сільськогосподарських підприємств (з площею угідь більше 3000 га), %

Джерело: Розроблено за даними Мінагрополітики України.

Проблема регулювання оптимальних пропорцій, норм, параметрів і стандартів комплексного ведення сільського господарства на сучасному етапі у світі дуже актуальна. Серед основних причин, які змушують суспільство взятися за розв'язання цієї проблеми, слід виділити такі.

Перше. Боротьба за великий урожай та високі прибутки через хімізацію обернулася

боротьбою проти землі, проти якості продукції й проти здоров'я людей.

Друге. Наприкінці ХХ ст. в процес аграрного виробництва включилася генна модифікація, яка стала загрожувати не лише землі, самобутності рослинного світу, але й тваринному світу та людству загалом.

Третє. За процесами хімізації й генної модифікації стоять сильні бізнесові, економічні інтереси і, відповідно, організаційні

структури. Тут усе зрозуміло: хімізація та генна модифікація забезпечує високу рентабельність виробництва й великі прибутки. І з такими економічними інтересами дуже важко боротися.

Четверте. Бізнесові економічні інтереси мають дуже гуманне соціальне прикриття – боротьба з голодом та бідністю, стабілізація інфляції. За офіційними даними, у світі недоїдає (голодує) до 1 млрд осіб. Майже чверть населення належить до категорії бідних.

Зазначені проблеми актуальні для України, яка є загальновизнаною країною з великим аграрним потенціалом світового значення. Інколи здається, що сільськогосподарське виробництво в Україні традиційно природне, органічне, а отже – сприятливе для здоров'я людей. Однак це далеко не так. В Австралії й Аргентині частка посівів, зайнятих під органічним землеробством, у десятки разів перевищує цей показник в Україні. Це показує, що наша країна має величезні незадіяні можливості для розвитку природного землеробства. До того ж поряд з Україною найбільший споживач екологічно чистої продукції – Євросоюз, на який припадає половина її світового споживання.

Європейський ринок, хоч і споживає половину світового виробництва екологічно чистої продукції, залишається ненасиченим нею. Частка екологічно чистої продукції на ринку Євросоюзу не перевищує 2%, половина її імпортується. Тобто, можливості України тут величезні. І саме по екологічно чистій продукції наша країна має найбільше шансів «прорватися» на дорогий європейський ринок без будь-яких обмежень. Однак Україна тут має мізерні показники. Екологічно чиста продукція становить усього 0,1% внутрішнього ринку, а про експорт немає навіть більш-менш достовірних даних. Світовий і, особливо, європейський ринок нині потребують екологічно чисту продукцію. Тому пріоритетне значення має не кількість продукції за будь-яку ціну, а висока її якість за раціональних витрат. Це шанс для України.

Серйозною проблемою є те, що на державному рівні домінує вузькогалузеве сприйняття сільського господарства як виробника продовольства. При цьому, на жаль, відсутнє усвідомлення того, що сільське господар-

ство – це цілісна соціоекономічна система, яка включає: виробництво безпечного продовольства; рекреаційну діяльність; збереження природи і розвиток ландшафтів; охорону традиційної української самобутності й сільського етносу. Лише сприйняття сільського господарства в такому широкому контексті може забезпечити Україні належне місце у світовій агропродовольчій системі.

Після того, як у сільське господарство прийшов великий бізнес і почали зростати обсяги виробництва, серед урядовців стали оголошуватися прогнози заяви, що аграрний сектор може та повинен стати локомотивом зростання економіки країни. Поспішно називалися різні прогнози про вихід галузі найближчими роками на рівень виробництва 80 і навіть 100 млн т зерна. Проте реалізація подібних проєктів може мати згубні наслідки як для села, так і для економіки галузі. З теорії економічних криз добре відомо, що в потенціалі великого зростання часто зароджуються причини майбутнього спаду. **Тож із приводу подібної аграрної «маніловщини» доречно висловити кілька застережень.**

Перше. Якщо Україна реалізує свій аграрний потенціал, виробляючи 100 млн т зернових за рік, то їй доведеться експортувати 60-70 млн т. Адже для внутрішнього ринку такі обсяги непотрібні. Однак такі обсяги експорту у 2-3 рази перевищують рекордні показники останніх років, що становить більше половини приросту світового експорту у 2004-2012 роках.

Друге. Ціни на зерно мають значну кон'юнктуру. Це проявилось у 2009-2013 роки, коли великий урожай зернових у світі та зростання експорту зерна на тлі уповільнення азійських економік призвели до падіння цін на пшеницю й кукурудзу на 20-25%. Отже, при збільшенні обсягу виробництва та експорту зерна доходи не обов'язково зростатимуть.

Третє. За рахунок значного збільшення виробництва й експорту зерна в Україні світовий експорт зерна зріс би на 15-20% і конкуренція на світовому ринку суттєво загострилася б. У такому разі «локомотив» української економіки може перетворитися на «валізу без ручки», а урядові гасла на кшталт:

«Нагодуємо весь світ!» змінилися б на крики відчаю. Тому не варто перебільшувати значення нових рекордів українського сільського господарства.

Четверте. У випадку реалізації зазначених прогнозів із виробництва зерна на рівні 100 млн т, аграрний сектор України спіткала б доля нашої металургії. Адже нині доводиться щорічно шукати зовнішні ринки збуту для 70-80% виробленої української металопродукції. І урядовці, й менеджери від металургії добре знають, як це не просто в умовах високої конкуренції на світовому ринку металу. І ця проблема залишається гострою всі роки незалежності. Український металургійний комплекс найбільше залежний від зовнішніх ринків. Це саме чекає українських аграріїв, якщо вони захочуть різко наростити обсяги виробництва зерна більше як за 60 млн т без адекватного розвитку внутрішнього споживання (переробки), розширення інфраструктури та каналів зовнішнього збуту.

Деякі з цих застережень українські аграрії вже реально відчули у 2013-2014 роках. Вони побачили всю жорсткість конкуренції на світовому ринку, а експортні надходження від продажу зернових виявилися досить скромними проти очікуваних. Водночас це відповідь на заяви, які лунають ще з радянських часів від різних аграрних очільників, що провідною галуззю держави має бути аграрний сектор. Якщо хтось дійсно хоче

добра аграрному сектору і селянам, то не треба ставити цю галузь на першу позицію. Бо це буде схоже на те, коли віз поставити попереду коня. Хай швидше розвиваються інші сектори економіки, насамперед промисловості, та створюють міцні фінансові передумови для стабільного розвитку аграрного сектору, його підтримки і, головне, – підтримки розвитку сільської місцевості. Саме так робиться в Європейському Союзі, де в жодній країні аграрний сектор не є «локомотивом», зате створено пристойне життя фермерам та усім сільським жителям.

Тут доречно згадати про відомого норвезького економіста Еріка Рейнарта, який висловив думку, що жодна держава ще ніколи не ставала заможною завдяки сільському господарству. Навпаки, його розвиток завжди консервував відсталість. Виробники сільськогосподарської продукції, як й інших сировинних матеріалів, залежні від попиту тих, хто має сильну переробну промисловість, і від темпів їхнього зростання. Якщо останні потерпають від кризи, стагнації чи просто вповільнення, то перші стають заручниками низьких цін, доходів та темпів розвитку.

Схоже на те, що, вибравши агросектор «локомотивом» зростання економіки, влада не бачить у ньому нічого, крім засобу для розв'язання поточних проблем, наприклад, у платіжному балансі, а наближені до неї олігархи – можливість швидкого збагачення.

Список використаних джерел

1. Амбросов В.Я. Ринок і стратегія розвитку сільськогосподарських підприємств / В.Я. Амбросов // Економіка АПК. – 2013. – № 10. – С.72-79.
2. Андрійчук В.Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С.3-15.
3. Андрійчук В.Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2009. – № 2. – С.3-9.
4. Глущенко О. Агрохолдинг «Авангард» метит в монополісти» [Електронний ресурс] /О. Глущенко. – Режим доступу: http://kh.ric.ua/vse novosti/biznes i ekonomica/agroholding_metit_v_monopolisty.
5. Гошовський І. Курс на землю / І. Гошовський // Інвест-газета ТОП – 100 Рейтинг лучших компаний Украины. – 2011. – №3. – С. 18 -20.
6. Данкевич А.Є. Організаційно-економічні засади розвитку агрохолдингів / А.Є. Данкевич // Економіка АПК. – 2012. – №1. – С.69 - 74.
7. Заяць В.М. Розвиток ринку сільськогосподарських земель: монографія / В.М. Заяць. – К.: ННЦ УАЕ, 2011. – 390 с.
8. Зось-Кіор М.В. Теоретичні аспекти удосконалення земельних відносин у сучасних умовах господарювання / М.В. Зось-Кіор // Економіка АПК. – 2013. – № 3. – С.88-93.
9. Кравчук І.І. Система управління агрохолдингами // Формування ринкової економіки: зб. наук.праць. – Спец. вип.: у 2 ч. Організаційно-правові форми агропромислових формувань: стан і перспективи та вплив на розвиток сільських територій / І.І. Кравчук. – К.: КНЕУ, 2011. – Ч.ІІ. – С. 128 – 135.
10. Мазур Г.Ф. Удосконалення механізму державного регулювання та стимулювання розвитку агропромислового виробництва / Г.Ф. Мазур // Економіка АПК. – 2013. – № 2. – С.21-25.

11. Мазур Г.Ф. Природно-ресурсний потенціал розвитку агропромислового виробництва України / Г.Ф. Мазур // Економіка АПК. – 2013. – № 10. – С.80-86.
12. Пасхавер Б.Й. Концентрація та ефективність сільського господарства / Б.Й. Пасхавер // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С.16-23.
13. Струков В. Украина в сельском хозяйстве как Бразилия 20 лет назад / В. Струков // Инвест-газета ТОП – 100 Рейтинг лучших компаний Украины. – 2011. – № 3. – С.35 - 36.
14. Сус Т.Й. Фінансова підтримка екологічного сільгоспвиробництва в країнах Європейського Союзу/ Т.Й. Сус // Економіка АПК. – 2013. – № 10. – С.59-63.
15. Хвесик М.А. Сталий розвиток територій як основа стратегії розвитку аграрного сектору / М.А. Хвесик, Ю.М. Хвесик // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С.66-76.
16. Хлівна І.В. Природно-ресурсний потенціал сільських територій: проблеми збереження довкілля / І.В. Хлівна // Економіка АПК. – 2013. – № 3. – С.59-64.

Стаття надійшла до редакції 14.04.2014 р.

*

УДК 338.439.02

***М.П. СИЧЕВСЬКИЙ, доктор економічних наук,
професор, член-кореспондент НААН, директор
А.Е. ЮЗЕФОВИЧ, доктор економічних наук,
професор, член-кореспондент НААН,
головний науковий співробітник
Інститут продовольчих ресурсів НААН***

Розвиток харчової промисловості: акценти державної політики

Постановка проблеми. Відповідно до Конституції України, яка була прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, на Кабінет Міністрів України покладалось обов'язки щодо забезпечення національної безпеки [6, с.37].

Необхідною умовою успішного розв'язання цього завдання є розвиток сільського господарства і харчової промисловості, які виробляють продовольчі ресурси та гарантують продовольчу безпеку суспільства.

Світові тенденції показують, що розширення використання сировинних і продовольчих ресурсів потрібно не тільки для забезпечення продовольчої безпеки, але й для ак-

© М.П. Сичевський, А.Е. Юзефович, 2014

11. Мазур Г.Ф. Природно-ресурсний потенціал розвитку агропромислового виробництва України / Г.Ф. Мазур // Економіка АПК. – 2013. – № 10. – С.80-86.
12. Пасхавер Б.Й. Концентрація та ефективність сільського господарства / Б.Й. Пасхавер // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С.16-23.
13. Струков В. Украина в сельском хозяйстве как Бразилия 20 лет назад / В. Струков // Инвест-газета ТОП – 100 Рейтинг лучших компаний Украины. – 2011. – № 3. – С.35 - 36.
14. Сус Т.Й. Фінансова підтримка екологічного сільгоспвиробництва в країнах Європейського Союзу/ Т.Й. Сус // Економіка АПК. – 2013. – № 10. – С.59-63.
15. Хвесик М.А. Сталий розвиток територій як основа стратегії розвитку аграрного сектору / М.А. Хвесик, Ю.М. Хвесик // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С.66-76.
16. Хлівна І.В. Природно-ресурсний потенціал сільських територій: проблеми збереження довкілля / І.В. Хлівна // Економіка АПК. – 2013. – № 3. – С.59-64.

Стаття надійшла до редакції 14.04.2014 р.

*

УДК 338.439.02

***М.П. СИЧЕВСЬКИЙ, доктор економічних наук,
професор, член-кореспондент НААН, директор
А.Е. ЮЗЕФОВИЧ, доктор економічних наук,
професор, член-кореспондент НААН,
головний науковий співробітник
Інститут продовольчих ресурсів НААН***

Розвиток харчової промисловості: акценти державної політики

Постановка проблеми. Відповідно до Конституції України, яка була прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, на Кабінет Міністрів України покладалась обов'язки щодо забезпечення національної безпеки [6, с.37].

Необхідною умовою успішного розв'язання цього завдання є розвиток сільського господарства і харчової промисловості, які виробляють продовольчі ресурси та гарантують продовольчу безпеку суспільства.

Світові тенденції показують, що розширення використання сировинних і продовольчих ресурсів потрібно не тільки для забезпечення продовольчої безпеки, але й для ак-

© М.П. Сичевський, А.Е. Юзефович, 2014

тивізації зовнішньоекономічної діяльності, зменшення енергетичної залежності, формування національних і світових резервів та запасів, надання гуманітарної допомоги, стабілізації соціально-політичних умов розвитку суспільства. Згадані сфери діяльності є важливими чинниками забезпечення національної безпеки.

В умовах великої диференціації економічного становища різних країн світового співтовариства зростає провідна роль високорозвинутих держав, які виробляють продовольчі ресурси в обсягах, необхідних для забезпечення власних потреб і експортних поставок.

У стратегічному аспекті розвитку вітчизняної економіки необхідно реалізовувати в повному обсязі виробничий потенціал сільськогосподарства й харчової промисловості для становлення України як самодостатньої сучасної держави та надійного партнера на зовнішніх ринках продовольства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Після проголошення незалежності України виникла необхідність наукового осмислення та визначення національних інтересів суспільства в усіх сферах державотворення. У цей період в аграрній економічній науці вітчизняні дослідники П.П. Борщевський, Л.В. Дейнеко [4], В.І. Власов [2], О.І. Гойчук [3], А.О. Заїнчковський, Д.Ф. Крисанов, В.Я. Месель-Веселяк, Т.О. Осташко, Б.Я. Панасюк, Б.Й. Пасхавер [1], П.Т. Саблук [13], О.В. Шубравська [1] й інші зосереджували свою увагу на обґрунтуванні соціально-економічного змісту категорії «продовольча безпека», пропонували заходи щодо її забезпечення в умовах ринкових трансформацій форм власності та господарювання в агропромисловому комплексі. Спираючись на досвід економічного розвитку різних країн світу в конкурентному середовищі, передбачали необхідні реформи для підвищення конкурентоспроможності аграрної сфери на основі інвестиційно-інноваційного оновлення виробничої бази сільськогосподарства й харчової промисловості. Активізація зовнішньоекономічної діяльності вітчизняних товаровиробників розглядалась як важливий фактор подальшого розвитку цих галузей.

Дискусії із згаданих питань в наукових публікаціях і на конференціях сприяли зближенню позицій різних наукових шкіл щодо соціально-економічного змісту категорії «продовольча безпека», можливостей та гарантій її забезпечення в Україні.

Інші аспекти національної безпеки, пов'язані з посиленням світових тенденцій розширення сфери використання сировинних і продовольчих ресурсів, крім згаданих вище, в сучасних публікаціях відображені фрагментарно.

Мета статті – визначити роль та місце продовольчих ресурсів і галузей, що їх продукують, у вимірах та критеріях національної безпеки, обґрунтувати необхідність формування сприятливих економічних умов для цілеспрямованого розвитку продовольчого комплексу на інвестиційно-інноваційних засадах, активізації соціальної й підприємницької діяльності, збільшення обсягів експорту.

Виклад основних результатів дослідження. Верховна Рада України 19 червня 2003 року прийняла Закон України "Про основи національної безпеки України". Визначення соціально-економічного змісту цього поняття має важливе значення для обґрунтування і здійснення державної стратегічної політики в усіх сферах життєдіяльності суспільства. В ньому національна безпека розглядається, як "захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам ..." [5].

Згідно із Конституцією України "кожен громадянин має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло" [6, с. 15].

Питання забезпечення цього права знайшли відображення в проекті Закону України "Про продовольчу безпеку України", який було подано на розгляд Верховної Ради України 28 квітня 2011 року. Визначення основного терміна, який винесено в назву проекту, дається в такій редакції: "продовольча безпека – соціально-економічне та екологічне становище, за якого всі соціальні і демо-

графічні групи населення стабільно та гарантовано забезпечені безпечним і якісним продовольством у необхідній кількості та асортименті, необхідних і достатніх для фізичного і соціального розвитку особистості, забезпечення здоров'я населення України" [8].

Продовольча безпека кожної людини – проблема планетарного значення, вирішальний чинник існування земної цивілізації. Її забезпечення особливо ускладнюється під час світових та регіональних економічних криз, природних катаклізмів, техногенних катастроф, військових конфліктів.

Схоже на те, що в недалекій перспективі глобальні зміни клімату зумовлять необхідність зосередити зусилля світової спільноти для адаптації аграрного виробництва до складніших умов господарювання на землі.

Нині гарантії продовольчої безпеки України це, насамперед, родючі чорноземи, сприятливі природно-кліматичні умови, вікові трудові традиції вітчизняних землеробів, спроможність населення щодо самозабезпечення, виробничі можливості сільськогосподарства і харчової промисловості.

На рубежі тисячоліть логіка ринкових трансформацій української економіки й заходи виконавчої та законодавчої влади щодо запобігання стихійному розвитку цього процесу знайшли відображення у Програмах діяльності Кабінету Міністрів України.

У 1995 році відповідно до Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України Кабінет Міністрів уперше розробив Програму діяльності на період своїх повноважень. У Програмі були поставлені завдання щодо подолання кризових явищ в економіці й визначені першочергові кроки на шляху їх розв'язання. На той час в економічній сфері головною метою уряду була "стабілізація виробництва, створення умов для реального росту валового внутрішнього продукту (ВВП) як єдиного джерела підвищення життєвого рівня громадян" [9, с. 1].

У досягненні поставленої мети харчовій промисловості приділялася особлива увага. Її розглядали як стабілізуючий чинник в економіці. З цього приводу відзначалося, що "першим напрямом промислової політики є переважний розвиток галузей, що мають

швидкий оборот капіталу. Це, насамперед, харчова і легка промисловість, а також галузі, що забезпечують їх сировиною ..." [9, с. 22]. Відповідно висувалася вимога – забезпечити першочергову реалізацію цільової комплексної програми "Переробка сільськогосподарської сировини та виробництво харчових продуктів" [9, с. 137].

Програма діяльності Кабінету Міністрів України, яка була схвалена Постановою Верховної Ради України 15 жовтня 1996 року, передбачала "провести техніко-технологічне переоснащення підприємств харчової промисловості..., підтримувати і стимулювати нарощення експорту продовольчих товарів..." [10, с. 37-38].

Зі зменшенням проявів найгостріших кризових явищ в економіці в Програмах уряду (2000 рік) помітно посилюється акцент на розв'язанні соціальних проблем громадян. Насамперед, гарантування продовольчої безпеки, забезпечення "доступу до ресурсів, необхідних для досягнення гідного життєвого рівня" [11, с. 12]. Поряд із цим висувуються складніші стратегічні завдання (2004 рік) відносно "забезпечення належної якості та безпеки сільськогосподарської продукції і продовольства, гармонізації з міжнародними вимогами близько 300 державних стандартів у зв'язку зі вступом до СОТ..." [12 с. 40].

Конкретні заходи щодо досягнення цілей, визначених державною політикою соціально-економічного розвитку України, розроблялися на основі відповідних концепцій, стратегій, доктрин. Для їхнього втілення в життя за роки, що минули було запропоновано багато програм – національних, державних, галузевих, регіональних, цільових, комплексних тощо. Проте не всі з них були виконані через брак коштів.

В урядових програмах харчова промисловість розглядається як стратегічний чинник соціально-економічного прогресу суспільства. Це особливо важливо, оскільки галузь є невід'ємною складовою агропромислового комплексу, суб'єктом реалізації державної промислової політики техніко-технологічного оновлення виробничої бази на інвестиційно-інноваційній основі, а її розвиток – гарантією забезпечення продо-

вольчої безпеки. Одночасно харчова промисловість – це стабільний ринок для сільськогосподарських підприємств і домогосподарств сільського населення.

Нині потенціал інерційного розвитку харчової промисловості вичерпано. Галузь функціонує в нових умовах, коли економіка стає все більш відкритою. Характерною ознакою цього процесу є загострення конкуренції. Особливо на світових ринках продовольства, де опосередковано через кінцеву продукцію конкурують сучасні технології виробництва продовольчих товарів у підприємствах харчової промисловості різних країн світу.

Забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продовольчої системи може бути здійснено тільки оновленням виробничої бази харчової промисловості й сировинних галузей. Стимулом у розв'язанні згаданої проблеми, зокрема, має стати гармонізація вітчизняних та європейських стандартів якості кінцевої продукції.

Населення країни завжди гостро реагує на зміни на внутрішньому ринку продовольства. Дефіцит продуктів харчування, зростання цін викликають соціальну напругу в суспільстві й навіть політичну нестабільність. У свою чергу, зменшення купівельної спроможності населення, падіння попиту на продукцію харчової промисловості негативно впливають на обсяги та структуру виробництва. В результаті фінансове становище підприємств погіршується.

Україна – самодостатня держава не тільки стосовно забезпечення власної продовольчої безпеки й експансії на зовнішні ринки продовольства, але також спроможна надавати гуманітарну допомогу при необхідності, зокрема, населенню в зонах стихійного лиха як у рамках відповідних програм Організації Об'єднаних Націй, так і за власною ініціативою. Такі кроки з боку України, зрозуміло в межах її фінансових та ресурсних можливостей, сприятимуть зростанню її авторитету у світовому співтоваристві.

Одним із перспективних напрямів використання сировинних ресурсів і технологічних можливостей харчової промисловості України є виробництво біоетанолу. В багатьох країнах світу його викори-

стання поліпшує ситуацію на ринку палива, зменшує їхню залежність від імпорту.

Нині триває особливо важливий та складний процес входження вітчизняної економіки у світовий економічний простір. На його початку, в 90-х роках минулого століття, урядом було поставлено завдання активізувати діяльність дипломатичних представництв і торговельних місій за кордоном щодо освоєння зарубіжних ринків збуту вітчизняних продовольчих товарів. Розв'язання цього завдання відбувалося в досить непростих умовах. Як відомо, Україна в минулому не мала прямого виходу на зарубіжні ринки, а звідси також необхідної інфраструктури зовнішньої торгівлі товарами й послугами. Це не тільки будівлі закордонних представництв, а, насамперед, висококваліфіковані фахівці з глибоким знанням мови, економічної ситуації та потенційно можливих ринків збуту в країнах перебування. Поряд із цим, важливою особливістю їх ефективної діяльності були і є налагоджені впродовж багатьох років особисті ділові стосунки із торговельними партнерами в різних державах.

Необхідність налагоджувати відносини на світових ринках за єдиними правилами викликала до життя у свій час Світову організацію торгівлі (СОТ). Україна, яка стала членом СОТ, долучилася до переважної більшості країн-членів цієї організації. Останнє особливо важливо в умовах, коли на світовому економічному просторі окремі держави, їх угруповання формують зони вільної торгівлі та одночасно застосовують обмеження до конкурентів з ознаками протекціонізму щодо власних товарів. Україна послідовно і наполегливо здійснює заходи щодо освоєння світових ринків продовольства. В результаті вона нині має провідне положення в першій десятці країн світу по експорту зерна, олії тощо.

Харчова промисловість разом із сільським господарством є невід'ємними складовими продовольчої системи України. За визначенням змісту поняття "національна безпека" вирішальними функціями держави щодо забезпечення подальшого розвитку згаданої системи є передбачення, ліквідація й упередження потенційних загроз.

Земля сільськогосподарського призначення – стратегічний ресурс продовольчої безпеки. За аналогією природні поклади вугілля, запаси нафти та газу є гарантіями енергетичної безпеки людства. Вони вичерпні й їх неможливо поновити. Проте наука відкриває нові потужні джерела енергії, зокрема, ядерної, які здатні забезпечити енергетичні потреби людської цивілізації в перспективі.

Цього не можна сказати про земельні ресурси. Українські чорноземи, на наш погляд, ніколи і ні в який спосіб не можна буде замінити чимось іншим у разі втрати або повної деградації.

Одночасно з півдня на північ зміщуються межі природно-кліматичних зон, сприятливих для вирощування сільськогосподарських культур, що спостерігається й на території України.

Таким чином, на рубежі тисячоліть помітно зросли ризики господарювання на землі. Названа загроза реально існує. Глобальне потепління прискорює процеси зменшення площі земель, придатних для ведення сільського господарства. Це особливо відчувається вже тепер у посушливих регіонах земної кулі.

Природні катаклізми знижують стійкість виробництва продукції рослинництва – важливої сировинної бази харчової промисловості. Ситуація, що склалася, вже нині потребує уваги і вжиття відповідних заходів щодо відновлення та розвитку зрошувальних систем на півдні України.

Необхідно задіяти також потенціал вітчизняної науки, передусім генетики й селекції, для підвищення стійкості сільськогосподарських культур до негативних змін у природному середовищі, обґрунтувати оптимальні сівозміни в землеробстві, які здатні забезпечити високу стійкість і максимально можливий рівень обсягів виробництва сільськогосподарської продукції в кожному регіоні.

Нестабільність забезпечення підприємств харчової промисловості сировинними ресурсами в необхідних обсягах та належної якості є реальною загрозою продовольчій безпеці.

Сучасні технології харчової промисловості здатні зберегти в кінцевій продукції, яка надходить на споживчий ринок, усі необхід-

ні корисні для життєдіяльності людини компоненти сировинних ресурсів.

Проте підприємства, що виробляють харчові продукти, неспроможні очистити сировину від шкідливих компонентів, які стали органічною складовою біологічних ресурсів рослинного й тваринного походження.

У виробництві сировинних і продовольчих ресурсів суспільство повинно убезпечити себе від потенційних загроз здоров'ю кожної людини, пов'язаних, зокрема, з проблемою неконтрольованого використання ГМО в сільському господарстві, застосування хімічних засобів боротьби із шкідниками та хворобами рослин тощо.

Одним із вирішальних чинників забезпечення потреб населення у високоякісних харчових продуктах є розвиток органічного землеробства. У перспективі попит на безпечні харчові продукти зростатиме не тільки в Україні, але й на європейських ринках продовольства.

В Україні поки що є екологічно чисті землі. Щоб їх не втратити назавжди, необхідно спільними зусиллями відповідних органів державної влади та Національної академії аграрних наук України на основі сучасних методів і засобів визначити їхні межі в натурі й надати статус спеціальних зон. Це можна здійснити, наприклад, у такий спосіб, як це передбачено Постановою Кабінету Міністрів України від 03.10.2007 р. №1195 «Про затвердження Порядку надання статусу спеціальної зони з виробництва сировини, що використовується для виготовлення продуктів дитячого та дієтичного харчування».

Виробництво сировинних ресурсів для харчової промисловості в Україні здійснюється в сільськогосподарських підприємствах і домогосподарствах сільського населення. Останні відіграють провідну роль у виробництві молока, м'яса, картоплі тощо.

Домогосподарства сільського населення не тільки забезпечують власні потреби з окремих видів харчових продуктів, але й реалізують надлишок на ринках і підприємствам харчової промисловості. Згадане джерело продовольства є стабілізуючим чинником та гарантією продовольчої безпеки суспільства. В системі заходів щодо забезпечення

продовольчої безпеки України необхідно передбачати всебічну підтримку цієї сфери діяльності населення сільських територій.

Формування стратегічних резервів продовольчих ресурсів необхідне для їх цілеспрямованого оперативного використання в разі виникнення загроз продовольчій безпеці. Дефіцит навіть окремих видів харчових продуктів викликає дестабілізацію ринку продовольства, зростання цін. Товарна інтервенція – єдиний реальний засіб нормалізації ситуації в торгівлі.

Держава повинна завжди прийти на допомогу людям, які постраждали від стихійного лиха, техногенних катастроф або військових конфліктів. Як показує світовий досвід, негативні наслідки стихійних явищ почастишали й посилюються. Навіть високорозвинуті держави в даному випадку відчувають складнощі щодо забезпечення харчовими продуктами населення в постраждалих регіонах.

Прояви стихії в наш час стають дедалі відчутнішими і в Україні. Зокрема, великі території в Карпатському регіоні, на Поліссі та навіть на півдні внаслідок повені, а то й недалекоглядної діяльності людини, все частіше затоплюються. В цих умовах для постраждалих фізична, а нерідко і фінансова, доступність харчових продуктів значно обмежується. Комерційні структури не завжди здатні надати населенню своєчасну допомогу, адекватну масштабам стихійного лиха. До того ж підприємці нерідко, користуючись нагодою, необгрунтовано завищують ціни на харчові продукти й товари першої необхідності.

Для успішного виконання своїх функцій щодо забезпечення продовольчої безпеки держава повинна створювати резерви продовольчих матеріальних і фінансових ресурсів, а також гарантувати своєчасні дії відпо-

відних сил швидкого реагування в надзвичайних ситуаціях.

Висновки. Продовольча система України зможе успішно виконувати свої функції в разі досягнення високого рівня стійкості виробництва на інвестиційно-інноваційній основі.

Розвиток харчової промисловості нині стримують такі чинники:

недостатній рівень платоспроможного попиту населення країни на харчові продукти. У 2013 році за відсутності дефіциту в торговельній мережі, молока та молокопродуктів населення споживало 220,9 кг із розрахунку на одну особу, що значно менше раціональної норми – 380 кг. Така ж ситуація із споживанням м'яса і м'ясопродуктів. Згадані показники в цьому випадку дорівнюють відповідно – 56,3 та 83,0 кг [7, с. 110; 141];

обмежені інвестиції з боку держави і нестача власних коштів підприємств для техніко-технологічного оновлення виробничої бази;

диференційована привабливість галузей харчової промисловості для іноземних інвесторів. Пріоритети мають, зокрема, кондитерська, олієжирова, виробництво безалкогольних напоїв, пива, тютюнових виробів тощо;

вплив на результати сільськогосподарського виробництва та харчової промисловості непередбачуваних і неконтрольованих факторів, недосконалих економічних механізмів та регуляторів.

Для повернення справ на краще необхідно розширити й поглибити дослідження з питань розробки методології та обгрунтування засобів забезпечення стійкого збалансованого функціонування сільського господарства і підприємств харчової промисловості в критично нестабільних умовах господарювання під час економічної кризи, природних та техногенних катастроф тощо.

Список використаних джерел

1. Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку / [Б.Й. Пасхавер, О.В. Шубравська, Л.В. Молдаван та ін.]; за ред. акад. УААН Б.Й. Пасхавера; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2009. – 432 с.
2. Власов В.І. Глобальна продовольча проблема / В.І. Власов. – К.: Ін-т аграр. економіки, 2001. – 506 с.
3. Гойчук О.І. Продовольча безпека / О.І. Гойчук. – Житомир: Вид-во «Полісся», 2004. – 348 с.
4. Дейнеко Л.В. Харчова промисловість України: ефективність використання виробничих ресурсів і кадрового потенціалу / Л.В. Дейнеко, Е.І. Шелудько/ НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. – К., 2013. – 120 с.
5. Закон України "Про основи національної безпеки України" № 964–IV від 19 червня 2003 р.
6. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. – К.: Україна, 1996. – 54 с.
7. Концептуальні засади галузевої паспортизації харчової індустрії України / [М.П. Сичевський, О.І. Куць, О.В. Коваленко та ін.]. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2013. – 264 с.
8. Проект Закону України "Про продовольчу безпеку України" (Верховна Рада України, реєстраційний №8370–І від 28.04.2011 р.).

9. Програма діяльності Кабінету Міністрів України. – К., жовт. 1995 р.
10. Програма діяльності Кабінету Міністрів України: схвалена Постановою Верховної Ради України від 15 жовт. 1996 р. №412.
11. Програма діяльності Кабінету Міністрів України "Реформи заради добробуту". – К., 2000.
12. Програма діяльності Кабінету Міністрів України "Послідовність. Ефективність. Відповідальність". Схвалена Постановою Верховної Ради України від 16 берез. 2004 р. №1602–VI.
13. *Саблук П.Т.* Національна доктрина продовольчої безпеки / П.Т. Саблук, Г.М. Калетнік, С.М. Кваша та ін. // Економіка АПК. – 2011. – № 8. – С. 3–11.

Стаття надійшла до редакції 03.04.2014 р.

*

УДК 338.439.5(477)

***О.В. ШУБРАВСЬКА, доктор економічних наук, професор
Державна установа «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»***

Агропродовольчий розвиток України в контексті глобальних викликів

Постановка проблеми. Останнє десятиліття розвиток світового сільського господарства відбувався у достатньо складних умовах зростання цін на нафту, сировинні товари, загострення загроз продовольчій безпеці та спричинених цим торговельних обмежень, а з 2008 року – економічної кризи й рецесії, які ще донині не подолані. Сільське господарство вкотре продемонструвало високий ступінь економічної стійкості та здатності до відновлення, що, передусім, проявилось у збереженні загалом позитивної динаміки виробництва, незважаючи на деяке зниження темпів зростання попиту в період загострення світової економічної кризи. Суттєвим чинником підтримання аграрного розвитку було пікове зростання агропродовольчих цін у період продовольчої кризи 2007-2008 років, зумовленої стрімким скороченням світових запасів зерна й олійного

насіння внаслідок неврожаїв цих культур і зростання обсягів виробництва біопалива з них, підвищенням цін на енергоносії, добрива, зниженням курсу долара, введенням експортних обмежень, спекуляціями на товарно-сировинних ринках.

Період цінового підйому на продовольчому ринку, а також нестабільність фінансових ринків у період економічної кризи зумовили різке підвищення заінтересованості торговельно-промислового капіталу у вкладеннях в аграрний сектор, який, як зазначалося, демонстрував достатньо стійке нарощування виробництва. Однак нині експерти погоджуються, що найближчим часом у світі варто очікувати уповільнення зростання обсягів сільськогосподарського виробництва й посилення впливу капіталу з цієї сфери [9]. Сільгоспвиробництво при цьому безсумнівно залишатиметься одним із найважливіших елементів національних соціально-економічних систем, виконуючи завдання

© О.В. Шубравська, 2014

9. Програма діяльності Кабінету Міністрів України. – К., жовт. 1995 р.
10. Програма діяльності Кабінету Міністрів України: схвалена Постановою Верховної Ради України від 15 жовт. 1996 р. №412.
11. Програма діяльності Кабінету Міністрів України "Реформи заради добробуту". – К., 2000.
12. Програма діяльності Кабінету Міністрів України "Послідовність. Ефективність. Відповідальність". Схвалена Постановою Верховної Ради України від 16 берез. 2004 р. №1602–VI.
13. *Саблук П.Т.* Національна доктрина продовольчої безпеки / П.Т. Саблук, Г.М. Калетнік, С.М. Кваша та ін. // Економіка АПК. – 2011. – № 8. – С. 3–11.

Стаття надійшла до редакції 03.04.2014 р.

*

УДК 338.439.5(477)

***О.В. ШУБРАВСЬКА, доктор економічних наук, професор
Державна установа «Інститут економіки
та прогнозування НАН України»***

Агропродовольчий розвиток України в контексті глобальних викликів

Постановка проблеми. Останнє десятиліття розвиток світового сільського господарства відбувався у достатньо складних умовах зростання цін на нафту, сировинні товари, загострення загроз продовольчій безпеці та спричинених цим торговельних обмежень, а з 2008 року – економічної кризи й рецесії, які ще донині не подолані. Сільське господарство вкотре продемонструвало високий ступінь економічної стійкості та здатності до відновлення, що, передусім, проявилось у збереженні загалом позитивної динаміки виробництва, незважаючи на деяке зниження темпів зростання попиту в період загострення світової економічної кризи. Суттєвим чинником підтримання аграрного розвитку було пікове зростання агропродовольчих цін у період продовольчої кризи 2007-2008 років, зумовленої стрімким скороченням світових запасів зерна й олійного

насіння внаслідок неврожаїв цих культур і зростання обсягів виробництва біопалива з них, підвищенням цін на енергоносії, добрива, зниженням курсу долара, введенням експортних обмежень, спекуляціями на товарно-сировинних ринках.

Період цінового підйому на продовольчому ринку, а також нестабільність фінансових ринків у період економічної кризи зумовили різке підвищення заінтересованості торговельно-промислового капіталу у вкладеннях в аграрний сектор, який, як зазначалося, демонстрував достатньо стійке нарощування виробництва. Однак нині експерти погоджуються, що найближчим часом у світі варто очікувати уповільнення зростання обсягів сільськогосподарського виробництва й посилення впливу капіталу з цієї сфери [9]. Сільгоспвиробництво при цьому безсумнівно залишатиметься одним із найважливіших елементів національних соціально-економічних систем, виконуючи завдання

© О.В. Шубравська, 2014

забезпечення продовольчої безпеки та роль стабілізатора економічного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням оцінки впливу глобальних процесів на розвиток вітчизняного сільськогосподарського виробництва та продовольчого ринку присвячено чимало наукових досліджень, зокрема, В.І. Власова [2], С.М. Кваші [3], Т.О. Осташко [4], О.М. Шпичака [1] й інших учених. Водночас посилення залучення аграрного сектору України в глобальне економічне середовище та мінливість останнього зумовлюють необхідність здійснення постійного моніторингу розвитку ситуації на світовому продовольчому ринку з метою оцінювання можливих наслідків для функціонування відповідного вітчизняного виробництва і ринку.

Мета статті – обґрунтування на основі аналізу динаміки світових процесів перспектив пришвидшення розвитку вітчизняного аграрного сектору й найактуальніших завдань держави у сфері регулювання агропромисловості.

Виклад основних результатів дослідження. Поточний етап агропродовольчого розвитку характеризується нестабільністю кон'юнктури світового ринку. Різкі цінові коливання є небезпечними як з огляду на необхідність підтримання життєздатності фермерських господарств (низькі ціни), так і забезпечення продовольчої безпеки (високі ціни). В умовах значної цінової волатильності зростає невпевненість інвесторів та виробників щодо доцільних напрямів розвитку виробництва. Світові ціни впливають на внутрішні ціни різних країн по-різному, залежно від рівня інтеграції національного ринку. Частково нівелювати такий вплив урядам вдається заходами митного регулювання, підтримки внутрішніх цін і розвитку інфраструктури ринку.

Після піку продовольчих цін у 2011 році, коли їх індекс зріс на 14% порівняно з найвищим його значенням у 2008 році, триває в цілому знижувальна цінова динаміка з окремими періодами незначних підвищувальних коливань [7]. Найвище коливання на фоні загального зниження протягом 2008-2013 років демонстрували ціни на ринках цукру (35%), олій та жирів (33%), зерна

(27%). Натомість ціни на м'ясу і молочну продукцію хоча й коливалися, але в цілому відчутно зросли – відповідно на 15 та 10%.

Провідні світові експерти агропродовольчого ринку підтверджують свої попередні прогнози щодо збільшення частки країн, що розвиваються, у глобальному продовольчому виробництві й експорті на фоні загального уповільнення зростання сільгоспвиробництва в 2013-2022 роках (до 1,5% проти 2,1% в попередньому десятилітті) внаслідок підвищення виробничих витрат, обмеженості ресурсів, у т.ч. природних, екологічного навантаження [9]. Це, на думку аналітиків, доводить про необхідність нарощування капіталовкладень в інноваційні системи сільгоспвиробництва.

Водночас очікується збільшення світового продовольчого попиту, що разом із відносно низьким рівнем запасів і розширенням непродовольчого споживання сільськогосподарської сировини призведе до збереження довгострокової тенденції зростання цін на агропродовольчому ринку. Однак передбачається, що середні реальні ціни в наступному десятилітті мають бути нижчими пікових значень, відзначених останніми роками. Найбільшою мірою підвищення цін буде характерним для ринку м'яса (що стимулюватиме нарощування обсягів відповідного виробництва й експорту), тоді як на ринках рослинницької продукції в короткостроковій перспективі очікується погіршення кон'юнктури у зв'язку зі зростанням виробництва.

Передбачається, що світове виробництво зернових зростатиме із середньорічним темпом лише близько 1% (проти 2,5% останніми роками), а олійних культур і рослинних олій – приблизно 2% (проти понад 5%). Споживання має зрости щодо таких продуктів, як м'ясо птиці, цукор, рослинна олія, а також окремих видів молочної продукції.

Очікуване збільшення присутності ряду країн, що розвиваються, на світових продовольчих ринках відбуватиметься в результаті розширення інвестування й використання конкурентних переваг національних аграрних секторів. Серед таких країн поряд із Бразилією, Парагваєм, Російською Федерацією і Таїландом називається також Україна

(причому не лише у зв'язку з уже добре освоєними нею ринками рослинницької продукції, але, як передбачається, ринком молочної продукції). За прогнозом експертів ФАО та ОЕСР до 2021 року експорт зернових з України може сягнути 35 млн т, у т.ч. пшениці – збільшитися до 14 млн т (на 60%), а кукурудзи – до 19 млн т [5].

Серед основних невизначеностей подальшого світового агропродовольчого розвитку, які зумовлюватимуть виникнення загроз глобальної продовольчої безпеки, аналітиками ОЕСР і ФАО названі масштаби виробництва, ціни на ресурси виробництва (насамперед, на енергію¹), коливання сільськогосподарських цін, рівень запасів, нарощування виробництва біопалива², обмеження торгівлі, зміни доходів споживачів й інших чинників макрорівня. Незважаючи на зниження в короткостроковій перспективі ризиків високої волатильності сільськогосподарських цін, будь-який непередбачуваний спад виробництва, особливо в основних країнах-експортерах, здатний швидко змінити ситуацію і призвести до подальших сплесків високої волатильності та стрімкого зростання цін. Так, масштабна посуха, подібна до тієї, що спостерігалася у 2012 році в США і країнах СНД, у поєднанні з низькими запасами може збільшити ціни на продукцію рослинництва на 15-40%.

Через сильну залежність сільськогосподарського виробництва від впливу все більше непередбачуваних природно-кліматичних чинників, а також його особливої ролі в процесі забезпечення глобальної й національної продовольчої безпеки очевидними є відсутність самодостатності такого виробництва та обмеженість можливостей саморегулювання відповідного ринку, а отже – необхідність надання галузі державної підтримки. Рівень її помітно різниться як у

розрізі окремих країн, так і пріоритетних напрямів. При цьому відзначається тенденція певного зменшення масштабів такої підтримки, передусім, прямого фінансування виробників. Так, у США пряма підтримка фермерів (відношення суми бюджетних трансферів аграріям до вартості сільгосп-продукції) знизилася з 26% у 1999 році до 7% у 2012-му, в ЄС – із 38 до 19% [6]. Для країн Південної півкулі (Австралії, Бразилії, Чилі, Нової Зеландії та ПАР) характерний низький і стабільний рівень підтримки, який у середньому в 2010-2012 роках становив 4%. Менш очевидною визнана тенденція до зміни рівня підтримки в Казахстані, Росії й Україні, де він у 1995-1997 роках у середньому дорівнював 11%, а в 2010-2012-х – 12% за сильних коливань протягом зазначеного періоду.

Глобальною тенденцією останніх років є переорієнтація з прямої підтримки цін агро-виробників, масштабних інтервенцій на аграрному ринку, вагомого експортного субсидування, жорсткого протекціонізму – на підтримку доходів фермерів, розвиток сільських територій і впровадження агроновацій. Так, практично в усіх країнах стало зростає бюджетне фінансування загальних послуг у сільському господарстві, до яких ОЕСР відносить аграрні наукові дослідження, освіту, заходи з контролю над безпечністю продовольчих ресурсів, розвиток інфраструктури села й аграрного ринку (доріг, водопостачання, телефонізації, додаткових потужностей зі зберігання продукції і т.д.), підтримку маркетингу (особливо просування національної продукції на міжнародні ринки, надання гарантій за експортними кредитами й т. ін.) тощо.

Відзначається також посилення впливу ринкових чинників на розвиток сільськогосподарського виробництва. Для країн, що розвиваються, це повинно відкрити додаткові можливості на багатьох світових продовольчих ринках і послужити стимулом для подальшого нарощування їх агропродовольчого виробництва й експорту.

Однією з помітних тенденцій сучасного етапу світового економічного розвитку є активізація інтеграційних процесів та посилення ролі міжнародних організацій (ФАО,

¹ Згідно з останнім середньостроковим прогнозом номінальні ціни на сиру нафту продовжуватимуть зростати найближчими роками із середньорічними темпами близько 3%, що в поєднанні зі знеціненням долара США підтримуватиме виражені в цій валюті ціни на сільськогосподарські сировинні товари (див. [8]).

² Очікується, що до 2022 р. виробництво біопалива зросте майже на 70%, на що використовуватиметься 28% загальносвітової цукрової тростини, 15% рослинних олій і 12% кормового зерна.

СОТ, ОЕСР й ін.), що суттєво впливає також на розширення світової агропродовольчої торгівлі, створення глобальних продовольчих резервів тощо. Посилення процесів інтеграції на світовому та регіональних продовольчих ринках визнається одним із дієвих засобів протидії світовій економічній, у т.ч. й продовольчій, кризі. Водночас при цьому крім позитивів у вигляді розширення ринків збуту можна очікувати негативних проявів, особливо для економічно слабкіших країн-учасниць інтеграційних об'єднань, за рахунок яких сильніші учасники прагнутимуть посилити власні конкурентні переваги на світовому продовольчому ринку.

Висновки з усього зазначеного для України, яка вже стала помітним учасником світової агропродовольчої системи, а в майбутньому розраховує на суттєве посилення зайнятих позицій, можуть бути такими.

1. У цілому сприятливий прогноз цінової кон'юнктури на світовому продовольчому ринку, а також зростання можливостей використання такої кон'юнктури внаслідок більшої лібералізації торгівлі, дає змогу очікувати збереження потенціалу інвестиційної привабливості галузі та значення вітчизняного аграрного сектору в національних макроекономічних пропорціях. Проте це ж зумовлюватиме посилення ризиків сталості агрогосподарювання й забезпечення національної продовольчої безпеки у зв'язку з подальшим загостренням проблеми надмірної концентрації українських сільськогосподарських земель та їх можливим зосередженням в іноземних інвесторів.

Для найповнішого використання сприятливих умов торгівлі держава має активізувати всі джерела фінансування сільськогосподарського сектора, передусім, для стимулювання впровадження агроновацій, підвищення ефективності використання ресурсів, а також забезпечити координацію діяльності в рамках продуктових ланцюгів.

2. Посилення у найближчій перспективі цінової волатильності на світовому ринку рослинницької продукції, експорт якої нині є основним джерелом валютних надходжень від вивезення вітчизняної агропродовольчої продукції, визначає необхідність пошуку шляхів зниження цінових ризиків, що мож-

ливо, передусім, завдяки розвитку інфраструктури аграрного ринку, впровадження ресурсозберігаючих новацій, технологій поглибленої й безвідходної переробки сільгосппродукції, активізації кооперативного руху та ринку деривативів (ф'ючерсів, опціонів).

3. Розширення м'ясного і молочного сегментів глобального агропродовольчого ринку, а також наявність сприятливих умов для нарощування відповідних внутрішніх виробництв (насамперед, кормової бази) повинно визначити перспективний напрям розвитку вітчизняного експортного потенціалу. При цьому слід урахувувати посилення ролі Китаю як імпортера, у т.ч. найбільшого – свинини³, прогнозоване скорочення імпорту м'яса Російською Федерацією через масштабний розвиток власних виробництв, що в кінцевому підсумку призведе до втрати значення такого напрямку торгівлі для України.

Водночас очевидним є подальше нарощування експортного попиту на українські фуражні зернові.

4. В умовах посилення світових інтеграційних процесів Україна (з урахуванням її об'єктивної неспроможності реально протистояти доцентровому впливу економічно сильніших партнерів) при прийнятті рішень щодо приєднання до тих чи інших об'єднань повинна керуватися національними економічними інтересами, брати до уваги можливість їх забезпечення не лише в короткостроковій, але й у довгостроковій перспективі, а також системно оцінювати всі можливі наслідки таких процесів.

5. Очікуване збільшення попиту на біопаливо відкриває перед країною можливості нарощування експорту як відповідної сировини, так і готової продукції, для чого повинне розвиватися внутрішнє виробництво такого палива. Що буде економічно більш виправданим (експорт сировини чи палива), залежатиме від політики держави у сфері альтернативної енергетики. Нині ж можна говорити лише про те, що без надання суттєвих преференцій вітчизняне виробництво

³ Згідно з прогнозами ОЕСР-ФАО Китай стане найбільшим у світі споживачем свинини з розрахунку на душу населення і до 2022 р. випередить за цим показником ЄС.

біопалива першого покоління (етанолу й біодизеля) не є рентабельним. Тому за умови його розвитку здійснення експорту такої продукції навряд чи можна визнати доцільним. У перспективі необхідно переходити до виробництва економічніших видів біопалива другого та наступних поколінь, у т.ч. таких, що не потребують переробки харчової сировини.

6. В умовах посилення непрогнозованого впливу природних чинників на розвиток сільськогосподарського виробництва, обмеженості ресурсів навколишнього середовища, їхньої деградації, що триває, суттєво актуалізується проблема забезпечення сталого розвитку сільського господарства і сільських територій, а також зростає значення інноваційної складової агропродовольчого розвитку. Тому національні сільськогосподарські стратегії мають бути спрямовані на вирішення питань забезпечення сталого агроінноваційного розвитку, а також зниження ризиків цінової волатильності.

Вітчизняне сільське господарство на сучасному етапі демонструє доволі вражаючі досягнення: стабільне нарощування обсягів виробництва й експорту, підвищення врожайності сільськогосподарських культур і продуктивності тварин, високий рівень прибутковості та рентабельності. Так, хоча індекс валової продукції сільського господарства й досі не перевищив значення 1990 року, порівняно з 2000-м він стабільно зростає. Експорт агропродовольчої продукції останніми роками забезпечує понад п'яту частину всіх зовнішньоторговельних надходжень держави (у 2009-2012 рр. в середньому 22%, а в 2013 р. – 27%). Відповідно високим є рівень рентабельності сільськогосподарської діяльності (20,5% у 2012 р., у т.ч. рослинництва – 22,3 й тваринництва – 14,3%), а також суттєвою – частка підприємств, що одержують прибуток (близько 80% у 2012 р.). Зростає також ефективність використання ресурсів виробництва, зокрема, урожайність⁴ (насамперед, кукурудзи, ряду технічних культур) та продуктивність худоби.

⁴ При цьому в Україні має місце суттєва волатильність урожайності сільськогосподарських культур, яка набагато перевищує відповідні показники розвинутих країн.

Проте, незважаючи на зазначену виробничу успішність галузі, за показниками фінансового і матеріально-технічного забезпечення сільське господарство продовжує залишатися однією з найпроблемніших сфер вітчизняного господарського комплексу. Так, якщо індекс інвестицій в основний капітал у національній економіці у 2011 році відносно 1990-го знизився майже на 40%, то в сільському господарстві – на 75%. Створивши у 2012 році понад 9% ВДВ, галузь залучила лише трохи більше 19 млрд грн, або 6% загального обсягу капітальних інвестицій⁵. Пряме іноземне інвестування сільського господарства стабільно не перевищує 2% загальнонаціональних обсягів, а вартість основних засобів галузі становить менше 2% загальної їх вартості. Відповідно вкрай низькою є фондоозброєність праці. Це ж стосується й рівня заробітної плати працівників, яка на понад 30% нижча за середню по економіці країни.

Потенціал розвитку вітчизняного сільськогосподарського виробництва, незважаючи на його тривале вичерпування, усе ж залишається достатньо суттєвим, що дає підстави прогнозувати наявність непоганих перспектив для подальшого нарощування виробництва та експорту агропродовольчої продукції. Ключовими напрямками зростання у коротко- і середньостроковій перспективі можна вважати виробництво зернових, олійних культур, м'яса. На довгострокову перспективу варто очікувати посилення значення виробництва молочної й органічної продукції.

Ресурсна база подальшого розвитку сільського господарства України характеризується:

земельними ресурсами, розораність яких сягає понад 78%, що виключає можливість їх додаткового залучення у виробництво;

трудовими ресурсами, які нині забезпечують 16,7% усієї зайнятості та за чисельністю в цілому є достатніми для підтримання виробничої діяльності, однак за рівнем кваліфікації, особливо в сільгосппідприємствах

⁵ За оцінками Української аграрної конфедерації для суттєвого нарощування вітчизняного агровиробництва потрібно 70 млрд дол. інвестицій, з яких понад 3 млрд дол. необхідно вкласти в логістичну систему держави.

з інтенсивним типом виробництва, вже відчувається їхня нестача;

фінансовими ресурсами, які хоча й зросли останніми роками в результаті збільшення рентабельності (понад 20% у 2010-2012 рр.) і прибутків сільгосппідприємств (майже втричі за той же період), проте потребують подальшого суттєвого розширення для ліквідації зазначеного вище відставання в оплаті та фондоозброєності праці в галузі.

Водночас посилюється залежність галузі, особливо її окремих підсистем, від чинників глобального середовища в контексті наведених вище тенденцій. Україна та її аграрний сектор є надзвичайно високоінтегрованими у глобальний економічний простір: останніми роками майже чверть виробленої агропродовольчої продукції вивозиться з держави, що, як зазначалося, відповідає більше, ніж п'ятій частині національного експорту, а відношення останнього до ВВП становить близько 40%. Це створює додаткові загрози вітчизняному агропродовольчому розвитку у вигляді погіршення передбачуваності обсягів валютних надходжень внаслідок зростання цінової волатильності, формування неефективної структури агровиробництва, розбалансування внутрішнього ринку через розширення експортної орієнтації виробництва і т. ін.

Вплив чинників макrorівня на функціонування галузі нині проявляється переважно через недостатність фінансових ресурсів у агровиробників, одержуваних ними як із бюджету (внаслідок зменшення у кризовий період обсягів усіх видів державної підтримки агровиробників, зниження доступності для них кредитних ресурсів), так і з власних джерел.

Доволі суттєвим чинником впливу на ситуацію на аграрному ринку є також використання державою регуляторних механізмів: квотування, заборони експорту окремих видів сільськогосподарської продукції, негласних розпоряджень про перешкоджання її вивезенню. До макрочинників належить і рівень продовольчого платоспроможного

попиту населення держави, вплив якого в Україні поки був позитивним⁶.

Сукупна дія усіх зазначених вище чинників та створені ними проблеми у розвитку вітчизняного агропродовольчого виробництва (основними з яких є неадекватність наявного ресурсного забезпечення існуючим потребам і високий ступінь залежності від чинників глобального й макросередовища) зумовлюють необхідність формування системного підходу до регулювання галузі, виокремлення стратегічних і тактичних цілей та завдань її розвитку, розроблення механізмів їх реалізації з урахуванням потреби адаптації до природних і ринкових викликів.

Очевидно, що успішність розв'язання зазначених проблем зумовлюватиметься ефективним поєднанням зусиль держави й агробізнесу в процесі реалізації стратегічної мети розвитку аграрного господарювання, якою має стати забезпечення національної продовольчої безпеки на засадах сталості та інноваційності. Відповідно до цього аграрна політика держави повинна бути орієнтована на підтримку таких напрямів і груп виробників, які забезпечуватимуть досягнення сталого розвитку галузі й сільських територій, що в сучасних умовах можливе лише на основі широкого впровадження агроновацій (необхідність стимулювання чого також є безперечною прерогативою держави). За забезпечення пріоритетності досягнення стратегічної мети розвитку галузі також мають бути сформовані та реалізовані цілі її середньо- і короткострокового розвитку, для чого необхідно передбачити відповідне цільове бюджетне фінансування в рамках кожного з таких етапів.

Висновки. Найактуальнішими завданнями держави у сфері регулювання агровиробництва на сучасному етапі є такі.

1. Забезпечення національної продовольчої безпеки: доступності здорового харчування за кількістю і структурою для всіх верств населення; збереження високого рівня продовольчої незалежності.

2. Сприяння нарощуванню фінансових можливостей вітчизняних виробників, зок-

⁶ За даними Держслужби статистики України у 2012 р. індекс фізичного обсягу роздрібного товарообороту продовольчих товарів зріс майже на 17%.

рема, через підвищення для них кредитної доступності, що є однією з вирішальних умов збільшення обсягів інвестування галузі; згладжування цінового диспаритету та збереження податкових пільг агросфері, а також формування ефективної системи інфраструктурного забезпечення ринку агропродовольчої продукції.

3. Розвиток агроінноваційної системи, насамперед, створення умов для наукового пошуку; часткове фінансування закупівлі проривних імпорتنих і розробки вітчизняних агроновацій; формування відповідної інфраструктури (передусім, інформаційної), а також системи підготовки спеціалістів галузі, здатних до адекватного сприйняття й практичної реалізації новацій.

4. Обмеження надмірної концентрації у землеволодінні та землекористуванні в контексті формування ринку купівлі-продажу сільськогосподарських земель.

5. Активізація процесу об'єднання малих і середніх агровиробників, у т.ч. у зв'язку з необхідністю виконання умов СОТ й інтенсифікацією інтеграційних процесів та ймовірним у результаті цього зниженням рівня конкурентоспроможності й доходів таких виробників.

6. Пришвидшення процесу гармонізації національних стандартів якості агропродовольчої продукції з європейськими і міжнародними задля забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних виробників.

7. Забезпечення дотримання агроекологічних стандартів виробництва з метою збереження навколишнього природного середовища та природних ресурсів агровиробництва, у т.ч. запровадженням у сільгоспідприємствах агрохімічного менеджменту, введення у звітність підприємств еколого-економічних показників, здійснення суворого контролю їхніх значень, встановлення на цій підставі суб'єктів державної підтримки, запровадження масштабних штрафних санкцій за недотримання екологічних нормативів.

8. Заохочення розвитку альтернативного землеробства, локальних переробних потужностей, побічних виробництв, підвищення частки органічної продукції в агропродовольчому виробництві.

9. Відродження тваринництва, передусім м'ясного і молочного скотарства, в контексті забезпечення раціональної продовольчої дієти та збереження родючості сільськогосподарських земель.

10. Сприяння масштабному розвитку системи субсидованого агрострахування.

Окремо слід сказати про необхідність подолання корупції на всіх рівнях управління, забезпечення передбачуваності й спадкоємності державної економічної політики, що необхідно приватному капіталу для набуття впевненості у збереженні та прибутковості вкладених коштів.

Список використаних джерел

1. Аналіз і прогноз кон'юнктури світових ринків продукції рослинництва / [Шпичак О.М., Лупенко Ю.О., Присяжнюк М.В. та ін.] ; за ред. О.М. Шпичака. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 516 с.
2. Власов В.І. Оцінка нерівномірності розвитку регіонів планети / В.І. Власов // Економіка АПК. – 2009. – №12. – С.128-132.
3. Кваша С.М. Експорт та імпорт продукції аграрного сектору України: стан і тенденції / С.М. Кваша, В.І. Власов, Н.В. Кривенко. – К.: ННЦ „ІАЕ”, 2013. – 82 с.
4. Осташко Т.О. Внутрішній агропродовольчий ринок України в умовах СОТ / Т.О. Осташко, Л.Ю. Волощенко, Г.В. Ленінова; відп. ред. д-р екон. наук, проф. В.О. Точилін; НАН України; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2010. – 208 с.
5. Украина, по прогнозу экспертов ФАО и ОЭСР, увеличит экспорт пшеницы на 60% до 2021 г. [Електронний ресурс]. – Доступний з: <<http://iee.org.ua/ru/prognoz/3879/>>.
6. Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2013. OECD Countries and Emerging Economies <http://www.oecd.org/tad/agricultural-policies/monitoring-and-evaluation.htm>.
7. FAO food price index <http://www.fao.org/worldfoodsituation/foodpricesindex/en/>.
8. Medium-term outlook for agricultural commodity markets: trends and emerging issues <http://www.fao.org/docrep/meeting/025/md892e.pdf>.
9. OECD-FAO Agricultural Outlook 2013 http://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/oecd-fao-agricultural-outlook-2013_agr_outlook-2013-en.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2014 р.

* * *

УДК 631.115:330.131.5

***В.Г. ТКАЧЕНКО, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН, ректор
Луганського національного аграрного університету***

Організаційна модель трансформації відносин власності аграрних підприємств у регіонах України

Постановка проблеми. Підвищення значення агропродовольчого сектору України як базової галузі економіки в період загострення світових проблем продовольчої безпеки, недостатній рівень забезпечення населення країни харчовими продуктами власного виробництва, імпорт товарів низької якості, невисока ефективність та продуктивність агропродовольчого сектору, вплив кваліфікованих кадрів із села й руйнування соціальної інфраструктури конче потребують розробки інноваційної моделі, яка б була направлена на вдосконалення трансформації відносин власності в аграрних підприємствах регіону.

З огляду на комплекс визначених проблем і відсутність таких розробок нами сконцентровано увагу на розробці теоретичних положень щодо формування концептуальних та вдосконалення організаційних складових механізму трансформації відносин власності в стратегічному аспекті [10].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На початку виникнення людства власність розглядали як природне право людини володіти предметами природи для свого іс-

нування. Найбільшого розвитку цей процес досяг за часів Римської імперії та знайшов своє узагальнення в римському праві. У стародавньому Єгипті власність розглядали як використання людиною певного предмета. Французький економіст П. Прудон стверджував, що власність як відношення – це крадіжка. Німецький філософ Г. Гегель характеризував власність як відношення людини до природи. Австрійський економіст Е. Бем-Баверк розглядав власність як особисте (індивідуальне) відношення людини до речі, а К. Маркс – як сукупність виробничих відносин, а категорію власності – як процес привласнення індивідом предметів природи [6].

У радянській економічній літературі власність визначалась як основні виробничі відносини або як сукупність виробничих чи економічних відносин.

Сучасний науковий підхід до розуміння власності трактує її як економічні відносини. Проте серед науковців немає єдності щодо конкретизації цих відносин. Найбільш поширені погляди з цього питання такі: власність – це сукупність усіх економічних відносин; власність – це основні економічні відносини; власність – первинні економічні відносини економічної системи суспільства.

© В.Г. Ткаченко, 2014

У цілому ж, наукове розуміння власності багатьма економістами зводиться до такого: 1) предметне, речове; 2) суто юридичне; 3) природно-біологічне; 4) релігійно-ідеалістичне; 5) змішане. На нашу думку, жодне з них не можна визнати достатньо обґрунтованим.

Власність, ми стверджуємо, – це не річ, а відносини між людьми з погляду виробництва та привласнення речей – продуктів їхньої праці. Це відношення індивідів один до одного і, відповідно, їхнє відношення до матеріалу, знаряддя та продуктів праці [10, с. 9].

Мета статті – з огляду на комплекс визначених проблем й актуальних завдань сконцентрувати увагу на розробці положень щодо формування концептуальних і вдосконалення організаційних складових механізму трансформації відносин власності в стратегічному аспекті.

Виклад основних результатів дослідження. Порівнюючи переваги та недоліки існуючих організаційно-правових форм господарювання, які функціонують в аграрному секторі економіки України, робимо висновок, що неможливо обрати універсальну форму господарювання, за допомогою якої можна одержати найефективніший результат від діяльності.

Психологічну структуру колективу створюють неформальні (неофіційні) зв'язки і відносини, що не мають регламентованих правових приписів. Вони складаються між працівниками у процесі суспільно корисної діяльності під впливом спільності інтересів, думок та поглядів на різні питання, взаємної симпатії й довіри, спільності захоплень (спорт, полювання, музика, театр та ін.) [4, с. 367]. Наукові дослідження вітчизняних учених підтверджують, що найоптимальнішими за розмірами є невеликі виробничі колективи, з певною чисельністю працівників [2, с. 65-70]. Розмір підприємства суттєво впливає на якість управління трудовим колективом, що підтверджується теорією і практикою менеджменту. Організаційно-правові форми господарювання тісно пов'язані з фізичною працею, суттєвим стимулом підвищення ефективності праці є психологічні фактори мотивації та їх взаємозв'язок з інтересами окремого колективу і

підприємства загалом. Значні за розмірами підприємства теоретично позбавлені практичної можливості використовувати психологічні фактори трудової мотивації праці. Граничний розмір колективу має окреслюватися здатністю підтримувати дружні відносини між його суб'єктами. „Верхньою межею чисельності, наприклад, механізованих загонів або звичайних ланок, можна вважати 20 осіб” [4, с. 367]. Спираючись на дослідження видатного вченого Завадського Й.С., при збільшенні розмірів колективу проявляється негативний вплив на результати праці, що суттєво знижує вплив моральних факторів на персонал. Сучасні дослідження вчених-аграрників доводять, що неефективними є також селянсько-фермерські господарства (менше шести осіб), тому що в цій ситуації, за результатами їх аналізу, обмежується кількість партнерів, а відповідно й зразків поведінки, обсяг інформації, коло інтересів персоналу аграрного підприємства.

Національна і регіональна економіка в рамках економічної системи створюють баланс між наявними ресурсами країни та потребами, що існують у суспільстві, та які здатні створити платоспроможний попит на готову продукцію та послуги. Розв'язанню цього завдання присвячені дослідження економістів усіх країн світу і це має глобальний характер. Практично більшість дослідників вважають, що регулювання економічних явищ та процесів здійснюється на засадах використання механізму регуляції.

Стає очевидним, що господарський механізм у розвинених економічних системах є системним утворенням, що містить у собі елементи, пов'язані між собою. Узагальнюючи існуючі в економічній літературі підходи, виділяємо такі складові господарського механізму: менеджмент, ринок і державне регулювання економіки, які тісно пов'язані між собою й активно взаємодіють.

Необхідно визначити особливості регулювального впливу менеджменту і ринку у відносинах власності. Економічна наука проводить прямі паралелі між практичним аспектом відносин власності, які виникають у суспільстві, із законодавчо закріпленими формами господарювання в сільськогосподарських підприємствах АПК. Тому в цьому

аспекті навіть доречно вести мову про організаційно-правові відносини як синтез двох складових у агробізнесі – відносин власності на засоби виробництва та їх використання з метою отримання прибутку.

Виробництво сільськогосподарської продукції, як відомо, займає особливе місце в економіці будь-якої держави, оскільки створює основи для формування класу фермерів та підприємців у селянських домогосподарствах, формує посилене конкурентне середовище на ринку сільськогосподарської продукції, сприяє структурній перебудові галузі, стимулює підготовку професійних управлінських кадрів нового типу й ін.

Залучення інноваційних технологій в аграрний сектор економіки стає єдиним дієвим шляхом модернізації галузі. В управлінні підприємницькою діяльністю на сучасному етапі найактуальнішим є підхід, заснований на цінності (VBM – Value-based management), оскільки і власникам, й управлінцям корисно знати, скільки коштує їхній бізнес, щоб усвідомлено ухвалювати рішення про припинення або продовження даної діяльності.

Слід зазначити, що VBM-технологія спрямована лише на великий бізнес, виходячи з того, що цінність (вартість) підприємства достовірно визначається за допомогою фондових ринків. Оскільки активи невеликого підприємства ніколи не пропонують до вільного продажу на фондових ринках, актуальним стає питання адаптації VBM-технологій для невеликих аграрних формувань ринкового типу. Тому набувають значення дослідження процесів формування активів – майна, що знаходиться в результаті минулих подій у власності або в управлінні підприємства і від якого в майбутньому можна очікувати деяку вигоду для нього [8, с. 3-7], що є, на наш погляд, одним із найперспективніших для подальшого розвитку аграрного бізнесу в регіоні.

Серед наукових робіт, присвячених питанню розвитку малого підприємництва в умовах сьогодення, слід виділити монографію В.І. Ляшенка [5, с. 452], в якій автор запропонував концепцію регуляторного режиму як своєрідного балансу стимулів і обмежень розвитку економічних систем, та

навіть особливості застосування різних локальних стимулюючих режимів для розвитку малого підприємництва України. Аналізоване в цій роботі стосується зовнішніх чинників маркетингового середовища, але не проходить його внутрішніх резервів. Дослідити динаміку операційних активів малого підприємства намагався колектив авторів під керівництвом О. О. Барабаш [1, с. 492], але використаний ними підхід не враховував впливу цілого ряду вагомих чинників внутрішнього й зовнішнього маркетингового середовища малого підприємства, яке суттєво впливає на зміну його ринкової вартості, особливо в умовах із різними організаційно-правовими формами господарювання в аналізованих підприємствах.

Завдання нашого дослідження – на основі економіко-математичного моделювання дослідити такі важливі для малого аграрного підприємства чинники розвитку, як процеси формування його операційних активів під впливом організаційно-правових форм господарювання в можливих їх комбінаціях і поєднаннях.

Із метою аналізу процесу формування активів у невеликих агроформуваннях у процесі виробничо-господарської діяльності незалежно від форми власності, будемо використовувати модель „гроші – товар – гроші”, розроблену К. Марксом [6], яка в розгорнутій формі виглядає так: G (авансування грошей) $\rightarrow T$ (придбання предметів праці, енергоресурсів та ін.) $\rightarrow B$ (виробництво товарної продукції, тобто трансформація $T \rightarrow T'$) $\rightarrow$ реалізація готової продукції T і отримання доходу розміром G' ($G' > T' > G$). Вартість готової продукції T' здобувається за рахунок праці найманих працівників, а гроші G' – за рахунок збуту кінцевої продукції виробництва.

Інноваційну модель впливу форм власності на формування активів аграрного підприємства наведено на рисунку 1.

На нашу думку, розробка теоретичних положень, методів оцінки та рекомендацій із використання інноваційного потенціалу підприємств різних форм власності здатна допомогти керівництву підприємств вірно зорієнтуватися у сучасній ситуації й розробити комплекс заходів щодо стабільного та

поступального ефективного розвитку підприємства.

Аналіз складається із розкладення явища на його складові з наступним їх вивченням. Наша модель сформована для типового ринкового об'єднання, що є вузькоспеціалізова-

ним, виробляє продукцію постійного номенклатурного складу, використовує у виробничому процесі одну технологію, в результаті якої всі активи повністю задіяні у виробничому процесі й не можуть бути реструктурованими.

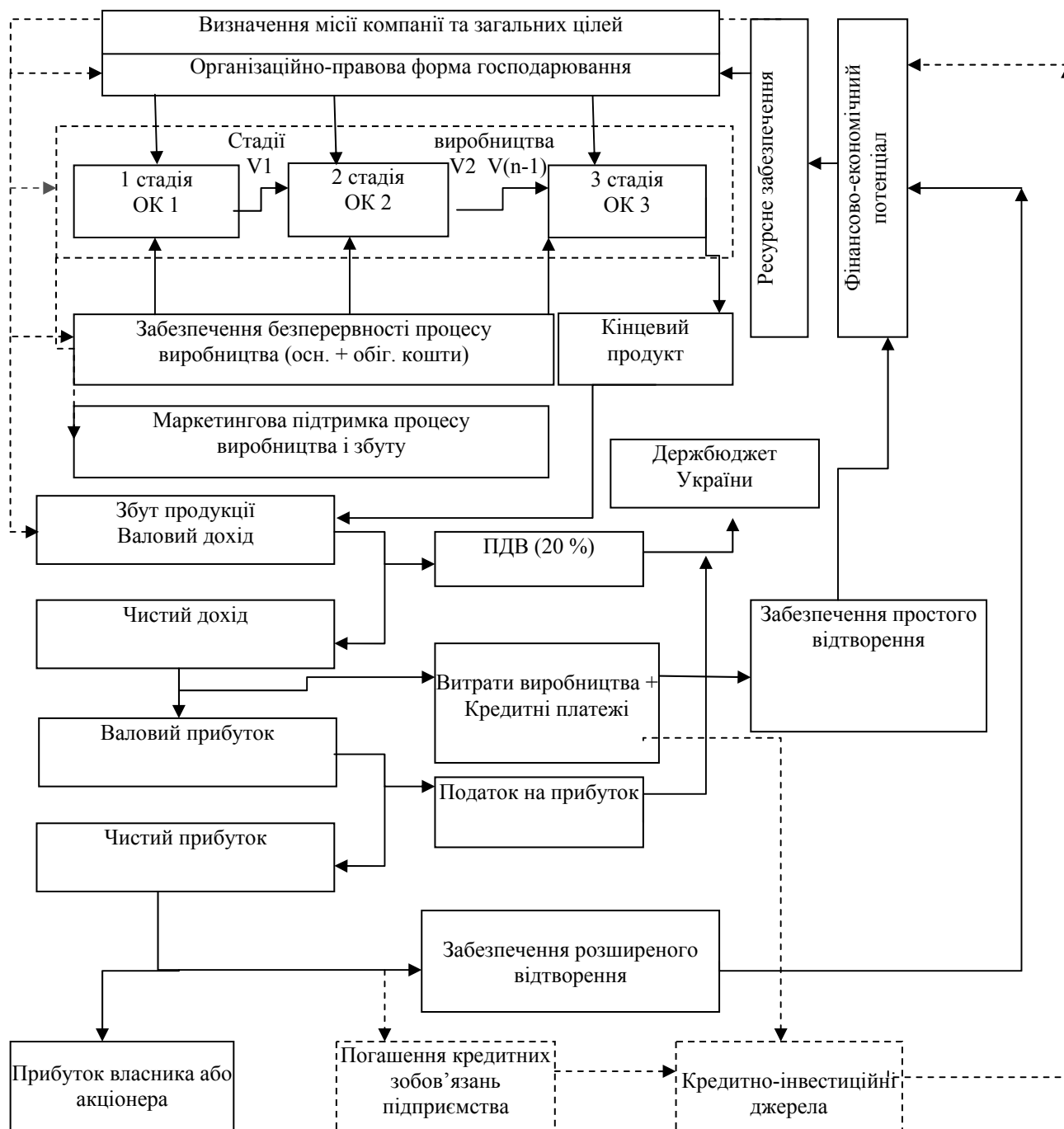

Рис. 1. Інноваційна модель впливу форм власності на формування активів аграрного підприємства

Джерело: Розробка автора.

Можемо зробити припущення, що організаційно-управлінські фактори: недосконалість побудови організаційних структур; нерозви-

неність інноваційної інфраструктури; орієнтація на короткострокову окупність; складність в узгодженні інтересів учасників бізнес-

процесів – суттєво впливають на ефективність господарювання агроформувань у сучасних ринкових умовах, що, насамперед, залежить від форми власності на засоби праці та порядку розподілу прибутку підприємства.

Вважатимемо також, що продукція, що випускається підприємством, у момент часу t приносить йому валовий дохід у сумі $Pv(t)$, і при цьому вартість операційних активів, що генерують цей дохід, дорівнює:

$$A(t) = A^{(B)}(t) + A^{(O)}(t), \quad (1)$$

де $A^{(B)}(t)$ та $A^{(O)}(t)$ – поточні значення вартостей основних виробничих фондів (ОВФ) і оборотних коштів (ОК) відповідно.

У процесі виробництва за час Δt створюється готова продукція, споживна вартість якої становить ΔP та включає вартість витрачених для цих цілей ОВФ та ОК у розмірі $|\Delta A^{(B)}|$ і $|\Delta A^{(O)}|$ відповідно, а також додану економічну вартість, яка є в грошовому виразі корисним ефектом, що виникає у споживача при використанні цієї продукції.

Додану економічну вартість можна сприймати як певний результат взаємодії знарядь праці (ОВФ) із предметами праці (ОК). У процесі взаємодії витрачаються ОВФ та ОК у кількостях $|\Delta A^{(B)}|$ і $|\Delta A^{(O)}|$ відповідно, тому формально можна записати, що:

$$\Delta V = \gamma \cdot |\Delta A^{(B)}|^{\alpha} \cdot |\Delta A^{(O)}|^{\beta}, \quad (2)$$

де γ – показник ефективності сумісної трансформації фінансових активів підприємства в додану економічну вартість, величина якого залежить від безлічі чинників, передусім, від капіталу підприємства, і який чітко пов'язаний з організаційно-правовою формою власності. Структура нагадує відому функцію Кобба – Дугласа [3, с. 204].

Зміну споживної вартості готової продукції, виробленої аграрним підприємством, можна описати таким чином:

$$\frac{P(t + \Delta t) - P(t)}{\Delta t} = \left| \frac{P(t + \Delta t) - P(t)}{\Delta t} \right| + \left| \frac{A(t + \Delta t) - A(t)}{\Delta t} \right| + \gamma \cdot \left| A^{(B)}(t - \Delta t) - A^{(B)}(t) \right|^{\alpha} \cdot \left| A^{(O)}(t + \Delta t) - A^{(O)}(t) \right|^{\beta} \cdot \frac{A^{(O)}(t) \cdot A^{(B)}(t + \Delta t) - A^{(O)}(t + \Delta t) \cdot A^{(B)}(t)}{\Delta t}, \quad (3)$$

де $A_H^{(B)}$ і $A_H^{(O)}$ – вартісні значення ОВФ та ОК на початку виробничого циклу тривалістю Δt ;

$kA^{(O)}$ – норма витрачання (коефіцієнт корисного використання) оборотних коштів;

ми вважаємо, що на момент початку виробництва $P(t) = 0$.

Перші два доданки, що містяться в правій частині виразу (3), описують швидкість витрат на продукцію, що виробляється підприємством, а останній доданок – швидкість генерації доданої економічної вартості $V(t)$.

Врахуємо тепер, що:

$$\frac{A^{(O)}(t + \Delta t) - A^{(O)}(t)}{\Delta t} = -A_H^{(O)}(t), \quad (4)$$

$$A^{(O)}(t + \Delta t) = 0. \quad (5)$$

Якщо у момент часу t розпочато виробничий цикл, що включає фази виробництва продукції, її реалізацію і відновлення ресурсної бази до планового рівня, то з виразу (3, 4) можна одержати такий опис для споживної вартості:

$$P(t + \Delta t) = \left| k_A^{(B)} \cdot A_H^{(B)}(t) \cdot \Delta t + A_H^{(O)}(t) \right|, \quad (6)$$

де $k_A^{(B)}$ – швидкість амортизації ОВФ, або норма амортизаційних нарахувань, що встановлюється законодавчо [7].

Зрозуміло, що з позицій споживача ціна (мінова вартість) придбання або продажу готової продукції має бути менше, ніж P . Інакше покупець не одержить своєї вигоди. Разом із тим ціна також має бути вищою за вартість усіх понесених у виробництві витрат, інакше виробник не одержить своєї вигоди. А.В. Серіковим було проаналізовано два варіанти можливої мінової вартості, яку наводимо на рисунку 2 [9, с. 236-246].

У першому випадку можлива ціна (мінова вартість) може дорівнювати середньому арифметичному витрат Z і споживної вартості P , тобто $P_B^{c.a.} = 0,5 (Z + P)$. При цьому відносну вигоду матиме виробник. У другому випадку мінова вартість визначається як середнє геометричне, тобто $P_B^{c.a.} = \sqrt{Z \cdot P}$. У цьому випадку відносну вигоду одержить покупець. Щоб знайти ці величини, спочатку необхідно визначити невідомі a , B і y , що містяться в описі доданої економічної вартості. Це можна зробити за наявності статистичних даних за результатами діяльності підприємства упродовж досить тривалого часу.

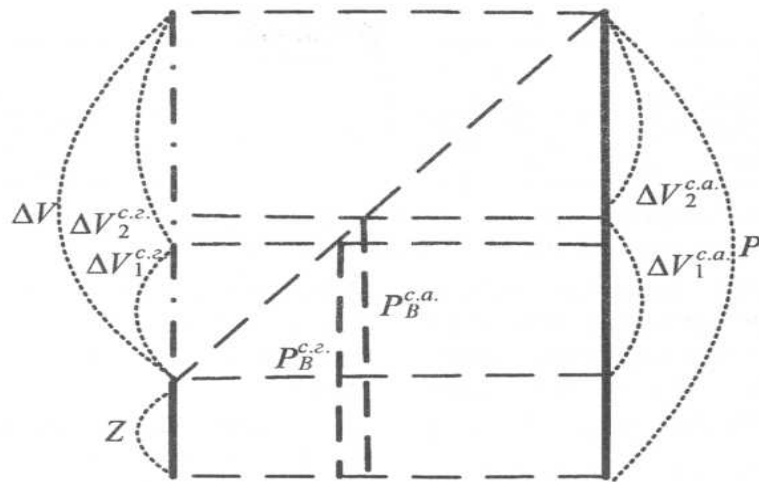

Рис. 2. Схематична інтерпретація варіантів можливої мінової вартості блага

Джерело: Узагальнено автором за даними джерела [9].

Найчастіше таке завдання залишається без розв'язку, а мінова вартість (ціна або виручка від реалізації) визначається на основі витратного підходу:

$$P_B(t + \Delta t) = (1 + r) \cdot Z(t + \Delta t) = (1 + r) \cdot [k_A^{(B)} \cdot A^{(B)}(t) + A^{(O)}(t)], \quad (7)$$

де r – показник рентабельності виробництва; дуже часто в розрахунки „зкладається” бажане значення цього показника, а не фактичне.

Динаміку валового доходу підприємства P_B на товарних ринках агропромислової продукції формально можна описати так:

$$\frac{P_B(t + \Delta t)}{\Delta t} = \theta, \quad (8)$$

де $\theta = const$ – показник швидкості росту валового доходу аграрного підприємства, який визначається кількістю одержаних у результаті продажу готової продукції грошових одиниць за одиницю часу.

Значення θ залежить від багатьох чинників: часу, обсягу аналогічної товарної маси на ринку, конкурентоспроможності продукції та ін. Врахуємо у даному випадку одну з причин обмеження зміни валового доходу – насичення ринку продукцією в умовах обмеженої платоспроможності покупців. Тоді вираз (9) матиме вигляд:

$$\frac{P_B(t + \Delta t)}{\Delta t} = \theta \left(1 - \frac{P_B(t)}{K}\right), \quad (9)$$

де K – „ємність” ринку, або обсяг попиту на даний вид продукції протягом часу Δt , P_B/K – частка ринку, в межах якої попит на вироблену підприємством продукцію задоволений повністю. Тепер швидкість наси-

чення ринку залежить від ступеня насичення: чим він вищий, тим нижча швидкість.

Величини θ і K , що містяться у виразі (9), можуть бути визначені в результаті маркетингових досліджень, які проводять підприємства. Проте частіше замість θ визначають частку ринку n , яку контролює (задовольняє своєю пропозицією) підприємство. В цьому випадку можна відразу знайти:

$$P_B(t + \Delta t) = n \cdot K. \quad (10)$$

Згідно з рисунком 1, як за схемою, знаходимо величину чистого прибутку підприємства:

$$M(t + \Delta t) = (1 - k_{np}) \cdot [(1 - k_{dc}) P_B(t + \Delta t) - Z(t + \Delta t)], \quad (11)$$

де $k_{dc} > k_{np}$ – ставки податку на додану вартість (ПДВ) і податку на прибуток підприємства відповідно.

Врахуємо, що:

$$Z(t + \Delta t) = |\Delta A^{(B)}(t + \Delta t)| + |\Delta A^{(O)}(t + \Delta t)| - \frac{P_B}{f} + \zeta P_B(t + \Delta t), \quad (12)$$

При написанні виразу (12) використано такі показники господарської діяльності підприємства: фондівдача ОВФ.

$$f = \frac{P_B(t + \Delta t)}{\Delta A^{(M)}(t + \Delta t)}, \quad (13)$$

показник оборотності ОК

$$f = \frac{\Delta A^{(O)}(t + \Delta t)}{P_B(t + \Delta t)}. \quad (14)$$

Обидва показники характеризують середній рівень прибутковості відповідного активу агроформування.

Остаточну можна записати:

$$M(t + \Delta t) = (1 - k_{np}) \left[1 - k_{dc} - \frac{1}{f} - \zeta\right] \eta \cdot K = W \cdot \eta \cdot K. \quad (15)$$

Частина чистого прибутку підприємства $M(t + \Delta t)$ використовується як інвестиції $O_{розв}(t + \Delta t)$ у розвиток його активів, а саме:

$$O_{розв}(t + \Delta t) = O_{розв}^{(B)}(t + \Delta t) + O_{розв}^{(O)}(t + \Delta t) = (\mu^{(B)} \mu^{(O)})M(t + \Delta t), \quad (16)$$

де $O_{розв}^{(B)}(t + \Delta t)$ і $O_{розв}^{(O)}(t + \Delta t)$ — суми інвестицій у розвиток ОВФ й ОК відповідно;

$\mu^{(B)}$ і $\mu^{(O)}$ — множники, що показують частки відрахувань на розвиток ОВФ та ОК підприємства відповідно, із суми його чистого прибутку.

Грошові надходження $O_{PB}(t + \Delta t)$, що забезпечують розширене відтворення після завершення попереднього виробничого циклу, можуть бути описані так:

$$O_{PB}(t + \Delta t) = O_{PB}(t + \Delta t) + O_{розв}(t + \Delta t), \quad (17)$$

де $O_{PB}(t + \Delta t)$ — грошове забезпечення простого відтворення, що дорівнює витратам (у грошовому виразі) на виробництво, понесеним за час Δt .

Грошові надходження O_{PB} і O_{PB} , що використовують на придбання ОВФ або ОК відповідно, можна описати виразом:

$$O_{PB}^{(J)}(t + \Delta t) = \Delta A^{(J)}(t + \Delta t) + \mu^{(J)} \cdot W \cdot \eta \cdot K, \quad (18)$$

де, $J \in \{B; O\}$.

У результаті поповнення ОВФ і ОК їхні значення до моменту завершення першого операційного циклу дорівнюють:

$$A_N^{(J)}(n\Delta t) = A_0^{(J)} + \mu^{(J)} \cdot W \cdot \eta \cdot K. \quad (19)$$

Другий доданок у правій частині виразу (20) описує капіталізацію активів на відрізок часу Δt .

На другому циклі операційної діяльності підприємства:

$$A_N^{(J)}(t + 2\Delta t) = A_N^{(J)}(t + \Delta t) + \mu^{(J)} M(t + 2\Delta t) = A_N^{(J)}(t + \Delta t) + \mu^{(J)} \cdot W \cdot (\eta + \delta) \cdot K. \quad (20)$$

Тут враховано, що розширене відтворення вимагає збільшення частки ринку до значення $(\eta + \delta)$, що є неможливим без відповідних зусиль з боку маркетологів підприємства. Остаточно можна записати:

$$A_N^{(J)}(t + 2n\Delta t) = A_N^{(J)}(t) + \mu^{(J)} \cdot W \cdot \eta \cdot K \cdot [1 + (1 + \varepsilon)], \quad (21)$$

де $\varepsilon = \delta/\eta$ — відносне збільшення частки ринку підприємства.

Якщо в межах кожного операційного циклу частка ринку незмінно зростатиме на величину ε , то до кінця n -го операційного циклу активи дорівнюватимуть:

$$A_N^{(J)}(t + n\Delta t) = A_N^{(J)}(t) + \mu^{(J)} \cdot W \cdot \eta \cdot K \cdot [1 + (1 + \varepsilon) + \dots + (1 + \varepsilon)^{n-1}] \quad (22)$$

У квадратних дужках тут міститься сума перших n членів геометричної прогресії, яка дорівнює ¹:

$$\rho_\eta = 1 + (1 + \varepsilon) + \dots + (1 + \varepsilon)^{n-1} = \frac{(1 + \varepsilon)^n - 1}{\varepsilon}, \quad (23)$$

Це показник зростання частки ринку. Якщо агроформування проводить на ринку маркетингову агресивну політику, що власне тільки багаторівневим структурам управління власністю (асоціаціям, корпораціям та ін.), ρ_η можна описати формулою (23). При менш агресивній поведінці на ринку, наприклад, коли його частка на кожному циклі збільшується на одну й ту ж величину δ , показник ρ_η може дорівнювати

$$\rho_\eta = 1 + n \cdot \varepsilon. \quad (24)$$

Перепишемо (22) з урахуванням (23), вважаючи при цьому $t = 0$. Тоді

$$A_N^{(J)}(n\Delta t) = A_0^{(J)} + \mu^{(J)} \cdot W \cdot \eta \cdot K \cdot \rho_\eta, \quad (25)$$

де $A_0^{(J)} = A_n^{(J)}(t = 0)$ — вартість операційного активу напередодні початку виробництва товарної продукції.

Другий доданок у правій частині виразу (25) описує величину капіталізації відповідного операційного активу невеликого підприємства за рахунок розширеного відтворення впродовж n циклів виробництва. При цьому відносна сумарна капіталізація операційних активів підприємства за час:

$$T = n \cdot \Delta t \cdot e^{R_{\Delta t}^J} = \left(\frac{\mu^{(B)} + \mu^{(O)}}{\mu^{(B)} + \mu^{(O)}} \right) \cdot (1 - k_{np}) \cdot \left[1 - k_{ac} - \frac{1}{2} \right] \cdot \eta \cdot K \cdot \rho_\eta, \quad (26)$$

де T — капіталізація;

$K_{\Delta t}^J$ — сумарна капіталізація операційних активів;

Δt — період часу;

$A_0^{(B)} + A_0^{(O)}$ — поточні значення вартостей основних виробничих фондів (ОВФ) і оборотних коштів (ОК) відповідно;

r — показник рентабельності виробництва;

$\theta = const$ — показник швидкості росту валового доходу аграрного підприємства;

K — „ємність” ринку або обсяг попиту на даний вид продукції протягом часу Δt ;

$k_{ов}$ та k_{np} — ставки податку на додану вартість (ПДВ) і податку на прибуток підприємства відповідно;

¹ Бронштейн И.Н. Справочник по математике для инженеров и учащихся вузов/ И.Н. Бронштейн, К.А. Семендяев. — М.: Наука, 1986. — С. 139.

f – фондоддача ОВФ;

n – частка ринку;

pn – показник зростання частки ринку;

$\mu^{(B)}$ і $\mu^{(O)}$ – множники, що показують частки відрахувань із суми його чистого прибутку на розвиток ОВФ та ОК підприємства відповідно.

Легко зрозуміти, що мале аграрне підприємство буде інвестиційно-привабливим, якщо його показник $K_{АП}^Z$ вищий подібного середньогалузевого і вищий за банківський відсоток у комерційних банках регіону. Все перелічене й становить базу для реалізації *IBM*-технологій управління невеликим аграрним підприємством.

Ці оцінки є доказом того, що підприємство за рівних умов інвестиційно привабливе лише при активній поведінці на товарних агропромислових ринках.

Проведений нами аналіз аграрних підприємств Луганського регіону доводить, що організаційні структури знаходяться під впливом менеджменту й безпосередньо впливають на керованість підприємств, які у свою чергу, можуть використовувати різні типи організаційних структур, що залежить від форми власності.

Використання різних форм організаційної структури управління можливе у середніх і малих аграрних підприємствах. За таких умов підрозділи поєднують фахівців різного профілю та характеризуються практично повною автономією, маючи у своєму розпорядженні всі види ресурсів, необхідних для своєчасного та якісного виконання виробничого завдання з найбільшою кінцевою ефективністю. При цьому тематична структура спрямована на зовнішнього споживача, автономний підрозділ має лінійне підпорядкування керівникові підприємства, у ньому зайнята невелика чисельність працівників, яким властивий високий рівень колективної праці, а результат діяльності багато в чому залежить від їхніх особистих здібностей.

Даний принцип побудови організаційної структури має такі переваги:

добре знання фахівцями робіт, порівняльна простота їхнього планування;

чіткий контроль за кінцевими результатами шляхом коротких зв'язків між керівником і працівником;

комплексність та оперативність розв'язання проблем;

можливість поєднання етапів організації виробництва за паралельно-последовною схемою;

невелика кількість різних погоджень, проміжної технічної й управлінської документації;

можливість уніфікації фінансово-економічних рішень у рамках виробничого завдання.

Однак коло завдань, які розв'язують такі підрозділи, обмежене й при рості масштабів виробництва виникають такі проблеми:

нерівномірність завантаження фахівців, особливо на перших і завершальних етапах виробництва та переробки продукції аграрних підприємств, що зумовлює нераціональне використання ресурсів, устаткування, земельних площ тощо;

збільшення вартості продукції може супроводжуватися дублюванням функцій, низьким рівнем спеціалізації, складністю інформаційного забезпечення.

Така структура в середніх і малих агропромислових підприємствах може бути ефективною, як правило, тільки на нижніх рівнях ієрархії.

Висновки. 1. Сільськогосподарське виробництво є надійною основою забезпечення продовольчої безпеки країни на всіх етапах господарювання. Тому розробка теоретичних положень та вдосконалення організаційних складових механізму трансформації відносин власності в стратегічному аспекті повинна бути в центрі уваги в теорії і практиці господарювання.

2. В аграрному секторі доцільно використовувати різні форми організаційних структур залежно від форми власності на засоби праці. Функціонуючі аграрні підприємства Луганського регіону знаходяться під впливом менеджменту, який безпосередньо впливає на їхню керованість.

3. Організаційна структура управління, запропонована нами, може бути побудована у новостворених аграрних підприємствах, коли підрозділи поєднують фахівців різного профілю й характеризуються практично повною автономією, маючи у своєму розпорядженні всі види ресурсів, необхідні для

своєчасного та якісного виконання виробничого завдання з найбільшим повним соціально-економічним ефектом.

4. Запропоновано організаційну структуру управління підприємством, яка спрямована на зовнішнього споживача. Головною її ознакою є підпорядкованість автономного підрозділу лінійному керівникові підприємства. До цієї структури входить невелика чисельність працівників, яким властивий високий рівень колективної праці, результат

діяльності залежить від особистих здібностей членів такого колективу.

5. Розроблено методику проведення комплексного економіко-математичного аналізу процесів формування операційних активів аграрного підприємства, ефективність роботи якого залежить від застосування різних форм власності на умовах кооперації з урахуванням макро- та мікроекономічних, маркетингових і управлінських чинників.

Список використаних джерел

1. *Барабаш О.О.* Розвиток підприємництва в промисловості України : моногр. / О.О. Барабаш, Т.Ф. Бережна, О.В. Білоцерківська та ін. – Одеса: Ін-т проблем ринку та економіко-економічних досліджень НААН України, 2010. – 492 с.
2. *Бугуцький О.А.* Проблеми сільськогосподарської праці в Україні / О.А. Бугуцький, В.С. Дієсперов // Економіка АПК. – 1998. – №1. – С. 65-70.
3. *Байє М.Р.* Управленческая экономика и стратегия бизнеса / М.Р. Байє; пер. с англ. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – С. 204.
4. *Завадський Й.С.* Управління виробництвом у системі АПК: підруч. / Й.С. Завадський. – К.: Вища шк., 1992. – С. 367.
5. *Ляшенко В.И.* Регулирование развития малого предпринимательства в Украине: проблемы и пути решения : моногр. / В.И. Ляшенко. – Донецк: Ін-т економіки пром-сти НАН України, 2007. – С. 452.
6. *Маркс К.* Капитал. Критика политической экономии. В 3-х томах. – М.: Политиздат, 1973.
7. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби», затверджені наказом Міністерства України від 27 квіт. 2000 р. №92 // Офіц. вісн. України. – 2000. – №21. – Ст. 871.
8. *Саблук П.Т.* Становлення аграрної політики в Україні / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2006. – №1. – С. 3-7.
9. *Серіков А.В.* Модель оцінки вартості блага: синтезуючий підхід / А.В. Серіков // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – №12 (90). – С. 236-246.
10. *Ткаченко В.Г.* Вплив розвитку власності на підвищення ефективності аграрних підприємств в умовах господарювання регіонів України: моногр. ; за ред. проф. В.Г. Ткаченко. – К.: Видавн. дім «Вінніченко», 2013. – С. 224.
11. *Ткаченко В.Г.* Теоретические основы перспективного развития агропромышленного комплекса Украины / В.Г. Ткаченко // Економіка АПК. – 2006. – №7. – С. 27-28.

Стаття надійшла до редакції 07.04.2014 р.

*

УДК 502.2:630*9(477)

**О.І. ФУРДИЧКО, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, директор
А.М. БОБКО, кандидат сільськогосподарських наук,
провідний науковий співробітник
Інститут агроекології та природокористування НААН**

Лісівництво як вид економічної діяльності в галузі аграрного виробництва України

Постановка проблеми. Найважливіша проблема здійснення лісівництва в Україні, у т. ч. порівняно з європейським досвідом, полягає в його відсутності у законодавчому

полі, починаючи з часів проголошення незалежності нашої держави. Достатньо уважно прочитати зміст Земельного і Лісового кодексів України, щоб переконатись у тому, що давно відомий термін «лісівництво» в них взагалі не згадується як галузь рослин-

© О.І. Фурдичко, А.М. Бобко, 2014

своєчасного та якісного виконання виробничого завдання з найбільшим повним соціально-економічним ефектом.

4. Запропоновано організаційну структуру управління підприємством, яка спрямована на зовнішнього споживача. Головною її ознакою є підпорядкованість автономного підрозділу лінійному керівникові підприємства. До цієї структури входить невелика чисельність працівників, яким властивий високий рівень колективної праці, результат

діяльності залежить від особистих здібностей членів такого колективу.

5. Розроблено методику проведення комплексного економіко-математичного аналізу процесів формування операційних активів аграрного підприємства, ефективність роботи якого залежить від застосування різних форм власності на умовах кооперації з урахуванням макро- та мікроекономічних, маркетингових і управлінських чинників.

Список використаних джерел

1. Барабаш О.О. Розвиток підприємництва в промисловості України : моногр. / О.О. Барабаш, Т.Ф. Бережна, О.В. Білоцерківська та ін. – Одеса: Ін-т проблем ринку та економіко-економічних досліджень НААН України, 2010. – 492 с.
2. Бугуцький О.А. Проблеми сільськогосподарської праці в Україні / О.А. Бугуцький, В.С. Дієсперов // Економіка АПК. – 1998. – №1. – С. 65-70.
3. Байє М.Р. Управленческая экономика и стратегия бизнеса / М.Р. Байє; пер. с англ. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – С. 204.
4. Завадський Й.С. Управління виробництвом у системі АПК: підруч. / Й.С. Завадський. – К.: Вища шк., 1992. – С. 367.
5. Ляшенко В.И. Регулирование развития малого предпринимательства в Украине: проблемы и пути решения : моногр. / В.И. Ляшенко. – Донецк: Ін-т економіки пром-сти НАН України, 2007. – С. 452.
6. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. В 3-х томах. – М.: Политиздат, 1973.
7. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби», затверджені наказом Міністерства України від 27 квіт. 2000 р. №92 // Офіц. вісн. України. – 2000. – №21. – Ст. 871.
8. Саблук П.Т. Становлення аграрної політики в Україні / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2006. – №1. – С. 3-7.
9. Серіков А.В. Модель оцінки вартості блага: синтезуючий підхід / А.В. Серіков // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – №12 (90). – С. 236-246.
10. Ткаченко В.Г. Вплив розвитку власності на підвищення ефективності аграрних підприємств в умовах господарювання регіонів України: моногр. ; за ред. проф. В.Г. Ткаченко. – К.: Видавн. дім «Вінніченко», 2013. – С. 224.
11. Ткаченко В.Г. Теоретические основы перспективного развития агропромышленного комплекса Украины / В.Г. Ткаченко // Економіка АПК. – 2006. – №7. – С. 27-28.

Стаття надійшла до редакції 07.04.2014 р.

*

УДК 502.2:630*9(477)

**О.І. ФУРДИЧКО, доктор економічних наук, професор,
академік НААН, директор
А.М. БОБКО, кандидат сільськогосподарських наук,
провідний науковий співробітник
Інститут агроєкології та природокористування НААН**

Лісівництво як вид економічної діяльності в галузі аграрного виробництва України

Постановка проблеми. Найважливіша проблема здійснення лісівництва в Україні, у т. ч. порівняно з європейським досвідом, полягає в його відсутності у законодавчому

полі, починаючи з часів проголошення незалежності нашої держави. Достатньо уважно прочитати зміст Земельного і Лісового кодексів України, щоб переконатись у тому, що давно відомий термін «лісівництво» в них взагалі не згадується як галузь рослин-

© О.І. Фурдичко, А.М. Бобко, 2014

ництва. І це зовсім не дивно, бо за часів колишнього Союзу на шляху запровадження системи централізованого державного управління, у т. ч. ЛІСАМИ, всі ознаки уособленого землекористування для здійснення лісівництва ігнорувались. У процесі відповідних економічних перетворень, врешті-решт, були створені Міністерства лісового господарства, у т. ч. в Україні (1947 рік). З того часу лісівництво все більше відходило від аграрного сектору економіки. Проблема українського лісівництва полягає в пошуку шляхів його вдосконалення з урахуванням досягнень агроекологічної науки, а також проведенням земельної реформи в цій галузі та підвищенням економічної ефективності рослинництва. Адже з часу проведення межуювання землекористування (середина ХІХ ст.) об'єктом економічних відносин і спостереження стає земля, у т. ч. вкрита лісовою рослинністю, з правами землекористувача у межах лісових земель використання лісових ресурсів та обов'язкового відновлення лісів. За сучасним змістом – відновлення лісових екосистем із забезпеченням принципу постійного й невичерпного лісокористування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, здавалося б, не складне, оскільки лісівництво в Україні має багатовікову історію свого розвитку, бо включає як досвід колишньої Російської імперії, так і досвід колишньої Австро-Угорської імперії (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська та Тернопільська області) тощо. Але на практиці вийшло інакше, оскільки державні органи, наукові й виробничі кадри галузі теоретично і підсвідомо були налаштовані на загальнодержавне управління, мало переймалися формуванням «багатоукладної економіки, раціонального використання й охорони земель» [9]. Всебічними шляхами вони обходять питання класифікації обліку і складу звітності про земельні угіддя, точніше – про землі лісові, що надаються суб'єктам господарювання з лісівництва та інших видів економічної діяльності, у складі яких є облікова категорія «землі лісові».

Основні питання з інтенсифікації лісівництва не досліджуються з погляду щодо спрощення формалізації його організаційно-

технічного поділу, а також встановлення віку стиглості й визначення т. з. щорічної розрахункової лісосіки. Терміна, який мало кому зрозумілий, на відміну від терміна «нормований обсяг щорічного вилучення деревини», що має суттєве значення як для економіки та фінансування суб'єктів господарювання, так і для охорони й захисту довкілля. Крім того, при встановленні гнучкого поділу деревостанів у межах лісових порід на господарські секції з різними термінами їх головної рубки залежно від диференційованого ринкового попиту на лісові матеріали. Наводилися розрахунки, які показали, *«що при іншому визначенні концептуальних підходів до організації лісового господарства і лісокористування рівень забезпечення потреб (попиту) народного господарства України в ресурсах деревини уже нині можна підвищити в 2,0–2,5 рази»* [1] без шкоди для навколишнього природного середовища.

Політично набагато простіше досліджувати питання технологічного змісту, наприклад, щодо *«насаджень за участю ялини звичайної в південній частині Лівобережного Лісостепу України»* [8], ніж питання формування лісових екосистем і здійснення лісівництва на основі самоокупності й прибутковості господарювання з формуванням механізмів ідентифікованої економічної відповідальності за результати господарювання, а також екологічної – за охорону ґрунтів та утримання екологічної рівноваги у довкіллі. Або досліджувати дещо молодозагальне – моделювати динамічні економічні системи [10].

Тому й відповідних досліджень у напрямі формування механізмів еколого-економічного змісту лісівництва є зовсім мало, бо наукова громадськість і вся навчально-методична інформація тривалий час створювались у напрямі забезпечення загальнодержавного, планового та знеособленого «управління лісами» без урахування ідентифікованої його економічної й фінансової забезпеченості. Розуміючи, що під зазначеним «управління лісами» відбувається підміна змісту значення «головний природний ресурс», оскільки з радянських часів численними політиками та вченими тлумачилося, що *«Всі ліси в СРСР утворюють єдиний*

державний лісовий фонд» і що вони складаються із: 1) «лісів державного значення, тобто лісів, що перебувають у віданні державних органів лісового господарства, міських лісів, закріплених лісів і лісів заповідників; 2) колгоспних лісів, тобто лісів, що знаходяться на землях, наданих колгоспам у безстрокове користування» [7]. Зрозуміло, що такі посилення не відповідають засадам ринкової економіки з ідентифікованою відповідальністю землекористувачів за використання земель лісових для здійснення лісівництва чи інших видів економічної діяльності, а також глобальним напрямом щодо використання землі як продуктивної сили: «Наша мета – використовувати землю у такий спосіб, щоб отримувати від цього на стійкій основі найбільшу користь... соціальний і економічний розвиток необхідно пов'язувати з охороною і поліпшенням навколишнього середовища» (цитуються по [11]). Зазначене повною мірою належить також до землекористування з метою здійснення лісівництва.

Є багато інших недоречностей у земельному й лісовому законодавстві, які плавно перейшли з колишнього досвіду в нормативно-правові акти (НПА) України, у т.ч. термін «ліс» у значенні «елемент географічного ландшафту» [5] тощо.

Мета статті – дослідження, зокрема, еколого-економічних чинників у галузі лісівництва, спрямоване на ефективне використання й охорону лісових земель у межах, наданих суб'єктам господарювання за зазначеним цільовим призначенням для здійснення лісівництва, природно-заповідної справи чи

інших видів економічної діяльності. Підкреслюємо, **наданих суб'єктам господарювання** на право власності чи на право постійного користування, а не за станом екологічного опису земельних ділянок. Довести, що лісівництво в Україні є видом економічної діяльності, а суб'єкти, що його здійснюють, є землекористувачами.

Виклад основних результатів дослідження. Оскільки органи влади і держава з урахуванням сучасних міжнародних домовлених підходів, як зазначено вище, мають «використовувати землю у такий спосіб, щоб одержувати від цього на збалансованій основі найбільшу користь» у поєднанні з охороною та поліпшенням навколишнього середовища, необхідно хоч би загально оцінювати фінансові результати землекористування у галузі лісівництва. Цього можна досягти завдяки прозорості й доступності для аналізу фінансових результатів господарювання окремих відомостей на державному рівні. Отже, об'єктом праці для здійснення лісівництва, зрозуміло, є земля, ґрунти різної родючості та вологості, які мають певну систему еколого-економічної оцінки. Але найперше – це загальна площа земельних угідь.

Облік земельних ресурсів і Державний земельний кадастр в Україні розробляються щорічно на основі облікових матеріалів, які складаються за Інструкцією Держземагентства України [3]. Фрагмент відповідного обліку за ДЗК України на 1 січня 2013 року (табл. 1) доводить про певні його загальні недоліки, починаючи з визначення облікових категорій землекористування й закінчуючи їх описом.

1. Наявність лісів та інших лісовкритих площ станом на 01.01.2013 р.

Адміністративно-територіальна одиниця	Загальна площа земель (суші), тис. га	Ліси та інші лісовкриті площі, тис. га								Відношення площі лісів та інших лісовкритих площ до загальної площі землі (суші), %
		усього	у тому числі							
			вкриті лісовою рослинністю (без полезахисних лісосуғ...)	інші лісовкриті площі						
				усього	із них					
					полезахисних лісосуғ	інших захисних насаджень	чагарників	не вкриті лісовою рослинністю	інші лісові землі	
АР Крим	2396,5	300,3	246,4	66,4	23,9	8,6	9,5	5,8	6,1	12,5
Вінницька	2605,8	379,4	322,5	71,5	17,6	16,0	12,7	3,4	7,2	14,6
Волинська	1969,0	697,7	627,8	105,3	0,2	18,4	29,4	10,3	11,6	35,4

... ..										
Чернігівська	3122,3	739,4	627,6	135,5	10,3	23,0	49,5	9,0	20,0	23,7
м. Київ	77,0	35,3	34,9	46,2		0,2	0,2			45,8
м. Севастополь	85,5	35,5	31,4	45,6	0,4	1,1	0,9	0,8	0,9	41,5
По Україні	57931,9	10621,4	8207,6	2432,1	446,6	1035,6	403,4	218,2	310,0	18,3

Джерело: ДЗК України на 01.01.2013 року. – Табл. 30. Представлені Держземагентством України на запит Інституту агро-екології та природокористування НААН.

Звертаємо увагу на саму назву облікової категорії землекористування – «**Ліси та інші лісовкриті площі**», хоча в ДЗК мова йде про облік землі (10,6 млн га). Посилання при цьому на те, що так записано у згаданій Інструкції [3], буде зовсім недоречним, бо та назва є штучно спрямованим перекладом із англійського «Forest and other wooded land») до «загальнодержавного управління лісами». Хоча справжній переклад – це «землі лісові та інші залісені», що повністю узгоджується зі Стандартною класифікацією землекористування ЄЕК ООН [16]. Питання хибності перекладу та застосування зазначеного терміна обговорювалося публічно і пропонувалося змінити об'єкт обліку й звітності «ліси» на «земля» [12].

Інша немаловажна проблема екологічного та економічного змісту проглядається у примітці до зазначеної таблиці «без полезахисних лісосмуг і захисних насаджень» (446,6 тис. га та 1035,6 тис. га), які мають зовсім інший опис і еколого-економічне призначення. Хто домігся їх обліку у складі облікової категорії «ліси..» – невідомо, хоча вони розміщені, звичайно, у межах сільськогосподарських угідь, а не у межах лісових екосистем.

І ще одна «родзинка» з обліком **земель лісових**: графа 28 визначає, що до облікової категорії «ліси та інші лісовкриті площі» належать «чагарники: землі, вкриті чагарниковою рослинністю (якщо висота від 50 см до 7 м і крона вкриває більше 20 % площі ділянки) на сільськогосподарських угіддях, присадибних землях громадян» – 403,4 тис. га. Хоча, зрозуміло, ті земельні ділянки не мають ніякого відношення до здійснення лісівництва [3]. Усі вони разом становлять 1885,6 тис. га, які не мають ніякого відношення до облікової категорії «Землі лісогосподарського призначення», що встановлена

Земельним кодексом України [2] (ст. 19). Тоді правомірно оцінити площу лісових земель (отже, й лісових екосистем) як 8735,8 тис. га, замість 10621,4 тис. га, тобто 82,2 % від звітних даних.

Із наведеного та інших недоліків щодо земель лісових виходить, що належного їхнього обліку і звітності в Україні не створено, що й обліку лісових екосистем також ще нема, хоча вони реально існують і знаходяться у стані постійних змін. Адже, як доведено науковим дослідженнями, «Лісова екосистема – це еколого-економічна функціональна екосистема, що складається з окремих її компонентів у межах лісових земель» [13], у т. ч. вкриті лісовою рослинністю (1), тимчасово не вкриті лісовою рослинністю (2) і землі організаційно-технічного призначення: просіки, лісові шляхи, протипожежні розриви тощо (3). Тобто, всі ті фрагменти, що утворюють для стороннього спостерігача поняття й уявлення значення слова «ліс», у множині – «ліси».

Практика землеустрою і розробки ДЗК ще не опанувала розумінням змісту згаданої Стандартної класифікації землекористування ЄЕК ООН [16], не містить дані з кількісного обліку земель у межах відповідних суб'єктів економічної діяльності (за ДЗК – «власники землі, землекористувачі та землі державної власності...»). Хоча, як відомо, уособлені землекористувачі у межах наданих їм земельних угідь на право господарювання у їх складі мають практично всі сім облікових категорій земельних ресурсів першого рівня. Використовуючи дані обліку ДЗК за 2013 рік, експертним шляхом проведемо спрощений аналіз тих землекористувачів, у складі яких взяті на облік «ліси та інші лісовкриті площі», тобто «землі лісові та інші залісені» (табл. 2).

2. Облікові категорії об'єктів земельних ресурсів та їх розподіл за суб'єктами господарювання (власниками і землекористувачами) по Україні, 2013 р.

Шифр рядка	Власники землі, землекористувачі та землі державної власності, не надані у власність або користування	Загальна площа земель (гр.3+21+34+63+66+67+72), тис. га	У тому числі землі за обліковими категоріями						
			сільськогосподарські	лісові та інші залісені	забудовані	відкриті заболочені	сухі відкриті з особливим РП	відкриті без РП або з незначним РП	під водою
А	Б	В	1	2	3	4	5	6	7
1	Сільськогосподарські підприємства	17185,7	16699,9	284,3	13,9	32,7		40,8	114,1
2	Громадяни, яким надані землі	20623,6	20029,4	19,6	441,9	15,2		20,2	97,3
3	Заклади, установи, організації	711,6	213,6	145,9	291,7	16,1		4,7	39,6
4	Промислові та інші підприємства	563,4	141,6	5,6	348,2	2,6		6,6	58,8
5	Підприємства та організації транспорту, зв'язку	641,4	44,6	123,7	463,1	1,0	0,1	7,2	1,7
6	Частини, підприємства, організації, установи, навчальні заклади оборони	401,1	57,0	144,1	132,0	4,0		61,0	3,0
7	Організації, підприємства і установи природоохоронного, оздоровчого та ін. призначення	503,0	24,4	275,5	28,9	48,9	17,5	23,7	84,1
8	Лісгосподарські підприємства	8678,8	146,7	8117,6	14,5	183,7		174,3	42,0
9	Водогосподарські підприємства	256,7	10,5	11,6	28,8	1,4		9,8	194,6
12	Землі запасу, не надані у власність та постійне користування в межах населених пунктів	10674,3	5276,9	1493,5	768,9	674,4	0,1	673,1	1787,4
13	Усього по Україні	...	...	10621,4	2535,2	980,1	17,7	1021,5	2423,0

Джерело: ДЗК України на 01.01.2013 року. – Таблиця 1. Наявність земель та розподіл їх за власниками землі, землекористувачами, угіддями та видами економічної діяльності за станом на 1 січня 2013 року (форма №6-зем). Дані представлені Держземагентством України на запит Інституту агроєкології та природокористування НААН.

Дані обліку землекористування станом на 1 січня 2013 року наводимо для оцінки динаміки стану, передусім, облікової категорії земельних ресурсів «Землі лісові та інші залісені», оскільки вони і лісові екосистеми є об'єктами наших досліджень.

Зазначимо, що в такому обліку є певні недоречності землеустрою, бо за Земельним кодексом України встановлено, що «Віднесення земель до тієї чи іншої категорії здійснюється на підставі рішень державної влади та органів місцевого самоврядування відповідно до їх повноважень» [2] (ст. 20). Те саме стосується ряду інших землекористувачів (промислових і підприємств, транспорту й зв'язку, водогосподарських та ін.), бо віднесення земельних угідь до того чи іншого економічного призначення, із введенням Земельного кодексу України, види користування земельними ресурсами визначаються

не описом їх екологічного стану, а рішеннями органів влади, визначеними відповідними правовстановлюючими документами.

Отже, малоімовірно, що за правовстановлюючими документами на землю, що надані громадянам, передбачається їхнє використання за лісгосподарським призначенням (ЗК, ст. 19) – 19,6 тис. га. І все, можливо, тому, що в уявленні землевпорядного влаштування обліку та звітності продовжує діяти ідеологія минулого знеособленого державного управління лісами, хоча лісівництво як галузь рослинництва є належно встановленим видом економічної діяльності [4]. До того ж, без паралельно фіксованих економічних результатів використання земельних угідь суб'єктами господарювання на землі.

Слід зазначити, що ще в дореволюційний період губернські земства¹ існували в багатьох губерніях, де діяли місцеві органи само-

врядування, які вели облік використання земельних угідь землекористувачами, а також економічний результат їх діяльності. Одним із прикладів такої звітності маємо по Маріупольському повіту колишньої Катеринославської губернії за 1904 рік [6] (тепер – Дніпропетровська область, з якої виділилася свого часу Донецька область). Для нашого дослідження це надто важливо тому, що українське лісівництво останніми роками залишається дотаційною галуззю в усіх областях, хоча природно-кліматичні умови у більшості з них є надзвичайно сприятливими для формування високопродуктивних лісових екосистем. До того ж, з їхнім утриманням у динамічно збалансованому стані, у т. ч. щодо охорони довкілля й екологічної безпеки.

На нинішній час важливо усвідомити, що в ті далекі тепер часи (початок ХХ ст.) використання земельних угідь суб'єктами господарювання супроводжувалось інформацією щодо розмірів доходів і видатків на здійснення господарювання, у т. ч. з лісівництва. Наприклад, у Маріупольському повіту Катеринославської губернії «Співвідношення між

доходами і видатками для Ялинського лісництва за 1903 рік виражалися такими цифрами: дохід – 22266 р. 20 к., видатки – 11061 р. 61 к., чистий прибуток – 11204 р. 55 к.

Таким чином, прибутковість однієї десятини² може бути визначена сумою 5 руб 62 коп. за рік» [6]. У зазначеному статистичному збірнику також відзначалося, що в межах земельних угідь на площі 2822,66 десятин Велико-Анадольського лісництва за 1901-1903 роки чистий дохід становив від 1,28 руб (1903 р.) до 3,51 руб (1902 р.), а в середньому за три роки – 2,32 руб/га/рік.

Зовсім інше становище складається в сучасному українському землеробстві з лісівництва. З часів колишнього Союзу облік земель не супроводжується фінансовими показниками результатів їх економічного використання. Інформацію з цього питання достовірніше можна одержати порівнянням видатків із Державного бюджету України на «ведення лісового і мисливського господарства», а також передбачених доходів до нього, які щорічно встановлюються Законами Верховної Ради України (рис. 1).

Рис. 1. Динаміка фінансових результатів лісового господарства в Україні за 2001-2013 роки

Джерело: Доходи (додатки 1 і 3 до ЗУ Про Державний бюджет) і видатки за Інтернет – інформацією згідно Законів України «Про Державний бюджет України» на відповідні роки. Фінансовий результат – особисті обчислення.

Окремо слід зазначити, що у фінансовому аспекті економіка лісового господарства (вірніше – лісівництва) має певні неточності навіть у складі Законів України «Про Дер-

жавний бюджет». Якщо розмір доходів у галузі лісівництва визначається за ідеологією загальнодержавного «управління лісами», тобто без розподілу за землекористувачами, то видатки затверджуються за міністерствами і відомствами, тобто за головними розпорядниками бюджетних коштів.

¹ Були введені в систему управління у зв'язку із земельною реформою 1864 року, існували в 43 губерніях Європейської частини Росії.

² 1 десятина = 1,092 га.

Не вдаючись до дослідження механізмів визначення доходів до державного бюджету, лише відзначимо, що він має ознаки плати за землю землекористувачами, у складі яких є лісові землі. Але має хитромудру назву «Збори та плата за спеціальне використання природних ресурсів», яка зберігається, практично, з часів незалежності з тими чи іншими її модифікаціями, не торкаючись економічного змісту. Тому й порівнюємо доходи, що належать до загальної площі лісів, а видатки – тільки по Держлісагентству України. Але і за цієї умови окупність господарювання підпо-

рядкованих йому землекористувачів (держлісгоспи та інші суб'єкти господарювання) залишається вкрай низькою (рис. 2).

Таке фінансове становище галузі й окремих землекористувачів з лісівництва, що підпорядковані центральному органу виконавчої влади з лісового господарства і мисливства, є зовсім невиправданим. Тим більше, порівняно з історичним досвідом лісівництва ще за царських часів на території сучасного Маріупольського району Донецької області з її вкрай складними природно-кліматичним умовами.

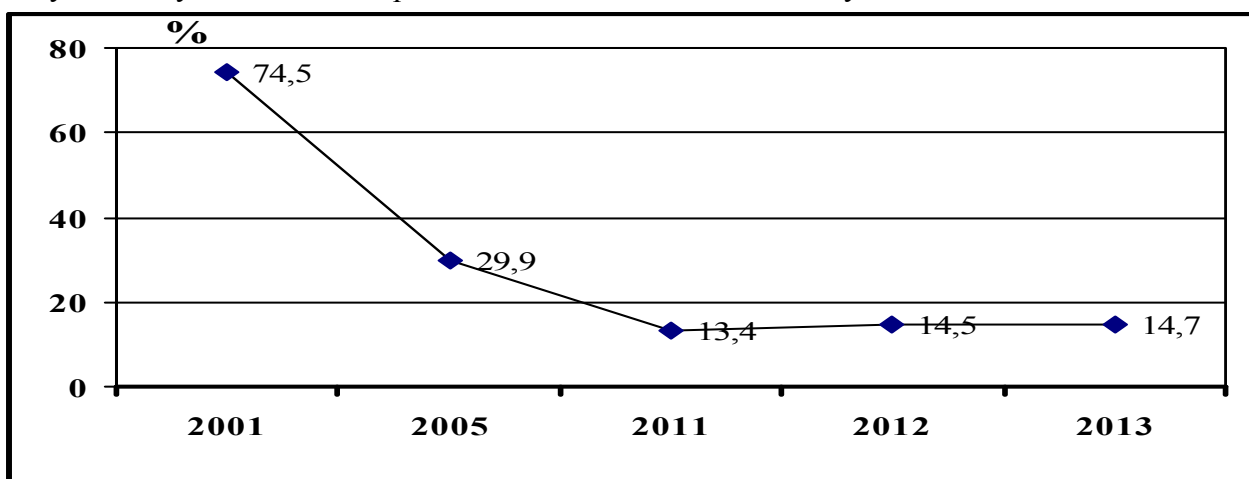

Рис. 2. Динаміка окупності видатків ДБ на лісове господарство надходженнями збору за СВЛР

Джерело: Доходи (додатки 1 і 3 до ЗУ Про Державний бюджет) і видатки за Інтернет – інформацією згідно Законів України «Про Державний бюджет України» на відповідні роки. Фінансовий результат – особисті обчислення.

Окремо слід зазначити також про те, що у більшості областей України природно-кліматичні умови надзвичайно сприятливі

для здійснення лісівництва і не поступаються умовам Австрії, Польщі, Словаччини, Угорщини чи інших європейських країн (рис. 3).

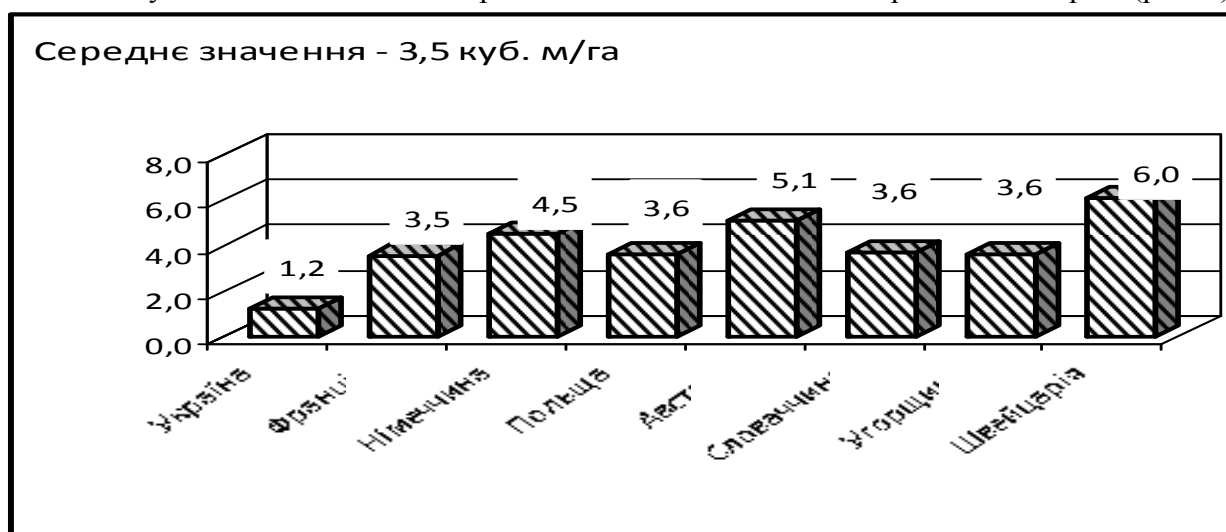

Рис. 3. Щорічний обсяг вилучення деревини і виробництва ЛМ, куб. м/га/рік [15]

Джерело: Forest Resources of Europe, CIS, North America, Australia and New Zealand // United Nations Economic Commission for Europe. Timber Sections. – United Nations, New York and Geneva, 2000. – P. 194.

Наведені дані запозичені з фундаментальної праці ФАО «Глобальна оцінка лісових ресурсів 2010 року. Основний звіт» (Global Forest Resources assessment 2010. Main report [15]). Як завжди, лісова міжнародна бюрократія ускладнює багато питань із ре-

льного змісту лісівництва та його еколого-економічних результатів використання земельних угідь. Прикладом тому, зокрема, може бути поділ лісів за їхніми першочерговими функціями, в якому для винахідливих фахівців нема меж їх диференціації (табл. 3).

3. Поділ лісів за їхніми першочерговими функціями (Primary designated function)

Країна / територія	Загальна лісова площа, 1 000 га	Першочергові функції, %						
		виробництво	захист ґрунтів і вод	збереження біорізноманіття	соціальні послуги	багатоцільове призначення	інші	відсутнє або невідоме
А	Б	1	2	3	4	5	6	7
Європа	1 005 001	52	9	4	2	11	21	н.с.
Україна	9 705	46	31	4	19	0	0	0
Швейцарія	1 240	40	1	7	5	0	40	7
Німеччина	11 076	0	0	26	0	74	0	0

Джерело: Global Forest Resources Assessment. 2010. Main report // Food and Agriculture Organization of the United Nations. – р. 240. – Rome, 2010 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу // <http://www.fao.org/docrep/013/i1757e/i1757e.pdf>.

Можна допустити, що високоповажні лісові функціонери при визначенні поділу за першочерговими функціями дуже глибоко занурилися у проблему, не вдаючись до фізичної можливості й доцільності його, бо усі ліси (точніше – лісові екосистеми) мають багатоцільове призначення. Адже не можна і нема доцільності поділу аж на 7 (сім) «першочергових функцій», тому що існує класифікація земельних ресурсів за екологічним описом та їх економічним призначенням, у т. ч. лісових земель. Найменше фантазували німецькі лісові вчені – основоположники наукового лісівництва і лісовпорядкування. Вони віднесли тільки 26 % лісів до тих, першочерговою функцією яких є збереження біорізноманіття. Решта (74 %) – має багатоцільове призначення. До того ж, формальних вимірів зазначеного поділу лісів за т. з. першочерговими функціями взагалі не існує.

Що ж стосується значної відмінності за питомими обсягами вирубання деревини і виробництва ЛМ¹ в Україні порівняно з окремими країнами Європи зони помірного клімату (табл. 2), то таке становище, зрозуміло, можна пояснити виключно недосконалістю економічних механізмів господарювання в українському лісівництві. Адже, чим обґрунтувати те, що в Україні виробляють 1,2 м³/га/рік (у т. ч. в областях Карпатського регіону!), а в сусідній Польщі – 3,6, в Австрії – 5,1 м³/га/рік і т. д.

По якому шляху має здійснюватись українське лісівництво в найближчій пе-

рспективі. Питання для економіки України надзвичайно важливе, бо державним підприємствам з лісівництва та суб'єктам господарювання з інших видів економічної діяльності надано у користування понад 9 млн га лісових земель, які слід «використовувати ... у такий спосіб, щоб одержувати від цього на збалансованій основі найбільшу користь» [6]. У будь-якому разі

Висновки. В найближчій перспективі необхідно:

1. Здійснити заходи щодо удосконалення обліку про звітності щодо користування земельними ресурсами в Україні за обліковими категоріями, які встановлені Інструкцією із заповнення державної статистичної звітності з кількісного обліку земель, у т. ч. доповнення його звітністю за фінансовими показниками видатків і доходів суб'єктами господарювання.

2. Облікову категорію земельних ресурсів першого рівня «Ліси та інші лісовкриті площі» привести у відповідність перекладу до її визначення за Стандартною класифікацією землекористування ЄЕК ООН «Forest and other wooded land», визначити як «Землі лісові та інші залісені».

3. Облікові категорії нижніх рівнів «Полезахисні лісові смуги», «Захисні насадження» і «Чагарники» відображати виключно у межах облікової категорії «Землі сільськогосподарські», з паралельним визначенням показників захисності сільськогосподарських угідь об'єктами екологостабілізуючого призначення.

4. Здійснити заходи щодо ідентифікованої відповідальності суб'єктів господарювання у межах лісових земель за охорону ґрунтів і навколишнього природного середовища, а також за раціональне використання продуктивної їх спроможності й порівняння з обсягами вилучення головної продукції лісівництва – деревини у стані росту та виробництва лісових матеріалів.

Подальші дослідження у галузі лісівництва слід спрямовувати на механізми його адаптації до складу аграрного виробництва України, у т. ч. щодо регулювання й відокремлення в лісовому секторі країни лісокористування як промислового виробництва від лісівництва, що має відноситися до аграрного сектору економіки, та його переведення на засади самоокупності та прибутковості.

Список використаних джерел

1. Бобко А. Нові шляхи підвищення інтенсифікації лісової економіки України / А.М. Бобко // Лісовий журнал. – 1994. – № 4. – С. 30–34.
2. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768 25 жовтня 2001 року. Із змінами. / [Електронний ресурс] Режим доступу: // http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T012768.html.
3. Інструкція з заповнення державної статистичної звітності з кількісного обліку земель // Державний комітет України по земельних ресурсах / [Електронний ресурс]. – Режим доступу // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0788-98>.
4. Класифікація видів економічної діяльності – 2010. Чинний від 2012-01-01. (ДК 009:2010) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.42130.0>.
5. Лесоводство. Термины и определения. ГОСТ 18486 – 87. Государственный стандарт Союза ССР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://standartgost.ru/ГОСТ%2018486-87>.
6. Материали для оценки земель Екатеринославской губернии // Оценочно-Статистическое Отделение Екатеринославского Губернского Земства. – Т. IV, часть I. Мариупольский уезд. – Екатеринослав. Типография Губернского Земства. 1904. – С. 114.
7. Основы лесного законодательства Союза ССР и Союзных республик // Сборник нормативных материалов по лесному хозяйству. Составители: Л.Е. Михайлов, А.Б. Бронина. – М.: «Лесная промышленность», 1984. – С. 7.
8. Патлай І.М. Інтродукція ялини звичайної у південній частині Лівобережного Лісостепу України / І.М. Патлай, С.І. Мусієнко // Наук. вісн. нац. аграр. ун-ту. Лісівництво, 17. – К., 1999. – С. 50–54.
9. Про Земельну реформу. Постанова Верховної Ради Української РСР від 18 грудня 1990 р., № 563- X-XII. Із змінами / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/563-12>.
10. Солтисік О.О. Моделювання динамічних економічних систем / О.О. Солтисік // Наук. вісн. Зб. наук.-техн. праць. Вип. 18.7 // Міністерство освіти і науки України. Науково-методичний центр вищої освіти. Національний лісо-технічний університет України. – Львів, 2008. – С. 214–218.
11. Фурдичко О.І. Екологічні проблеми природокористування в науці і практиці лісогосподарського виробництва / О.І. Фурдичко // Вісн. НАН України. – 2012. – № 4. – С. 39–47.
12. Фурдичко Орест. Землі України і проблеми обліку використання лісових земель і лісових екосистем / Орест Фурдичко, Андрій Бобко // Землевпорядний вісник. – 2012. – № 7. – С. 23–28.
13. Фурдичко О.І. Землі лісові як об'єкт праці та екологічних спостережень у лісівництві / О.І. Фурдичко, А.М. Бобко // Вісник аграрної науки. – 2013. – № 7. – С. 60–64.
14. Forest Resources of Europe, CIS, North America, Australia and New Zealand // United Nations Economic Commission for Europe. Timber Sections. – United Nations, New York and Geneva, 2000. – P. 194.
15. Global Forest Resources Assessment. 2010. Main report // Food and Agriculture Organization of the United Nations. – p. 240. – Rome, 2010 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу // <http://www.fao.org/docrep/013/i1757e/i1757e.pdf>.
16. Standard Classification of Land use. UN-ECE (Geneva) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: / <http://www.unescap.org/stat/envstat/stwes-class-landuse.pdf>.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2014 р.

*

¹ ЛМ – лісові матеріали, товарна продукція лісозаготівельного виробництва.

UDS 633.1:339.13

O.M. SHPYCHAK, professor, Dr.Sc. (Economics).

*Academician, The National Academy for
Agrarian Sciences (NAAS).*

*Head, The Pricing, Market Infrastructure
and Scientific Innovations Department*

National Scientific Centre «Institute of Agrarian Economy»

The potential of the grain market in Ukraine: problems and prospects

Scientific problem. During recent years, Ukraine has achieved the considerable progress in the crops production. Since 2008, the domestic producers three times (2008, 2011, 2013) increased the maximum level of productivity that had been achieved in 1990 (51 mln tons). In particular, in 2013 the croppage reached 63 mln. tons, the top volume in the history of domestic grain production. The export of grain had increased annually and in 2013 it made 27.1 mln tons (9 times more if compared to 1990). At the current stage of Ukraine's development the increase of grain export is extremely important. It provides the efficiency of agricultural production and foreign currency earnings of Ukraine (in 2013 they totaled 6.2 billion USD). However, this forced and somewhat one-sided approach was based on the lack of proper capacity of the domestic grain market, low levels of the livestock production and the low spending capacity of the population. Under these conditions, the loss of added value within the country is observed. In order to keep the added value the grain market should be optimized. We share the opinion that it is irrational to export large volumes of grain as the feed for the livestock farming production that

Ukraine imports losing the added value and jobs.

Analysis of recent researches and publications. The studies of the world and domestic grain markets have been reflected in the publications of the economists as follows: V.G. Andreychuk [1], V.R. Boyiv, M.O. Borhunov [2], P. I. Haidutskiy, V.M. Heyts [3], O.V. Zakharchuk, S.M. Kvasha [4], I.V. Kobuta, M.G. Lobas, I.I. Lukinov [5], V.V. Myloserdov, Z.P. Nikolaeva, B.I. Paskhaver [6], V.Y. Protasov, P.T. Sabluk, V.F. Saiko, V.P.Sytnyk, A.A. Storozhuk, O.M. Shpychak [7], and others [13-15]. However, in current conditions of the significant increase in grain export volumes it is important to perform the thorough research necessary for optimizing the directions on utilization of domestic corn taking into account the benefits for Ukraine.

The objective of the article is to offer the optimal and wide range approach on grain usage which provides the supply of the own food needs at the level of food consumption standards, especially in bread and bakery products; live-stock origin products which require the utilization of grain; the needs in bioethanol (in the conditions of the Ukraine volatility) and increase of export potential of livestock production which require grain as feedstock. This will

© O.M. Shpychak, 2014

increase the efficiency of using grain by way of increasing the added value within Ukraine, as well as the creating more jobs which will increase the competitiveness of Ukraine in the variable world market conditions.

Statement of the main results of the study.
The top volumes of grain crops during recent years have been achieved due to the significant increase of corn production (Figure 1).

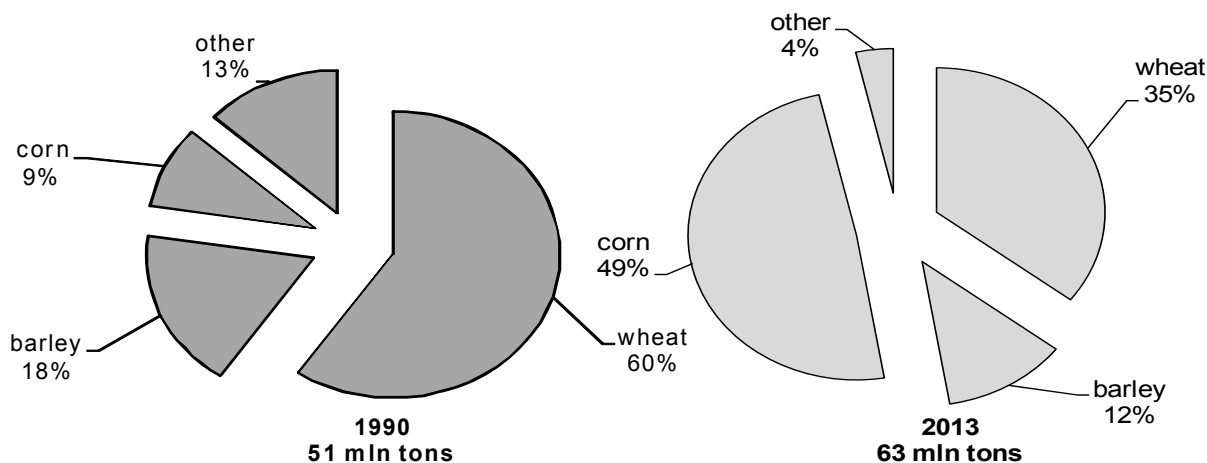

Figure 1. Production of certain types of cereal crops in Ukraine. Structure and dynamics

Source: The State Statistics Service of Ukraine.

In 2013 the gross grain yield of this cereal crop increased up to 31 million tons, which is 6,6 times more than in 1990. The corn takes 49% share in grains structure, whereas in 1990 this figure was 9%. However, during the above indicated period, for other types of cereals (except rice) decrease in production as well in productivity were observed, especially in cereals and legumes, which had critical indicators.

Their gross yield reduced in more than three times. Hence, there had been significant structural changes in the grain production. If the harvesting crops area during this period increased in only 9% (from 14.5 million hectares - to 15.8 million) the area of corn – increased 4 times, i.e., from 1.2 million hectares – to 4.8 million (Figure 2).

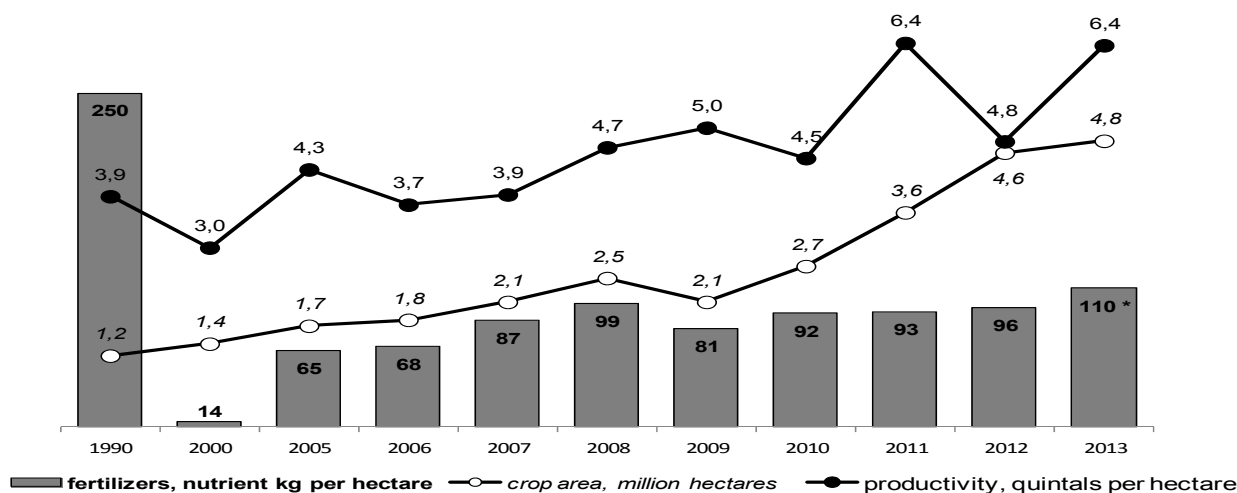

Figure 2. Acreage and usage of fertilizers for corn crop in Ukraine. Dynamics

* Preliminary data

Source: The State Statistics Service of Ukraine.

Several factors influenced upon this situation. First, the achievements in plants selection (creating early maturing corn hybrids with high moisture exchange) and climatic changes taking place in Ukraine and worldwide as well. These factors made it favorable to expand the range of corn cultivation in the northern regions of Ukraine. Thus, during 1990-2013 in the Polissia region the crop area of corn increased tenfold. Also, the development of plants selection has made it possible to implement the new hybrids with high yield potential. [8] During recent years, there have been significant scientific advances in corn growing technology using leaf-feeding with micronutrients to provide higher ratio in utilizing the nutrients [9]. The average corn productivity level by 2013 had increased to 64 quintals per 1 hectare, which is 1.6 times higher if compared to 1990. The researches prove that during this period the

usage of fertilizers was decreased. Thus, according to the State Statistics Service of Ukraine [10] (for the period of 1990-2012) this indicator decreased in 2.3 times.

Such significant advance in the production of corn has formed a huge export potential. In particular, the volume of corn export in 2013 totaled 16.7 million tons and the revenues totaled USD 3.8 billion. This resulted in the position of Ukraine as one of the three leading grain suppliers in the world [11]. However, such large export flows of corn (the main cereal crop for the livestock feeding branch) are formed on the background of the live-stock production import and the consumption of meat (meat production) and milk 34.5 and 43.4%, respectively, lower than stipulated by the consumption standards and in connection with the low spending capacity of the population (Table 1).

1. Consumption of basic foods in Ukraine per capita (kg per year).

ITEM	Rational consumption Standards	Minimum consumption Standards*	2012	2012 (in %)	
				to Consumption Standard	to Minimum Consumption Standard
Meat and meat products	83	50	54,4	65,5	108,8
Milk and dairy products	380	331	214,9	56,6	64,9
Eggs (quantity)	290	224	307	105,9	137,1
Bread and bakery products	101	94	109,4	108,3	116,4
Potatoes	124	99	140,2	113,1	141,6
Vegetables, melons and gourds	161	105	163,4	101,5	155,6
Fruits, berries and grapes	90	66	53,3	59,2	80,8
Fish and fish products	20	12	13,6	68,0	113,3
Sugar	38	26	37,6	98,9	144,6
Oil	13	7	13,0	100,0	185,7

*Calculations based on the Regulation by the Cabinet of Ministers of Ukraine dd. April 14, 2000 # 656 "Basic foods and nonfood products standard sets and lists of services for major social and demographic groups of population" based on population structure in 2012.

Source: The author calculations based on The State Statistics Service of Ukraine data.

In particular, as of November 2013 the wages in the developed countries of the world if compared to Ukraine were several times higher. Thus, in France, the U.S. and the Czech Republic with the respective monthly salary

(retail prices) one could buy milk 8 times more, pork 11 times, beef - 8, poultry – up to 4.8, fuel – 11.6 times more if compared with Ukraine. The wages in Ukraine was higher only in comparison to Moldova (Table 2).

2. The level of monthly salary and comparison of spending capacity of population in certain countries (November 2013)

Country	Average salary level		Milk	Beef	Pork	Poultry (carcass)	Diesel fuel, (litres)
	USD a month	in % to Ukraine					
Ukraine, kg.	408,0	100	438,7	60,7	70,3	154,6	334,4
Quantity of production which can be bought with the salary level in selected countries (in % to Ukraine)							
Belarus	598,4	146,7	303,1	221,0	223,9	132,2	180,7
Kazakhstan	691,0	169,4	154,4	148,0	155,2	125,6	308,4

Moldova	295,2	72,4	79,2	90,0	83,9	59,7	69,0
Russia	898,7	220,3	179,7	197,6	195,1	177,3	274,2
Germany	3402,0	833,8	583,1	572,9	744,0	433,3	535,4
France	2682,0	657,4	804,4	374,4	516,6	390,0	407,1
Czech Republic	1262,0	309,3	306,0	251,6	351,1	278,7	214,4
USA *	4400,0	1078,4	407,7	806,1	1113,0	483,4	1164,3

Note:

- Average consumer prices in Ukraine are based on prices monitoring of the most important goods. The monitoring is carried out by the the State Statistics Service on ten-day interval;
- The average salary in Ukraine in September 2013 (source: website of the State Statistics Service of Ukraine);
- Average retail prices and wages in other countries, provided via e-mail by the Embassies of Ukraine in these countries;
- Average exchange rate of the National Bank of Ukraine as for Nov.11, 2013 amounted 7.9930 UAH for 1 USD (source - the official website of the National Bank of Ukraine).

* Information concerning the New York city.

Source: The author independent research.

Studying the experience of the United States, Canada and France as well shows the necessity in diversifying the usage of grains produced in Ukraine. The world's largest producers and exporters of these products (Table 3) with the full support of domestic demand for grain and livestock products, they export not only crops, and also supply the world market

with dairy, meat products, bioethanol. For all these production the grain is used and it occupies the share in the global labor distribution. It meets the demands of a successful business principle "Never keep all your eggs in one basket" and provides a higher competitiveness of the Ukraine in the changeable world market conditions.

3. Production and usage of grain and livestock products (kg*) per capita in selected countries

Indicators	USA **	France **	Ukraine
Crops			
Production	1305	1094	1013
Consumption	108	120	146
Used for live-stock feeding	466	376	354
Export	282	557	610
Other	449	41	97
Meat			
Production	137	93	49
Consumption	120	87	54
Export	20	24	3
Milk			
Production	284	388	249
Consumption	256	247	212
Export	26	165	18

* USA, France – 2010 Ukraine - 2012

** The consumption of meat and meat products (except animal fats), milk and dairy products (except oil).

Source: Compiled by the author according to the FAO and the State Statistics Service of Ukraine.

For example, France produces 1094 kg. of grain per capita, which is 21 % lower than the best domestic (Ukraine) indicators (in 2013 – 63 million tonnes, 1385 kg. per capita), the share of grain export in production area is 51 %. The consumption of meat in France has reached 87 kg., which is 61 % higher than in Ukraine. Meanwhile, France exports livestock products - 24 kg. of meat and 165 kg. of milk per capita, 8 and 9 times respectively more than Ukraine. The U.S. grain production per capita is 1305 kg. with only

22% of export abroad. In this case, the consumption of meat and milk is provided at 120 and 256 kg. per capita respectively, while export of meat makes 20 kg. per capita which is 6.7 times more than in Ukraine.

It should be noted that Ukraine used to keep the similar positions. In particular, in 1990 – 981 kg. of grain per capita was produced and its export volume totaled only 3 million tons (58 kg. per capita), while the volume of feed stock - 28 million tonnes (538 kg. per capita). With the

consumption levels – 68 kg. of meat and 373 kg. of milk on domestic market their export totaled 5.2 and 2.2 times more if compared to 2012.

354 kg. of grain per capita was spent for feeding the livestock sector of Ukraine in 2012. In the United States and France the figures are 466 and 376 kg. As we can see, the difference between them is less if compared to the difference in the

consumption and export of livestock products. One of the reasons is the different structure of meat consumption (Table 4). In the developed countries this structure is more balanced, more beef production is consumed with lower costs for concentrated feeds. Also, in our viewpoint, Ukraine experiences some problems with the statistics monitoring when determining the amount of feed stock.

4. The structure of meat consumption in certain countries (kg. per capita*)

	USA		France		Ukraine			
	kg.	%	kg.	%	Rational consumption standard		2012	
					kg.	%	kg.	%
Meat, total	120,2	100	86,7	100	83	100	54,4	100
Beef	39,8	33	25,5	30	33,2	40	8,7	16
Pork	30,1	25	31	36	29,1	35	21,1	38,8
Poultry	49	41	22,3	25	16,6	20	23,7	43,6
Other	1,3	1	7,9	9	4,1	5	0,9	1,6

* USA, France – 2010. Ukraine – 2012.

Source: Compiled by the author according to the data of The FAO and the State Statistics Service of Ukraine.

Optimization of the grain market will help to reduce the import of low-quality livestock products to Ukraine. The volume of imported milk and meat in 2012 were respectively 382 and 431 thousand tons with 63 % of imported pork in the total volume of meat and the main component in the ration of pigs breeding is a coarse grain, which Ukraine exports.

It should be noted that 795 million USD were spent for purchasing the livestock origin products from the world market in 2012, and it totaled 20% of foreign currency earnings obtained from exporting corn.

Note, that the imported products often have poor quality. The proof of this is the fact that they are delivered to Ukraine from places miles away from our country and are sold 25-30% cheaper than domestic raw products. Such products are distributed due to the low spending capacity of population which greatly impairs the competitiveness of Ukrainian producers with higher quality livestock production as well as it's not healthy for consumers of such products.

We believe that along with the increase of spending capacity is necessary to expand the usage of grain: the satisfaction of own demands on consumption standards level, including livestock products, export of grain and livestock production, using grain for processing into bio-ethanol which will result in obtaining products with much higher added value.

Ukraine has already been making use of positive experience in reorienting the export of feedstock supplies, particularly sunflower seeds, sunflower oil, products with higher added value. Such approach made it possible to obtain USD 3.3 billion of foreign currency earnings in 2013. In addition, more investments were involved into fat-and-oil industry and the number of jobs was increased.

We have made a comparison of generating the value-added options at different calculation points, including direct export of grain which is already in stock and at the condition of its processing into pork or milk. The generating of gross added value which includes the process of grain production and its further way to export or use in the livestock industry were also studied.

To make the calculations easy for understanding the 100 thousand tons of grain were taken as an example. The correlation between types of cereals (wheat, barley, corn) was taken at the level of actual export structure of these types of grains.

The study has determined that the added value in export of already produced grain according to the accepted structure makes USD 24.5 million, which is 15 % of the exported grain value (at a rate of 100 thousand tons).

The calculation of the added value while using grain in livestock industries (provided that grain for feeding was harvested) has been car-

ried out in two ways: separately, in milk and pork production.

The first direction. By using 100 thousand tons of grain, we can produce 260 thousand tons of milk (taking into account the proportion of concentrated food which is actually formed in rations) and get UAH 132.8 million of added value which is 5.4 times more if compared to the cost of this grain when exporting. In addition, it will help to create 930 additional jobs under the conditions of production processes at specialized dairy processing facilities.

The second direction. Using 100 thousand tons of grain makes it possible to produce 18 thousand tons of pork (and taking into account the proportion of concentrated feed which is actually formed in the rations) and get UAH 163.4 million in added value that 6.7 times more if compared to the cost of this grain exporting. 440 additional jobs will be created in this case. Of course, it's possible at the condi-

tion of production at high technology fattening facilities. If we take into account the private households the number of jobs can be significantly increased.

According to our calculations the further processing of meat and milk in the food industry can be increased (in value added within Ukraine) and make 9.4 times in meat production, 8.8 times in milk if compared to the export of grain.

Additionally, we have made calculations of the gross added value to provide a calculation point starting from grain production. The research has determined that the gross added value generated when producing grain and processing it into milk or meat (based on the actual structure of livestock farming by category) 2.2 times (in milk) and 2.5 times (in meat) exceeds the gross added value which is created during the production of grain and its export. In general, the results of the comparative analysis of added value are shown in Figure 3.

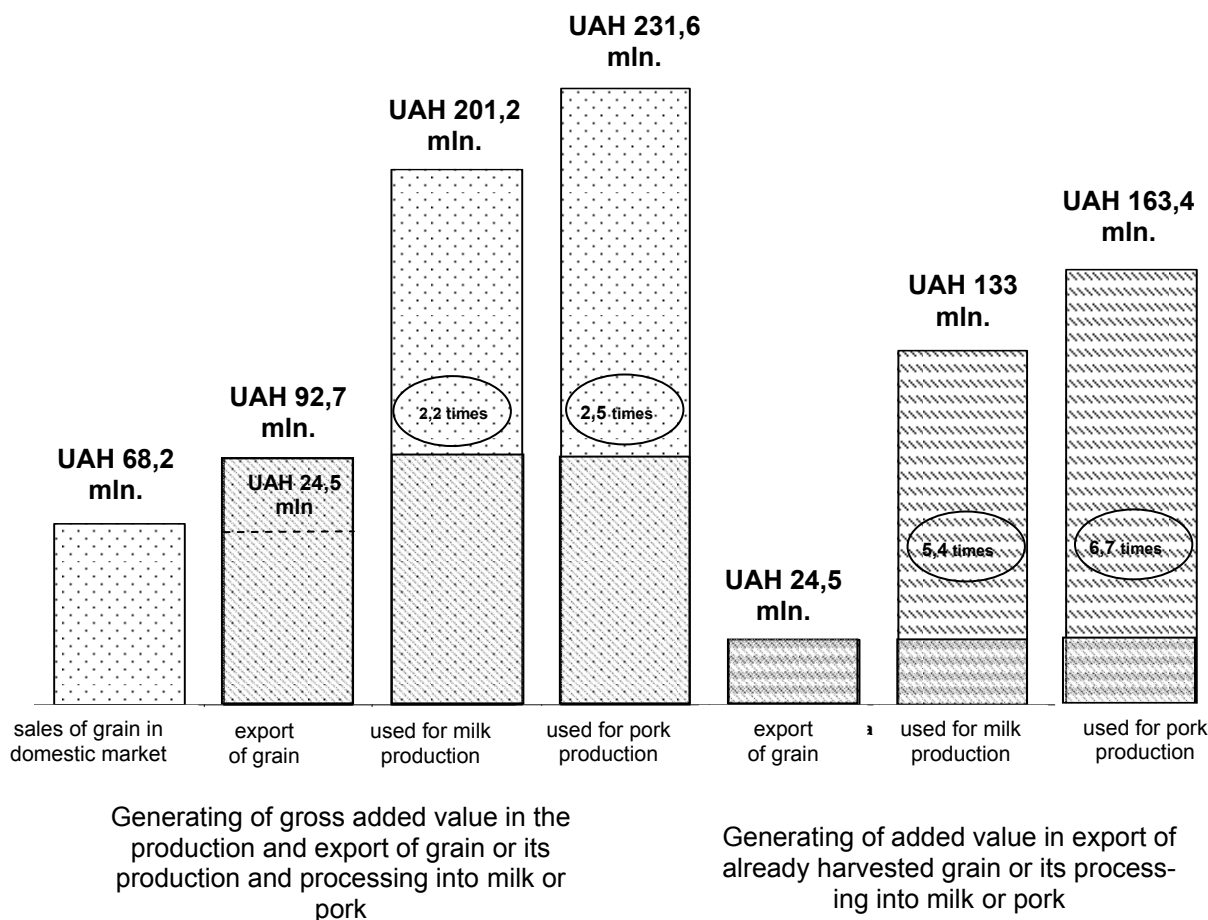

Figure 3. The comparative analysis of generating gross added value when producing and exporting 100 thousand tons of grain and processing it into milk or pork as of period of 2012 (including the production in all categories of farming)

Source: The author independent research.

Another direction of grains usage within the country (especially under conditions of Ukraine's volatility) is their processing into bioethanol. For example, in the U.S., which is the largest producer of bioethanol in the world (54%) more than USD 30 billion are saved annually on importing of petroleum products. However, we believe that the implementation of this strategic direction in grain usage should be considered as the priority to ensure national demands in food. We have developed the methods to determine the threshold values for economic feasibility of processing cereals and corn into bioethanol in Ukraine [12, p. 309 - 337]. The proposed algorithm for calculation involves comparison of the effectiveness when using grain for export or processing it into

ethanol. The price of 1 ton of conventional gasoline A-95 type (at petrol stations in Ukraine), 1 barrel of crude oil (on the world markets), the price of ethanol (taking into account the use of by-products) has been taken as the threshold criteria.

Fig. 4. Shows the optimal and wide spectrum distribution of grain produced in 2013 to provide Ukraine's own needs in food, particularly, in bread and bakery products, live-stock products which require grain for their production process, to supply needs in bioethanol at the conditions of the Ukraine volatility and to increase the export potential of Ukraine in live-stock products which utilize grain as a feed-stock source.

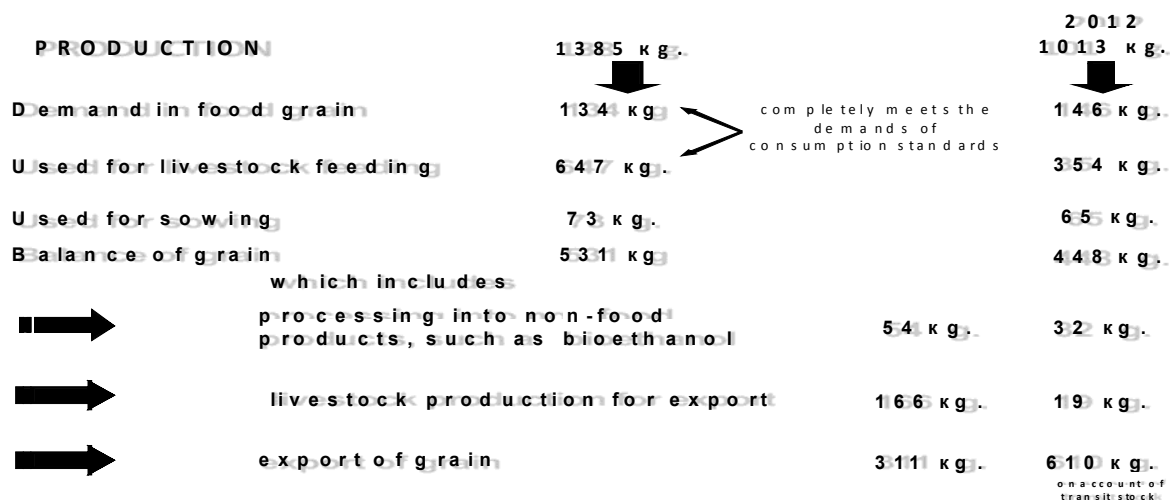

Figure 4. Prospective directions of grain usage under the conditions of production volumes in 2013 (kg., per capita)

Sources: The author research, the data of the State Statistics Service of Ukraine.

This approach will improve the efficiency of grain usage by increasing the added value within Ukraine, creating more jobs and competitiveness of the country under the variable conditions of the world market.

Conclusions. The significant increase of corn production has been reflected in high yields of grain during recent years. The main factors contributing to this are the scientific achievements of the selectionists to create highly productive and early maturing corn hybrids with high moisture exchange along with the climatic changes which were favourable for the productivity and expanded the range of corn cultivation. In addition, there have been significant scientific ad-

vances in technologies of mineral fertilizers usage, including application of foliar sheet feeding plants, which provides higher utilization of nutrients.

Huge export flows of corn, which is the main cereal forage crops for the livestock production sector in the current environment is a necessary measure and these flows are being formed in the background of importing livestock products along with the less consumption of meat and milk than is specified by the consumption standards for the population in Ukraine.

Besides, the raw material export influences on the loss of a significant part of the added value. It has been determined that at the calculation point

of already harvested grain in milk producing process the resulting sum of added value is 5.4 times higher if compared to its export. If case when grain is used for pork production the increase makes 6.7 times, respectively). Also, it will create the additional 930 and 440 jobs. In further processing at the food industry facilities the increase in added value will make 8.8 times (milk) and 9.4 times (pork).

Additionally, the gross added value, which provides a calculation point from grain production to its further processing into milk or meat (taking into account the actual structures of livestock farming by category) exceeds the same indicator from growing wheat to its export in 2.2 and 2.5 times in milk and meat, respectively. At the same time, we have to import large quantities of low-quality live-stock products in which corn exported from Ukraine is used. Unfortunately, currently the building of necessary new livestock farms for expanding the livestock production is problematic due to the lack of adequate financial investments and it's time consuming process as well.

Under such circumstances it would be reasonable to use the existing livestock facilities and human resources of private households where the bulk of pork and milk is produced. At the same time, they should be provided with the required quantity of forage and young stock as the commodity loan. The settlement of payments can be performed with live weight of fat stock. There's no doubt it is a temporary measure, but currently this is the only way we can efficiently achieve objectives as follows: to avoid import-

ing of low-quality meat production, to reduce the unemployment in rural areas, to increase the income of countrymen, to increase the domestic quality livestock production and increase the added value which is decreasing.

It should be noted that under conditions of "malnutrition" Ukraine has a definite advantage over the countries with the highest level of food consumption due to the fact that in Ukraine, along with the adequate spending capacity the domestic distribution area will also be ensured. Additional production outputs will be directed to supply the internal needs in achieving sustainable nutrition standards in Ukraine.

The further studies are required to determine the volume of the added value in the export of live-stock products. The specifics of these calculations will be defined by the assortment, quality and the range of dairy and meat products processing.

The convincing proof of effectiveness in exporting advanced processing products over feedstock supplies is the fact that Ukraine refused to export sunflower seeds and focused on sunflower oil and achieving the leading position in the world in trading volumes of these products.

In addition, to explore the possibilities of resolving the issue of Ukraine's volatility the efficiency of exporting grain or its processing into bioethanol should be compared.

The application of the proposed optimization approach will enable the domestic grain market to achieve the successful business principle "Never keep all your eggs in one basket".

References

1. *Andreychuk V.G.* Capitalization of Agriculture and state regulation of economic / V.G. Andreychuk. – Nizhin : Aspect-Polygraph, 2007. – 212 p.
2. Economic problems of reproduction in agriculture Russia / Ushachev I.G., Bondyna N. N., Borhunov N.A. et al, ed. IG Ushacheva. – Moscow: Russian Institute of Agricultural Economics, 2003. – 455 p.
3. Structural change and economic development of Ukraine / Heyts V.M., Shynkaruk L.V., Artemova T.I. and others., Ed. L.V.Shynkaruk, NAS of Ukraine, Institute of Economics and Forecasting – K. , 2011. – 696 p.
4. *Kvasha S.M.* Foreign trade AIK Ukraine : state , strategy and tactics development / S.M. Kvasha. – K.: Nichlava, 2000. - 252 p.
5. *Lukinov I.I.* Evolution of economic systems / I.I. Lukinov. – Moscow: Economy, 2002. - 567 p.
6. Challenges and ways of agri-food development / Paskhaver B.I., Shubravskaya O.V., Moldovan L.V. and others. , Ed. B.I. Paskhaver, NAS of Ukraine, Institute of Economics and Forecasting – K. , 2009. – 432 p.
7. The system of organizational and economic mechanisms of the major agro-food crop subsectors Ukraine / Shpychak A.M., Stasinevych S.A., Bodnar O.V. and others, Ed. Academician NAAS A.M. Shpychak. – K.: Nichlava, 2009. – 406 p.
8. *Pascenco Y.* Each zone – your hybrid: the principles of selection of maize hybrids in different soil-climatic zones [electronic resource]. – Mode of access: <http://www.fermer.org.ua/stati/rasteniievodstvo/agronomija>.
9. *Kramarov S.* Foliar application of agricultural crops in different areas [electronic resource]. – Mode of access : <http://agrodovidka.info/post/1589>.
10. Statistical Bulletin "Usage of mineral and organic fertilizers for crop yield." – K., The State Statistics Service of Ukraine, 2013 . – 52 p.

11. Minagroprod prints Ukraine in third place in the world [electronic resource]. – Mode of access: <http://ua-ekonomist.com/5216-mnagroprod-vivodit-ukrayinu-na-3-ye-msce-v-svt.html>
12. Economic and organizational principles for the production of biofuels as the direction of the optimal solution to energy and food problems in Ukraine / Shpychak A. M., Stasinevych S.A., Kuts T.V. and others., Ed. Academician NAAS A.M. Shpychak. – K.: Nichlava, 2011. – 410 c.
13. Shively G. Price thresholds, price volatility, and the private costs of investment in a developing country grain market / G. Shively // Economic modelling. – 2001. – № 3. – Vol. 18. – С. 399-415.
14. Johnson T. Moving grain from farm to market / T. Johnson // ALBERTA REPORT/NEWSMAGAZINE. – 2002. – № 44. – Vol. 20. – С.24-25.
15. Parker J. S. Adrift in a stormy grain market / J.S. Parker // ALBERTA REPORT / NEWSMAGAZINE. – 1996. – №17. – Vol. 23. – С. 13-14.

The article has been received 02.06.2014

* * *

Новини АПК

Оперативна інформація Мінагрополітики: хід польових робіт

Станом на 27.06.2014 р.

I. Хід польових робіт

У 11 областях країни розпочато збирання ранніх зернових та зернобобових. Зібрано 557 тис. га при врожайності 27,9 ц/га (у 2013 р. – 24,9 ц/га), намолочено 1556 тис. т зерна нового врожаю, у тому числі:

- ячменю обмолочено 497 тис. га, при врожайності 28,4 ц/га та намолочено – 1411 тис. т;
 - пшениці обмолочено 59 тис. га, при врожайності 24,3 ц/га, намолочено – 142 тис. т;
 - гороху обмолочено 1 тис. га, при врожайності 21,61 ц/га, намолочено – 2 тис. т.
- Крім того, ріпаку обмолочено 41 тис. га, при врожайності 16,2 ц/га, намолочено – 66 тис. т.

II. Стан посівів сільськогосподарських культур

Зернові культури (озима пшениця, озимий ячмінь), а також озимий ріпак знаходяться у фазі дозрівання.

Кукурудза залежно від строків сівби знаходиться у різних фазах листотворення.

Цукрові буряки. На ранніх посівах триває ріст кореня та розпочалося змикання рослин у рядках, на пізніх посівах триває листотворення.

Соняшник. На більшості площ посівів цієї культури утворюються суцвіття, на пізніх посівах триває листотворення.

У цілому стан і розвиток сільськогосподарських культур проходить задовільно.

III. Структура посівних площ

За прогнозними даними, посівна площа сільськогосподарських культур під урожай 2014 року очікується на рівні 26,9 млн га, що на рівні минулого року, в тому числі: ярих зернових – 7,9 млн га, технічних – 7,5 млн га, з них цукрових буряків 333 тис. га, що на 13% більше проти минулого року.

Ситуація на ринку зерна

Стан експорту зерна на 27.06.2014 р.:

Фактичні обсяги експорту становлять 32122 тис. т, з яких: пшениці – 9265 тис. т; кукурудзи – 20061 тис. т; ячменю – 2444 тис. т та інших зернових – 350 тис. т.

Крім того, знаходиться у припортових елеваторах 769 тис. т зернових культур (пшениці – 266 тис. т, ячменю – 455, кукурудзи – 284 тис. т), завантажено на кораблі – 157 тис. т.

Таким чином, обсяги експортованих та підготовлених до експорту зернових становлять 33,2 млн т (пшениці – 9,5 млн т, ячменю – 2,8 млн т, кукурудзи – 20,4 млн т).

Цінова ситуація на внутрішньому ринку зерна:

Ціни попиту на зерно врожаю 2013/2014 МР в даний час коливаються залежно від регіону: на пшеницю 3-го класу – від 1790 до 2700 грн/т, на фуражну пшеницю 6-го класу – від 1659 до 2650 грн за 1 т.

У даний час ціни на продовольчу та фуражну пшеницю сформувалися такі: на пшеницю 3-го класу – 2297 грн/т, на фуражну – 2162 грн/т.

Середні ціни на ячмінь становлять 1950 грн/т, на кукурудзу – 2053 грн/т.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 631.11.005 (477)

*О.В. ЗАХАРЧУК, доктор економічних наук,
завідувач відділу
ринку матеріально-технічних ресурсів
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»*

Проблеми матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств України

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку держави однією з найкритичніших сфер діяльності вітчизняного агропромислового комплексу є матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників. Нинішній стан не дає нам можливості задовольнити технологічні потреби сільськогосподарських підприємств у машинах, обладнанні, устаткуванні та технічному обслуговуванні.

Закони України „Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу” [1] та „Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України” [2] визначають основні напрями державної політики пріоритетного розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу, а також принципи, форми, методи, організаційні й економічні важелі, спрямовані на створення, випробування, виробництво, реалізацію, використання та обслуговування технічних засобів для агропромислового комплексу. Також у Законі України „Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу” зазначено, що обсяги бюджетних асигнувань на наведені цілі ста-

новлять до одного відсотка від загальних видатків державного бюджету і спрямовуються на фінансування заходів із підтримки пріоритетного розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу.

Практично державні програми підтримки згідно з цим законом не діють. До цього часу на державному рівні не прийнято стратегії здійснення економічної політики з техніко-технологічного переоснащення сільського господарства. Саме відсутність системного підходу до вирішення в умовах ринку питань матеріально-технічного забезпечення села призводить до того, що проблема останніми роками набула загальнодержавного значення.

Вважаємо, що основними причинами погіршення матеріально-технічного стану основних засобів у сільському господарстві, особливо їх активної складової, є:

низька інвестиційна активність сільськогосподарських виробників через недостатній рівень їхньої платоспроможності;

недостатні обсяги та недоліки адресності державної підтримки оновлення основних засобів сільського господарства для малих і середніх форм господарювання на селі;

низький рівень розвитку агролізингу;

відсутність проведення індексації балансової вартості основних засобів сільськогосподарських підприємств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у розвиток ринку матеріально-технічних ресурсів, організації методологічних та методичних засад розширеного відтворення основних і оборотних засобів, що має важливе значення для забезпечення ефективності вкладення капіталу, зробили такі українські вчені, як Г.М. Підлісецький [4,6,7,8], М.І. Герун [4], Я.К. Білоусько [9], В.Л. Товстопят [6], М.М. Могилова [8], С.Г. Мітін [5], В.О. Галушко [9] та зарубіжні дослідники [3, 10–13].

Мета статті – розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо поліпшення матеріально-технічного забезпечення розвитку сільськогосподарських підприємств.

Виклад основних результатів дослідження. За офіційними статистичними даними основні виробничі засоби у сільському господарстві станом на 1 січня 2013 року зношені на 34,2 % (рис. 1). Рівень зносу основних засобів підприємств, що займаються рослинництвом, становить 39,0 %, підприємств тваринницької спеціалізації – 20,8, господарств зі змішаним сільським господарством – 42,4 %. У лісовому господарстві основні засоби зношені на 51,2 %, в мисливстві – на 65,9, у рибальстві та рибництві – на 55,7 %.

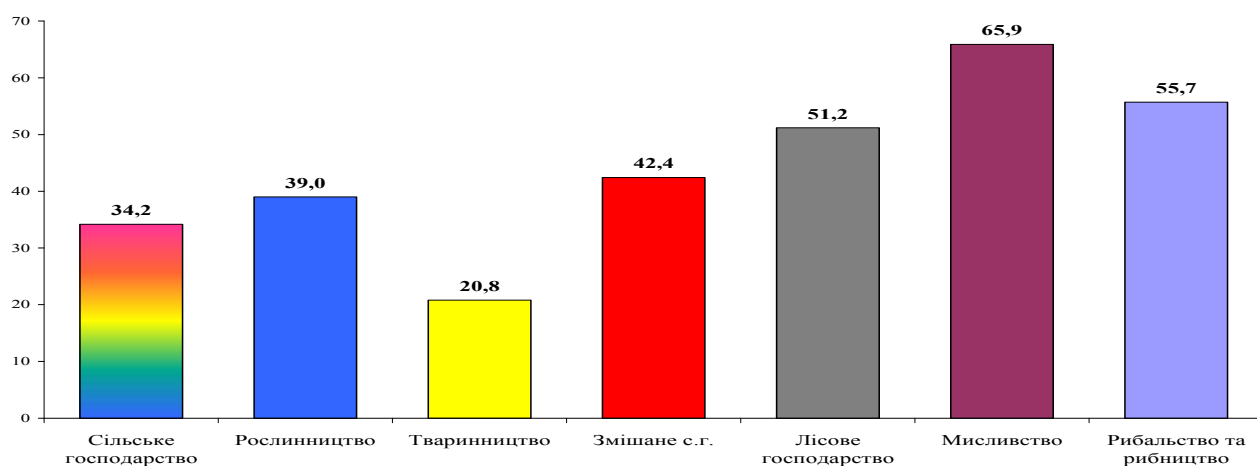

Рис. 1. Ступінь зносу основних засобів у 2012 році, %

Джерело: Дані Державної служби статистики України.

Якщо ж взяти до уваги, що рівень зносу основних засобів у промисловості на кінець 2012 року становив 57,3%, а в галузі транспорту та зв'язку – 96,0 %, то виникає хибна думка, що стан основних засобів у сільському господарстві найкращий відносно інших галузей економіки. У звітно-статистичній інформації економічних показників сільськогосподарської діяльності спостерігається дещо парадоксальна ситуація щодо стану й відтворення основних засобів порівняно з іншими галузями. Так, у 2000-2005 роках були наближено однакові рівень зносу та тенденції його зміни в цілому по національній економіці, сільському господарству і промисловості. З 2006 року згідно з офіцій-

ною статистикою рівень зносу основних засобів сільського господарства, мисливства та лісового господарства суттєво знижується, особливо в 2009-2012 роках. У цілому по національній економіці й промисловості відзначається ситуація до навпаки.

Диспропорційний розвиток різних галузей позначився на частці вартості основних засобів аграрного сектору в основному капіталі національної економіки й у 2012 році порівняно з 1990 роком вона зменшилася в 11 разів. Частка ж сільськогосподарської продукції у валовому внутрішньому продукті знижується значно повільніше – лише удвічі (рис. 2).

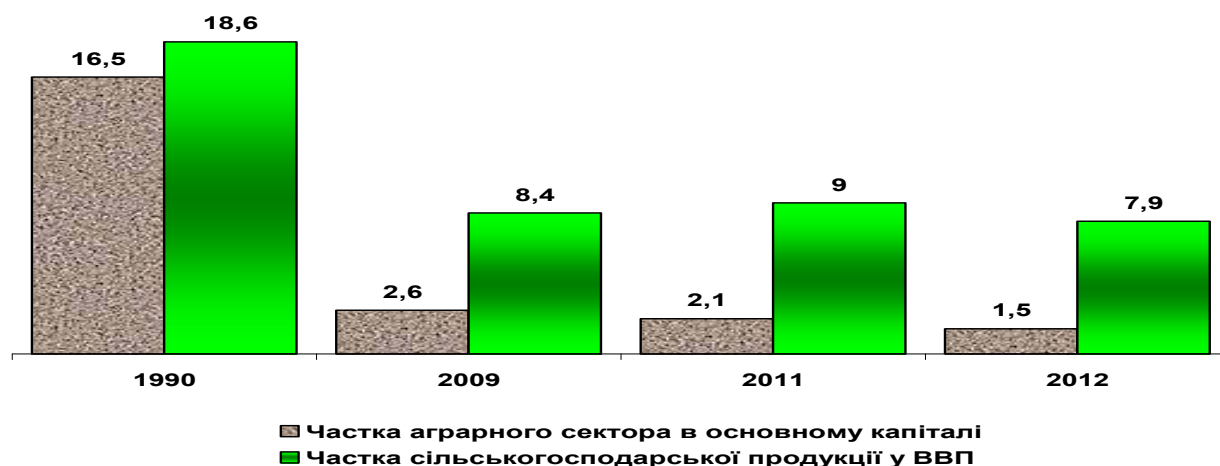

Рис. 2. Частка вартості основних засобів, %

Джерело: Дані Державної служби статистики України.

На нашу думку, низький рівень відтворення та оновлення основних виробничих засобів сільського господарства порівняно з національною економікою України, в тому числі без достатньої державної підтримки, незаінтересованість самих власників – усе це призвело до погіршення загального стану матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств, особливо малих та середніх форм господарювання. Лише у 2008 та 2012 роках вартість введення в дію нових основних засобів помітно перевищувала вартість їх вибуття. Загальна вартість основних засобів на кінець 2012 року за даними Державної служби статистики України становила 134,3 млрд грн.

Нами розраховано фактичну проіндексовану вартість основних виробничих засобів, яка нині дорівнює 244,1 млрд грн (табл.1). Ці розрахунки були проведені на основі визначення реальної „справедливої вартості”, застосовуючи індекси: споживчих цін; цін на виробництво промислової продукції; цін реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами та цін на будівельно-монтажні роботи. В цілому по Україні у 2020 році на виробництво сільськогосподарської продукції нормативна потреба в основних засобах для всіх категорій господарств становитиме 862,8 млрд грн, у тому числі для сільськогосподарських підприємств – 614,0, для домогосподарств в сільській місцевості – 248,8 млрд грн.

1. Потреба в основних засобах для виробництва сільськогосподарської продукції на період до 2015 і 2020 років, млн грн

Види основних засобів	Фактична наявність основних засобів у сільському господарстві (з мисливством) за первісною вартістю		Нормативна потреба в основних виробничих засобах за категоріями господарств					
			сільськогосподарські підприємства		домогосподарства в сільській місцевості		усі категорії господарств	
	Рік		2015		2020		2015	
	2012 (на кінець року)		2015		2020		2015	
	фактично	розрахунково						
Будівлі, споруди, передавальні пристрої	56023,2	110801,9	234130	303780	103377	114987,5	337507	418767,5
Машини та обладнання	39458,4	78040,5	200499	225535	74042	79748	274541	305283
Транспортні засоби	8992,5	17785,1	27600	30188	16787	17078	44387	47266
Робоча худоба і продуктивна худоба	15848,0	15848,0	6419	10444	9979	10682	16398	21126
Багаторічні насадження	2964,3	2964,3	8885	15289	9281	9615	18165	24903
Вимірювальні прилади, інвентар, інструменти та ін.	10972	18659,8	24701	28778	15403	16678	40104	45456
Усього	134258,3	244099,6	502234	614014	228869	248788	731102	862801

Джерело: Власні дослідження.

Амортизаційна політика в Україні, на думку багатьох учених, нині не має інвестиційного спрямування з трьох причин:

фактична норма амортизації не відповідає потребам простого відтворення;

база амортизаційних відрахувань не відображає її реальної ринкової вартості;

кошти амортизаційного фонду використовуються не за призначенням.

Такі тенденції, що вводять в оману користувачів статистичної інформації, пояснюються недоліками практики нарахування та обліку амортизаційних відрахувань і зносу в сільському господарстві через сплату фіксованого податку. В інших галузях сплата податку на прибуток показує, що питанням

нарахування амортизації відповідно до потреб відтворення приділяється належна увага – за останні 10 років розмір нарахованих амортизаційних відрахувань по сільському господарству зріс лише у 1,7 раза, тоді як по національній економіці та промисловості – відповідно в 4,0 та 5,8 раза. Це зумовлено як проведенням переоцінки основних засобів, так і застосуванням методів прискореної амортизації в промислових підприємствах, які передбачені Податковим кодексом України. Так, за 2005-2012 роки підприємствами промисловості основні засоби дооцінені в 2,6 раза, національної економіки – в 4,7, а сільського господарства – лише в 1,2 раза (табл. 2).

2. Переоцінка основних засобів національної економіки та її галузей, разів

Галузь	2005 р.	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2012 р.	2005-2012 рр.
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	1,04	1,01	1,02	1,08	1,02	1,02	1,02	1,23
Промисловість	1,04	1,07	1,16	1,09	1,23	1,09	1,38	2,61
Національна економіка	1,06	1,13	1,17	1,42	1,18	1,66	1,20	4,71

Джерело: Дані Державної служби статистики України.

При проведенні переоцінки за справедливою вартістю здійснюється експертна оцінка, застосування якої дає змогу визначити відносно реальний знос основних засобів. Як показують статистичні дані й опитування бухгалтерів сільськогосподарських підприємств, у них в основному застосовується податкова схема індексації з коефіцієнтом за 2005–2012 роки 1,28. Тому відображений в статистичній інформації рівень зносу галузевих основних засобів відповідає накопиченим нарахованим амортизаційним відрахуванням, а не зносу, що можна визначити експертною оцінкою справедливої вартості.

Відсутність дієвої практики переоцінки основних засобів сільського господарства позначилася також на показниках результативності аграрного виробництва (остання разова індексація основних засобів у сільському господарстві була проведена у 1996 році), хоча у Законі України „Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України” зазначено, що реальна ринкова вартість технічних засобів для агропромислового комплексу визначається на основі централізованої систематичної (один раз на 5-7 років) переоцінки.

Проведені розрахунки доводять про необ'єктивність статистичних показників результативності аграрного виробництва (ф. 50 статистичної звітності). Це негативно позначається на достовірності та якості інформаційної бази, яка використовується для обґрунтування державної регуляторної політики. Внаслідок цього можуть прийматися необ'єктивні рішення щодо державного регулювання й системи оподаткування сільського господарства, занижується фактична капіталізація сільськогосподарських підприємств, завищені одержані у сільськогосподарських підприємствах основні економічні показники – прибуток, рентабельність.

Динаміку ефективності використання основних виробничих засобів сільськогосподарськими підприємствами наведено у таблиці 3.

Так, якщо у 1990 році фондомісткість становила 1,44 крб, то вже у 2000-му 4,24 грн, а в 2010 році знизилася до 0,78 грн. Таке зниження, вважаємо, не може бути достовірним, враховуючи останні за 20 років значно вищі ціни на товари промислового виробництва (сільськогосподарську техніку, транспорт та обладнання, будівельні матеріали) порівняно з продукцією сільського гос-

подарства. Тому проводячи разову індексацію у 2012 році науковцями ННЦ „Інститут аграрної економіки” було лише здійснено обґрунтовану оцінку вартості основних засобів через оптимальне співвідношення їх вартості до виробництва валової продукції

сільського господарства у фактичних цінах реалізації відповідних років. Після проведеної разової індексації фондомісткість становила б 1,34 грн, тобто наближалася лише до рівня 1990 року.

3. Динаміка ефективності використання основних засобів сільськогосподарських підприємств

Показник	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2012 р.
Валова продукція сільського господарства у фактичних цінах реалізації, млрд крб (грн)	43,0	20,7	36,3	94,6	130,8*
Вартість основних засобів сільськогосподарського призначення, млрд крб (грн)	62,1	87,8	46,9	73,6	175,5**
У т.ч.: будівлі й споруди	46,0	53,6	26,0	30,5	72,8
машини та обладнання	11,8	11,5	11,0	28,1	67,0
транспортні засоби	3,2	3,5	3,5	6,3	15,1
Фондомісткість	1,44	4,24	1,29	0,78	1,34
Фондовіддача	0,69	0,24	0,77	1,29	0,75

* Попередні статистичні дані.

** Дані розрахункові проіндексовані.

Джерело: Дані Державної служби статистики України.

За проведеними в Інституті розрахунками, лише за останні 12 років за рахунок не проведеної разової індексації основних засобів, а відповідно заниження нарахованих амортизаційних відрахувань у сільському господарстві, недораховано понад 40 млрд грн амортизаційних відрахувань, а доведення середнього рівня амортизаційних відрахувань хоча б до 8% (рівень простого відтворення) за ці роки дало б змогу дорахувати ще 90 млрд грн. А це, певним чином, призводить до хибного відображення загально-

го зносу та підтверджується „позитивними тенденціями” статистичних даних щодо оновлення основних засобів порівняно з їх вибуттям у сільському господарстві. Нині амортизаційні відрахування дають змогу відтворити наявні основні засоби за 16-20 років, або вдвічі більше, ніж необхідно за нормативами.

Розрахунок основних економічних показників показав, що вони були завищені майже на третину (табл. 4).

4. Розрахунок економічних показників розвитку сільськогосподарських підприємств з урахуванням проведення разової індексації основних засобів у 2012 р.

Показник	Кількість
Повна собівартість реалізованої продукції с.г., млрд грн	98,7
Виручка від реалізації, млрд грн	118,9
Прибуток, млрд грн	20,2
Рівень рентабельності, %	20,5
Розмір амортизаційних відрахувань, %	5,3
Сума амортизаційних відрахувань: фактична, млрд грн	6,5
після проведення разової індексації, млрд грн	12,1
Різниця між індексованими та фактичними амортизаційними відрахуваннями, млрд грн	5,6
Повна собівартість (уточнена), млрд грн	104,3
Прибуток (уточнений), млрд грн	14,6
Рівень рентабельності з урахуванням вартості проіндексованих основних засобів, %	14,0

Джерело: Власні дослідження.

При здійсненні розрахунку амортизаційних відрахувань на індексовану вартість основних засобів, їх відображенні у собівартості

реалізованої продукції сільськогосподарськими підприємствами уточнений прибуток буде 14,6 млрд, або на 5,6 млрд грн ме-

нше від офіційної статистичної інформації (форма 50-сг), а уточнений рівень рентабельності відповідно зменшиться на 6,5 % і дорівнюватиме 14,0%.

Технічне забезпечення сільського господарства є одним із вирішальних факторів продовольчої безпеки держави. Оснащеність аграрних підприємств різними видами техніки – близько 50 % від технологічної потреби. Із наявних технічних засобів майже 80% амортизована. Через фізичне зношення й технічні несправності щорічно не використовується майже третина наявної техніки, через що зростає навантаження на неї. У 2012 році в сільськогосподарських підприємствах на один трактор припадало 125 га, а на один зернозбиральний комбайн – 250 га посівної площі зернових, що значно більше порівняно з розвинутими країнами світу.

У 2013 році з витрачених аграріями в цілому 6,8 млрд грн на придбання техніки 5,7 млрд, або 83,8%, припадало на частку імпорту. Сільськогосподарські товаровиробники настільки нині не довіряють вітчизняним машинобудівникам, що віддають перевагу навіть вживаній, але імпортній техніці, на закупівлю якої у 2013 році витратили 0,5 млрд грн.

Непопулярність і неможливість придбання української сільгосптехніки якнайкраще ілюструє ситуація з виробництвом комбайнів. За даними Мінагрополітики України, минулого року вітчизняні заводи виробили їх всього 76 од., а роком раніше – 59 од. Херсонський машинобудівний завод (ХМЗ), що є єдиним підприємством, в якому організований повний цикл виробництва цієї техніки, в 2013 році випустив 29 комбайнів (у 2012 р. – 5 од.). Навіть спільні підприємства з іноземними компаніями показали мізерний результат. Спільне підприємство Херсонського машинобудівного заводу з німецькою компанією Claas випустило 4 комбайни "Скиф-Тукано-440", а "Торговий дім МТЗ-Білорусь-Україна" (компанія "Техноторг" та білоруський "Гомсельмаш") – 30 (40 машин у 2012 р.). Крім цього, компанія "Інноваційні технології" (випускає комбайн "Сварог") на потужностях Київського інституту електрозварювання в 2013 році зібрала лише 13 комбайнів.

Науковці розраховали, що для стабільного збільшення обсягів виробництва сільгосппродукції необхідно оновлення парку сільгоспмашин, яке передбачає щорічне введення в експлуатацію 7,5 тис. зернозбиральних комбайнів, 35 тис. тракторів, більше 2,5 тис. посівних комплексів в агрегаті з тракторами й іншої сільськогосподарської техніки.

На нашу думку, неодмінною умовою реалізації українськими підприємствами з іноземними партнерами успішного проекту по виробництву сільгосптехніки повинен бути масштабний внутрішній ринок збуту. Забезпечити його держава не може, оскільки не має захисту від засилля імпорту техніки та відсутні стимулюючі заходи для тих, хто хоче купувати її в українського виробника. Тому найближчими роками негативна тенденція щодо розвитку вітчизняного машинобудування не зміниться й аграрії все-таки віддаватимуть перевагу саме закупівлям сільськогосподарської техніки 3 і 4 покоління за кордоном. Водночас в українських компаній може бути своя незаповнена ніша ринку – виробництво мотоблоків, мінітракторів, іншої сільськогосподарської техніки для малого й середнього бізнесу на селі. А великогабаритна, високотехнологічна та наукоємна техніка із системами автоматизації контролю й управління технологічних процесів, а це, насамперед, комбайни, трактори, сівалки, що закуповуватимуться в Україні, будуть у більшості іноземного, або спільного з іноземними компаніями, виробництва.

Фінансовий лізинг є найефективнішим заходом державної підтримки як сільськогосподарських товаровиробників, так і заводів сільськогосподарського машинобудування. Адже 100 % коштів, виділених у держбюджеті на закупівлю лізингової техніки та обладнання, перераховуються Компанією на заводи сільськогосподарського машинобудування, що дає змогу забезпечувати робочі місця, розв'язувати соціальні проблеми виробничих колективів, оновлювати матеріально-технічну базу підприємств.

Підраховано, що виділивши кошти на фінансовий лізинг у сумі 100 млн грн, держава одержує надходжень до бюджету тільки від

підприємств – виробників сільськогосподарської техніки та обладнання – у вигляді податків у перший же рік 54,45 млн грн, у наступні чотири роки – 74, усього – 129,45 млн грн. Крім того, до соціальних фондів надходить 5,7 млн грн.

Нами обґрунтовано необхідність розвитку агролізингу для забезпечення кількісного нарощування й оновлення галузевих основних засобів як найбільш компромісного варіанта для держави та сільськогосподарських виробників у нинішніх реаліях. В умовах дефіциту бюджетних коштів лише агролізинг, як форма державної підтримки, є необтяжливим для державного бюджету.

Але для цього необхідно провести інтенсивну роботу, по-перше, щодо полегшення умов одержання сільгосптехніки й обладнання у лізинг через НАК „Укragролізинг”, по-друге, ефективності витрачання коштів за передану техніку та обладнання у фінансовий лізинг. Завдяки цьому поступово зростатиме популярність державних лізингових програм придбання сільгоспмашин.

Так, у 2013 році НАК „Укragролізинг” поставив аграріям техніки й обладнання майже на 87 млн грн. А це на 20 млн більше, ніж у 2012 році. Таку ж позитивну динаміку планується зберегти і цього року.

За 2009–2013 роки сільгосптоваровиробникам поставлено на умовах фінансового лізингу сільськогосподарської техніки та обладнання в кількості 2421 од. на 875,9 млн грн, в тому числі: тракторів – 808 од. на 194,7 млн грн; зернозбиральних комбайнів – 181 (201,4); ґрунтообробної та посівної техніки – 708 (115,0); обладнання для тваринництва та птахівництва – 248 компл. на 276,4 млн грн; інші – 476 од. (88,4 тис. грн).

Протягом 2007–2012 років через ДПАТ НАК «Укragролізинг» у середньому було придбано 4 % сільськогосподарської техніки, у 2013 році – лише 1,3 %, тоді як критерієм розвинутого ринку лізингу вважається частка лізингових операцій в загальних обсягах інвестицій в основний капітал – 10 %. У США цей показник становить 31 %, у Канаді – 20, у Великобританії – 15 %.

В українському суспільстві особисті селянські господарства (ОСГ) відіграють значну роль. Вони виробляють майже половину

валової продукції сільського господарства й від успіху їхньої господарської діяльності великою мірою визначається розвиток і соціальна облаштованість сільських територій. Питома вага виробництва валової продукції сільського господарства останнім часом хоч дещо знизилася – 51,7 до 46,2%, але займає провідне місце серед інших виробників.

Особисті селянські господарства функціонують в умовах досить слаборозвинутої матеріально-технічної бази, особливо вони мають мало техніки, яка б відповідала їхнім розмірам – міні-тракторів та відповідного шлейфа машин. Понад 4,2 млн домогосподарств населення у 2012 році мали лише 88,4 тис. міні-тракторів і мотоблоків. Чому ж власники ОСГ не купують технічних засобів, адже ринок насичений міні-технікою хоча й іноземного виробництва (переважно китайською)? Одна з причин – високі ціни на неї, що не відповідають платоспроможному попиту сільського населення. Так, міні-трактор китайського виробництва разом з націпним обладнанням коштував у 2013 році близько 60–70 тис. грн. За таких цін кошти, вкладені в міні-техніку, можливо, ніколи не окупляться, оскільки виробництво сільськогосподарської продукції в ОСГ переважно споживчого, а не товарного спрямування. Інша причина – слаборозвинений ринок вітчизняної та недостатньо налагоджена система сервісного обслуговування іноземної міні-техніки.

В Україні аграрна політика не повинна нехтувати інтересами жодної групи виробників, особливо господарств населення, які обробляють понад 30% сільськогосподарських угідь. Особисті селянські господарства варті державної уваги, якою наділені сільськогосподарські й фермерські господарства. Державне регулювання ОСГ як сектора економіки передбачає свідоме формування державними структурами правових, економічних та організаційних умов розвитку особистих господарств, а також створення стимулів, використання матеріальних і фінансових ресурсів, які мають залучатися на пільгових засадах або безкоштовно. Їх варто включити у програми лізингу, допомагати придбавати техніку за програмами часткової компенсації й пільгового кредитування.

Висновки. Для розв'язання цих та інших нагальних проблем матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників необхідно:

доопрацювати Державну цільову програму реалізації технічної політики в агропромисловому комплексі України на період до 2015 року з метою продовження її дії до 2020 року;

забезпечити умови для створення спільних підприємств сільськогосподарського машинобудування й ліцензійного виробництва іноземних зразків техніки на території України;

сформувати привабливий організаційно-економічний механізм розвитку цивілізованого ринку лізингу сільськогосподарської техніки й обладнання;

розвивати мережу сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів спільного використання сільськогосподарської техніки та кооперативного руху серед господарств населення;

запровадити практику постійної переоцінки основних засобів сільського господарства з можливістю введення податкових норм прискореної амортизації.

Список використаних джерел

1. Закон України „Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу” від 07.02.2002 р. № 3023 // Електр. ресурс: [//zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3023-14](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3023-14).
2. Закон України „Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України” від 05.10.2001 р. № 2658 // Електр. ресурс: [//zakon4.rada.gov.ua/laws/show/229-16](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/229-16).
3. Кузьмидер Г. Ocena efektywnosci dzialalnosciprodukcyjnej po dokonaniu inwestycji rolnizych (na przykladzie RZD SYUW w Puczniewie). Ekon. org. roln / Warszawa, 1974, 17, д. 23-106.
4. Методичні рекомендації з обґрунтування нормативної потреби основних засобів на виробництво сільськогосподарської продукції / Г.М. Підлісецький, М.І. Герун, О.В. Вишневецька. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 52 с.
5. Митин С. Г. Состояние и перспективы развития отрасли сельхозмашиностроения / С.Г. Митин // Тракторы и сельскохозяйственные машины. – 2001. – № 6. – С. 2-6.
6. Підлісецький Г.М. Матеріально-технічна база аграрного виробництва: стан та проблеми відтворення / Г.М. Підлісецький, В.Л. Товстопят, А.В. Бурилко // Агроінком. – 2008. – № 5-6. – С. 34-39.
7. Формування ринків матеріальних ресурсів АПК / за ред. Г.М. Підлісецького. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 428 с.
8. Підлісецький Г.М. Удосконалення переоцінки основних засобів аграрного сектору в системі їх відтворення / Г. М. Підлісецький, М. М. Могилова // Економіка АПК. – 2010. – № 12. – С. 41-47.
9. Проблеми реалізації технічної політики в агропромисловому комплексі / [Я.К. Білоусько, В.О. Бурилко, В.О. Галушко та ін.]; за ред. Я.К. Білоуська. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007. – 216 с.
10. Modern Machines In Agriculture [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.befarmex.com/files/292_Chapter%20N.2%20MODERN%20MACHINES%20IN%20AGRICULTURE%20-%20SPAIN.pdf
11. Markham, Brett L. Mini farming : self sufficiency on ¼ acre / Brett L. Markham. – China, 2010 . – 227 p.
12. Pryor F.L. Market economic systems/F.L. Pryor// Journal of Comparative Economics. Vol. 33, 2005, P 25-46.
13. Salter, W.E.G. Productivity and Technical Change. Cambridge University Press, Cambridge.

Стаття надійшла до редакції 02.04.2014 р.

* * *

УДК 631.11:330.111.62

*В.М. ЗАЯЦЬ, доктор економічних наук,
провідний науковий співробітник
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»*

Відносини власності у розвитку сільськогосподарського підприємництва

Постановка проблеми. Права власності є формалізованою основою мотивації підприємницької діяльності. Їх роль зумовлена суспільним значенням як регуляторів та обмежувачів рішень економічних агентів стосовно алокації ресурсів життєзабезпечення¹. З іншого боку, економічні взаємодії щодо узгодження мотивів і оцінок підприємців впливають на зміст організаційно-правових форм виробництва та розподілу, що склалися в процесі еволюції й визначені конвенціональним характером суспільних інституцій. Як наслідок, функціонування національних правових систем, покликаних підтримувати зростання загального рівня добробуту і безпеки суспільства, ускладнюється постійною динамікою структури власності, що безпосередньо впливає на заінтересованість суб'єктів підприємництва в активізації економічних зусиль.

Враховуючи викладене, подальше реформування відносин власності в аграрному се-

кторі національної економіки має подолати «інституціональні пастки», що обмежують мотивацію суб'єктів підприємницької діяльності до капіталізації окремих організаційно-правових форм, сприяти активізації їхньої інвестиційно-інноваційної діяльності. Необхідність відповідного напрямку економічних досліджень зумовлена наростанням соціальних проблем на селі, системним інструментом подолання яких є підтримка ініціативи селян щодо створення нових суб'єктів підприємництва, підвищення ефективності діючих аграрних підприємств як фінансового джерела розвитку сільських територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відносини власності в аграрній сфері національної економіки та їх вплив на підприємницьку активність були предметом наукових робіт вітчизняних економістів-аграрників П.І. Гайдуцького, Ю.О. Лупенка, М.Й. Маліка, В.Я. Месель-Веселяка, О.М. Онищенко, П.Т. Саблука, М.М. Федорова, О.Г. Шпикуляка, В.В. Юрчишина, інших дослідників [1, 4, 7].

Разом із тим, актуальними залишаються проблеми удосконалення інституціональних передумов формування ефективної структури власності й інструментів управління нею на рівні сільськогосподарських підприємств,

¹ Інституції (правила поведінки) включають як Закон (культуру взаємовідносин, засновану на морально-етичних, релігійних нормах, звичаях, традиціях та праві давності), так і законодавство як політичний інструмент досягнення їх стратегічних та проміжних цілей [3, 8, 13, 16, 17].

© В.М. Заяць, 2014

попередження на цій основі конфліктів між їх власниками (принципалами) та менеджерами (агентами), впливу капіталу із сільських територій, і, як наслідок, невідповідності між технологічно зумовленою та реальною граничною продуктивністю виробництва². Заходи економічної політики щодо їх вирішення пов'язані з підвищенням конкурентоспроможності й інвестиційної привабливості через розширення доступу підприємств аграрного сектору до ринків продукції та виробничих факторів; удосконаленням регуляторних механізмів і розширенням конкурентного середовища; структуризацією ринків прав на виробничі ресурси, а відтак – активізацією соціальних й економічних можливостей розвитку села.

Мета статті – обґрунтування методологічних засад і напрямів подальших економічних досліджень щодо розвитку інституціональних передумов й управлінських механізмів удосконалення структури власності сільськогосподарських підприємств.

Виклад основних результатів дослідження. Незважаючи на багатовікову історію соціальних наук, походження і зміст відносин власності залишаються однією з найзобов'язаніших тем наукових дискусій. Зокрема, право власності на землю та капітальні засоби виробництва упродовж віків було предметом гострої полеміки в рамках доктрини «природного права», яка залишається методологічним тлом доказів його об'єктивного походження як у теологічній, так і в світській інтерпретаціях. Кількість та багатогранний характер робіт, присвячених підтримці й критиці тих чи інших її аспектів, включаючи найбільш відомі твори Платона, Аристотеля, Цицерона, Аквіната, Ф. Суареса, Г. Гроція, Т. Гоббса, Б. Спінози, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ф. Кене, Д. Юма, Ж. Руссо, І. Канта, Е. Берка, І. Бентама, Г. Гуго, Г. Гегеля, К. Савіньї, Дж. Остіна, Г. Пухти, Дж. Ст. Мілля, Р. Ієрінга, К. Маркса і Ф. Енгельса, Г. Мейна, Ю. Барона, К. Менгера, Г. Тарда, Л. Петражицького,

Г. Кельзена, К. Шмітта, Л. Штрауса, Ф. Хайека, Л. Фуллера, Г. Харта, Р. Коуза, Б. Леоні, А. Алчіана, Г. Бермана, Дж. Ролза, Г. Демсеца, Р. Дворкіна, О. Вільямсона, Е. Аннерса, Ж.-Л. Бержеля, Р. Познера, Дж. Фінніса та численної когорти інших дослідників, практично невичерпні. Більшість із них якщо не прямо, то опосередковано торкаються проблем походження, формування й використання прав власності, їх зв'язку із прийняттям рішень щодо використання і розподілу дефіцитних ресурсів життєзабезпечення, пов'язаних із ним зисків та ризиків. Наведемо головні висновки, що стали результатом їх вивчення в контексті впливу на підприємницьку активність і розвиток продуктивних сил.

Трансцендентальність засадничих норм права, їх непорушність як джерела змісту та легітимності позитивних (діючих) норм є постулатом *консервативних інтерпретацій* доктрини природного права. Підтримуючи сталість норм соціальної взаємодії, вони не змогли забезпечити цілісні світоглядні основи динаміки позитивного права. Наслідком стала вразливість консервативних ідей перед звинуваченнями в цілеспрямованому захисті інтересів *діючих* правителів і власників, а критичне відношення до свободи особистості зумовило звуження їхньої соціальної бази.

Гуманістичні інтерпретації природного права (аж до Декларації ООН про права людини) виходять із того, що право на життя та свободу дане природою (Богом), а усі конвенції й організації мають бути спрямовані на його реалізацію. Такий імператив виправдовує зміну правових систем і політичних режимів, нездатних його забезпечити.

Радикальною формою гуманістичної інтерпретації є правовий нігілізм. Він межує із правовим позитивізмом та формалізмом, які заперечують існування природного права, визнаючи тільки позитивне право, джерелом якого є воля законодавця, що допускає змінність правових основ суспільства у відповідь на політичні зміни. Відтак постає проблема стабільності правових систем у цілому й недоторканості власності, зокрема.

Основою економічних теорій власності є *еволюційна теорія* права, що ґрунтується на

² Мета статті не дає змоги наводити розгорнуті докази стосовно коректності періодичного використання нами термінів «власність» і «об'єкт(и) власності» як синонімів – воно виходить із методологічного положення, що *власність завжди об'єктна*.

визнанні екзогенних передумов людської свободи, об'єктивних факторів її реалізації та обмежень. Вона виходить із природних можливостей людини, а усі конвенції індивідів і груп щодо прав, їх обмежень та правил поведінки розглядає як результат постійної взаємодії в процесі добору (відкриття) вдалих норм. Норми і права є продуктом еволюції суспільства, а їхнє розмаїття, сталість й ефективність залежать від поєднання чинників, що визначають динаміку їхньої суспільної прийнятності. Зазначені положення відображають уявлення про спонтанний («органічний») характер формування інституцій, на якому наголошують представники австрійської школи економічної теорії [2, 8, 9, 16].

Інший погляд (представників усіх шкіл інституціонального напряму економічної теорії) виходить із значимості суб'єктивних механізмів формування правових систем [10, 15]. Відповідні дискусії відображають значимість джерел права у часовому вимірі – вочевидь оперативніші законодавчі та юридичні механізми формування і функціонування інституцій є *одним із чинників* їх невинної еволюції.

Економісти розглядають права власності як формальну ідентифікацію рідкості й відповідної цінності економічних благ, пояснюють їхнє значення як основи мирного (договірного) їх розподілу на користь суб'єктів, критеріями прийнятності поведінки яких є заздалегідь встановлений суспільством режим використання та розпорядження ресурсами на вимогу споживачів (ринків). У цілому позиції більшості шкіл економічної теорії узгоджуються також щодо застережного значення приватної власності. Децентралізація власності (влади) забезпечує суспільство від згубних наслідків неконтрольованих рішень. Цим пояснюється позитивний зв'язок між розвитком демократії й конкурентних ринків, обмеження яких пов'язується з узурпацією влади як антисоціальним явищем.

Викладене означає, що передбачене доктриною «природного права» виведення норм із трансцендентальних джерел, які заздалегідь визначили мету існування та діяльності людини, виявилось непродуктивним із по-

гляду найширшого сприйняття імперативів економічної діяльності. Зокрема, виправдання права безумовним характером його норм, хоч і мало на меті захист від силової експропріації, має той недолік, що занадто легко може бути використане як ідеологічний захист *чинного власника* [6, с.193-194]. На такій основі стають можливими як мінімізація соціальної та економічної відповідальності власника, так і «інфляція відповідальності» учасників суспільних відносин за порушення норм, які витримали перевірку часом.

Проте це не означає відсутності екзогенних передумов походження правил поведінки та взаємодії людей (інституцій) і суспільних механізмів, що забезпечують їх формування й застосування. Самі природні можливості та потреби людини є першопричиною виникнення прав як необхідної передумови суспільної взаємодії. Тут варто згадати «труїзми Харта», які визначають природні витоки правотворчого процесу: уразливість, приблизну рівність, обмежені ресурси, розуміння й силу індивідів [17, с.195-200].

На наш погляд, вони тільки підкреслюють значимість і провідну нормотворчу роль *розуму*, який із необхідністю «вимагає добровільного співробітництва в системі примусу». Як результат умовиводів (мотивацією яких є постійна жорстка боротьба за обмежені ресурси), *право власності, як і усі правила взаємодії індивідів, є породженням та предметом інтелектуальних зусиль* [8, с. 487].

Природні властивості розуму проявляються в індивідуальному характері людського світосприйняття. Можливість індивідів зіставляти інформацію, набуту в один і той же час, або у різні періоди у різних точках простору, їхня відмінна реакція на характеристики та вплив предметів визначають *унікальність їхніх суджень* (оцінок) і світогляду³.

³ Фізична та світоглядна відособленість індивіда зумовлює значимість методологічного індивідуалізму. Наголос комунітаристів на «до-індивідуальних», колективних умовах навчання неправомірно ототожнює свідомість як таку із впливом зовнішнього середовища. Поведінкові патерни (шаблони, норми) засвоюються індивідом у результаті порівняння *особистих оцінок* – як власних, так й інших індивідів (учителів). Це не означає, що індивід має «вирватися» за межі суспільного контек-

Водночас об'єктивним є факт, що в цілому люди *подібно* відчують зовнішні впливи одних і тих же предметів та явищ. У поєднанні зі схильністю людського розуму до систематизації (логічних операцій), це визначає принципову *порівнянність суджень* індивідів [14, с.177-179].

Природно задана здатність людей доходити до порівнянних оцінок та їхніх узагальнень є необхідною (хоч і недостатньою) передумовою *довіри* до оцінок інших індивідів (принаймні, їх *розуміння*), а відтак – основою досягнення певного рівня *згоди* та взаємодії. Згода передбачає *компроміс* як у формі можливої односторонньої уступки, так й у формі обміну на захист, страхування ризиків тощо. Саме вона є основою розвитку конвенціональних механізмів визначення правил та індивідуальних рішень щодо їх дотримання⁴.

Тобто, екзогенні властивості розуму стосовно індивідуалізованого (суб'єктивного) сприйняття дійсності й порівнянності відповідних оцінок забезпечують компромісний (не безумовний) характер спільних рішень і домовленостей людей. Це і є, на наше переконання, природною передумовою й запорукою дієвості конвенцій щодо правил соціальної взаємодії індивідів. *Відтак право природне настільки, наскільки природними є індивідуалістичні та комунікативні можливості людського інтелекту.*

Природні дані людей стосовно оцінки і передбачення змін дають їм можливість *вибору* (відкриття) загальних норм, кожна з яких, будучи одним із його варіантів, має певний потенціал прийнятності [2]. Відображенням вдалості добору норм є відносно довгострокове їх застосування.

сту його особистісних рішень – це означає суспільну значимість його уявлень і його свободи.

⁴ Компромісний характер права включає можливість незгоди, що зумовлює визначення граничних параметрів привласнення та умов передачі об'єктів власності. Обмежена порівнянність оцінок майбутнього, що підтримує потенціал незгоди, робить експериментування з визначенням і передачею прав предметом постійної уваги, дискусій та зіткнень індивідів і груп – аж до громадянських конфліктів [5]. Відтак право є як наслідком політичних процесів, так й інструментом пошуку компромісу, дієвість якого безпосередньо залежить від загального визнання: «Суспільство насправді стоїть на злагоді» [18, с. 295].

Варіативність, що відображає поширеність у суспільстві різних світоглядних установок, зумовлює не тільки суперечливість діючих правил, а й необхідність їх апробації учасниками правовідносин [6, с.380-425; 14, с.205-249; 17, с.158-170]. Вона пояснює також розмаїття функціональних особливостей національних правових систем, адже зазначені вище природні передумови мають своїм наслідком те, що *у стані одинокості індивіда прав не існує*⁵. Права є визнанням претензій індивіда іншими представниками *даного суспільства*, виключними (хоч і обмеженими зустрічними вимогами) повноваженнями на використання об'єктів власності, що підтримуються активною чи пасивною згодою більшості. Право страхує членів суспільства через належність власникам (повну чи розподілену) не тільки усіх вигід, а й витрат і втрат від такого використання, спрямовується на захист об'єктів власності від знищення в умовах конфлікту.

Методологічний індивідуалізм посилює значимість імперативу про взаємну відповідальність людей за відкриття та дотримання компромісних норм. У цьому сенсі право одночасно природне (за походженням), відносне (за прийнятністю норм) і змінне (залежно від домінуючих оцінок та політичних можливостей їх утвердження).

Відтак реально існують тільки норми позитивного права, а їхній зміст (в силу природного компромісного характеру) має забезпечувати максимальну свободу (в т.ч. економічну) індивідів за умови не порушення ними свободи інших суб'єктів права. Складність і багатомірність цього «золотого правила» не означає його абстрактності – мова йде про патерни компромісної поведінки індивідів. Посилання ж на «суспільні інтереси» відображає фізичну неможливість

⁵ Це стосується також «експлуатації людини людиною». Комунітаристи нехтують тим фактом, що вона *відсутня тільки поза суспільством*. Відповідно усупільнення власності посилює експлуатацію членів суспільства з боку її розпорядників. За наявності ж приватної власності та свободи її використання зростають переваги *взаємної експлуатації* – через відносини окремих фізичних і юридичних осіб суспільство експлуатує активність індивідів, а ті, у свою чергу, експлуатують переваги суспільної взаємодії.

завчасного визначення чисельності та складу суб'єктів правовідносин, які можуть взаємодіяти із суб'єктом права (протистояти йому в усіх можливих умовах використання об'єкта власності). У великих соціумах «суспільна власність» є юридичною фікцією, що репрезентує більш чи менш узгоджені повноваження індивідів, які протистоять суб'єктам приватного права і забезпечують його непорушність через невтручання у рішення щодо використання об'єктів власності, поки таке використання не шкодить будь-кому із неозначеного кола діючих контрагентів⁶.

Враховуючи викладене, зміст прав є результатом конвенційного відбору загальних правил, що не можуть розглядатися як незмінні, оскільки зміни у природному середовищі й динаміка суспільних процесів вимагають їх уточнення та/або формулювання певних виключень.

Проте як результат діяльності по встановленню інструментів взаємодії в суспільстві вони не повинні бути об'єктом вольових втручань окремих осіб (груп), що негативно впливатиме на стійкість вимог до особистісної поведінки – чим більшого кола потенційно заінтересованих членів суспільства стосуються норми, тим більш загальними і незмінними вони мають бути. Якщо, до того ж, їхня дієвість підтверджена багатовіковим досвідом, то це і є свідченням їх природного (нерозривного з компромісом) характеру, який не допускає нігілізму як громадян, так і законодавців та суддів⁷.

Результатом еволюційного розвитку права став загальний (знеособлений) характер його норм, що уможлиблює дроблення та комбінування повноважень і обов'язків та пов'язаний з їх ліквідністю (підтвердженою ефективним попитом ринків). Це означає принципову рівність усіх учасників правових відносин стосовно формальних умов на-

буття права – потенціал реального використання такої рівності й переходу права до альтернативного власника (користувача) зростає із збільшенням строку його реалізації. Ліквідність, підтверджена пропонуванням конкурентної ціни покупця, подільність і поєднуваність об'єктів власності й прав щодо них, означають розширення діапазону комбінування ресурсів та забезпечують економічні переваги права.

Суспільне значення прав власності зумовлюється факторами їх еволюції, що включають *індивідуальний інтерес до колективної взаємодії* й відбір норм поведінки, що забезпечують відповідні переваги. Як результат, права власності включають набір повноважень і зобов'язань їх суб'єктів стосовно передбачуваного використання й передачі представлених ними ресурсів, забезпечують розподіл зисків і ризиків щодо їх економічних результатів серед індивідів та організацій. Розширюється сфера соціальної справедливості через потенційне визнання можливостей кожного, хто готовий взяти на себе ризики узгодження власних і ринкових оцінок щодо найкращих напрямів використання обмежених ресурсів та благ.

Загальний (знеособлений) характер набуття і реалізації прав власності забезпечує конкуренцію діючих та потенційних власників і користувачів виробничих ресурсів та благ на основі суб'єктивних оцінок про цінність їх використання в інституціонально визначених рамках.

У зв'язку із цим статус власника можна розглядати як обумовлену суспільним поділом праці «посаду» особи, яка через механізми набуття права власності наділяється «незаперечною дискреційною владою» стосовно використання, володіння й розпорядження тим чи іншим об'єктом власності. Публічний її характер, забезпечений стандартизованими вимогами до використання власності та можливостями її ліквідності, вимагає спеціалізації на підприємницькій функції, представлений специфічними для власника (на відміну від користувача) інструментами комбінування прав і зобов'язань стосовно виробничих факторів.

Викладене означає перегляд положення класичної школи економічної теорії про не-

⁶ Неозначеність такого кола (загальний характер норм) означає потенційну змінність чисельності індивідів, що входять (можуть увійти) до нього з рівними правами.

⁷ Вдалість норм, відкритих через еволюційний відбір, забезпечує їхнє довгострокове існування й зумовлює схильність консерваторів розглядати право давності як позитивний відповідник природного права [3, 13].

підприємницький характер власності. Відповідно уявлення про підприємництво як форму діяльності, доступної особистостям із винятковими здібностями, слід визнати історично зумовленим. Навпаки, наголошення представниками австрійської школи на спекулятивному змісті людської діяльності з необхідністю означає, що *ексклюзивним може бути тільки успіх* у реалізації будь-яким індивідом підприємницької функції (з погляду домінуючих у суспільстві критеріїв оцінки успішності)⁸.

Соціологічним імперативом, який став результатом таких методологічних передбачень, є необхідність усунення інституційних перешкод до максимально широкого спектра видів підприємницької (самостійної, здійснюваної на свій страх і ризик та власним коштом) діяльності є адекватним для демократичного суспільства інструментом рівноправного розподілу виробничих факторів і суспільного продукту [9, 16].

Об'єктивні передумови підприємницького характеру *реалізації* прав власності зумовлюють її *соціальне значення*, що включає:

- ефективне використання обмежених ресурсів через інформування учасників ринків та концентрацію інформації про фактори формування цін. Приватна власність необхідна для встановлення ринкових цін, які є основою прийняття економічних рішень. На такому її соціальному значенні наполягали представники австрійської школи Л. Мізес і Ф. Хайек. Воно безпосередньо пов'язане із мотивацією інвестицій у капітальні засоби виробництва, зростання яких А. Сміт, Д. Рікардо, а згодом О. Бем-Баверк та Й. Шумпетер, вважали свідченням і запорукою «багатства націй»;

- страхування ризиків суспільних втрат від помилок та зловживань ієрархії й «інституціональних пасток». Захищене суспільними інституціями право власності попереджує тиранію, позбавляє суспільство тягара витрат на дотримання умов договорів і покриття невдалих інвестиційних рішень можновладців;

- досягнення згоди учасниками ринкових відносин на основі очікуваних зисків та визначеної відповідальності. Розвиток приватної власності створює економічні передумови для мінімізації силових варіантів розв'язання громадянських конфліктів.

Зазначені чинники суспільного значення приватної власності є наслідком впливу на базовий рівень економіки. Структура (зміст повноважень і обов'язків) щодо об'єктів власності та їх «фіксація» у різних формах господарювання безпосередньо впливають на мотиви й ефективність діяльності економічних агентів. Її тісний зв'язок із комбінацією виробничих факторів (технологічною структурою, співвідношенням активів і пасивів), створенням та розподілом продукту, генеруванням і сепарацією грошового потоку, що репрезентує його вартість, зумовлює *економічну значимість власності*, її подільності й ліквідності, що представлена передаваністю зисків і відповідальності (правової й економічної) за ефективність (вдалість) її реалізації.

Режим використання визначає спеціалізацію власника підприємства на функції комбінування прав щодо виробничих факторів, зокрема координації його інвестиційною та інноваційною діяльністю. Ліквідність (можливість «розчеплення» права власності на окремі повноваження й обов'язки, їх передачі на платній основі) є передумовою зазначеної спеціалізації, що включає як вибір організаційних форм використання ресурсів, так і вибір їх ефективних користувачів, розподіл з ними ризиків використання (наприклад, через понесення капітальних витрат).

Обмеження ліквідності підприємств як цілісних та/чи комбінованих об'єктів власності підривають перспективи одержання прибутку. Вони призводять до опортунізму власників підприємств (їх менеджерів) по відношенню до контрагентів, притримування від використання (виведення із підприємства) специфікованих ресурсів, надмірної експлуатації ресурсів, залучених на договірних умовах тощо. На цій основі обмежується комбінування виробничих факторів, запровадження ефективних ринкових стратегій, формується неліквідна структура влас-

⁸ Спекулятивною визнається будь-яка діяльність, пов'язана з прогнозуванням майбутнього [9].

ності підприємств певних форм та/або галузей, представлена зменшення частки капітальних засобів із високою ринковою вартістю⁹.

Тобто, економічна неліквідність підприємств є наслідком недосконалих інструментів капіталізації залишкового доходу їх власника – починаючи від інституціональних механізмів його визначення й закінчуючи передаваністю усіх договірних прав і зобов'язань власників підприємства. Обмеження щодо створення/ліквідації підприємств та оптимізації їх структури формують організаційно-правові (а відтак – фінансові) бар'єри входження організаторів виробництва у галузь. Вони підбивають мотивацію підприємців, виконання ними соціальних зобов'язань у законодавчо визначених формах.

Внутрішніми причинами низької ліквідності більшості аграрних підприємств є недостатня підготовленість їх власників і менеджерів у сфері інструментів використання власності, низький рівень володіння прийомами фінансового менеджменту тощо. Крім того, її причиною може бути свідомо політика щодо попередження недружніх поглинань, висунення третіми сторонами непередбачених договорами претензій тощо. Вона є ендегенною відповіддю суб'єктів підприємництва на непрозору правову систему в частині упередженості судів та виконання їхніх рішень.

Враховуючи тісний взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх факторів мотивації суспільно затребуваної підприємницької активності, проблема ліквідності підприємств виливається у необхідність удосконалення та запровадження механізмів, що забезпечують прозорість та попереджують волатильність ринку корпоративних прав.

На мікроекономічному рівні мова йде про підвищення капіталізації, фінансової безпеки й інвестиційної привабливості засобами ефективного управління об'єктами власності (як

належними підприємству, так і залученими). Воно включає підготовку та реалізацію рішень, що забезпечують одержання підприємствами вигод від обумовлених ринками альтернативних варіантів використання ресурсів, комбінування прав щодо них, підвищення конкурентоспроможності через коригування цілей і напрямів розвитку.

Кожна операція з власністю на рівні підприємств є інструментом формування теперішніх та майбутніх грошових потоків й умов їх розподілу між повноважними учасниками ресурсного забезпечення його операційної діяльності. Це зумовлює її значення для формування залишкового доходу підприємця, породженого синергічним ефектом комбінування на основі належних йому специфікованих (дефіцитних для даної комбінації) ресурсів.

Особливістю ринкових відносин є ризик управління власністю *підприємцем-організатором виробництва*, який полягає у тому, що всі залучені через відповідні операції ресурси він має оплатити власними коштами (доходами) за заздалегідь встановленими цінами, а їх надходження залежать від змінної кон'юнктури *ринків товарів і послуг*.

І навпаки – підприємницький ризик *власника-продавця* ресурсів зумовлений динамічною *ринків виробничих ресурсів*. Тенденція до зміни цінності їх використання у даному та/або альтернативному підприємстві (секторі економіки) може бути не підтверджена його ефективними рішеннями й договорами, переходом до самостійного господарювання тощо.

Втілене у договорах стосовно об'єктів власності *узгодження оцінок* підприємців-організаторів виробництва і власників виробничих факторів передбачає взаємну їх експлуатацію на основі ідей (інформації) щодо напрямів ефективного використання.

Викладене доводить, що структура повноважень та зобов'язань власників підприємств й уповноважених ними осіб щодо власних і залучених ресурсів виробництва та відповідні грошові потоки мають стати предметом вивчення їхнього впливу на:

⁹ Висока ринкова вартість інвестицій у власні капітальні ресурси підприємства визначається потенціалом їх ефективного використання (включаючи відповідну інноваційну складову). Це ж стосується й прав на чужі активи – можливість одержання додаткового доходу від їх більш ефективного (порівняно із договірними умовами) використання формує попит на майнові права, а відтак – зростання їх ринкової вартості.

- мотивацію створення суб'єктів підприємництва, диверсифікації й трансформації їх господарсько-правових форм;

- використання залишкового доходу підприємця для інвестування у капітальні засоби виробництва та підвищення кваліфікації працівників, зростання на цій основі вартості підприємств;

- мотивацію збереження господарської самостійності, розширення й інтеграцію, економічну безпеку підприємств (здатність протидіяти недружнім поглинанням/подрібненню);

- прийнятність механізмів управління об'єктами власності з огляду на кон'юнктуру корпоративних ринків і ринків виробничих ресурсів;

- конкурентоспроможність підприємств на внутрішньому та зовнішніх аграрних ринках.

Відповідно, вивчення інституціональних і внутрігосподарських механізмів комбінування об'єктів власності має включати взаємозв'язаний аналіз показників стосовно демографії суб'єктів аграрного підприємництва, їх доходності та вартості. Індикатором інтересу підприємців-організаторів виробництва до використання тих чи інших форм господарювання, а також до створення нових підприємств власниками виробничих ресурсів, може бути не тільки аналіз їх поточної прибутковості, а й відповідної структури здійснюваних інвестицій.

Висновки. Тенденції до зменшення кількості вітчизняних аграрних підприємств, збитковість значної їхньої частини, застереження щодо соціально-економічної прийнятності концентрації ресурсів вертикально-інтегрованими структурами, її впливу на конкуренцію товаровиробників і розподіл доходів аграрного сектору зумовлюють необхідність подальшого удосконалення відносин власності на селі. На наш погляд, у частині наукової підтримки державної політики відповідні дослідження можуть стосуватися:

- посилення мотивуючої складової регуляторної політики держави;

- гарантій власності через створення інституціональних передумов захищеності підприємств від недружніх поглинань і використання їх ЦМК як об'єктів непродуктивної спекуляції;

- розвитку інституціональних передумов прозорих договірних відносин стосовно об'єктів власності;

- розвитку аграрних ринків як форми міжгалузевої інтеграції та запобіжника «калькуляційних» провалів ієрархії;

- забезпечення ліквідності прав на підприємства і виробничі ресурси як механізму залучення у галузь капіталу;

- удосконалення законодавчих основ відносин власності в розрізі форм господарювання з метою посилення мотивації самостійної підприємницької діяльності.

У частині наукової підтримки удосконалення відносин власності на рівні підприємств дослідження мають стосуватися:

- удосконалення механізмів розвитку підприємств через їхнє розширення (подрібнення) у відповідь на зміни кон'юнктури аграрних ринків та ринків виробничих ресурсів;

- використання підприємствами ринкових можливостей для оптимізації структури власних і залучених виробничих ресурсів;

- розвитку оцінки бізнесу й окремих активів підприємств як інструменту підготовки рішень щодо підвищення їх вартості, інвестиційної привабливості та конкурентоспроможності;

- розвитку інструментів управління інвестиційною й інноваційною діяльністю підприємств.

Метою зазначених досліджень, а також запровадження їхніх результатів у законодавчу та господарську практику, має стати системний розвиток і адекватне соціальним потребам економічне зростання в аграрному секторі, забезпечене розширенням об'єктної бази, економічних можливостей і позитивним сприйняттям підприємницької діяльності.

Вітчизняна реформа відносин власності на селі спричинила соціально-економічні процеси, супроводжувані критичними оцінками її соціальних наслідків. Щоб їх динаміка привела до досягнення очікуваних суспільством і селянами результатів, структура власності має розвиватися через удосконалення інституціональних основ та організаційних механізмів її ефективного використання аграрними підприємствами.

Список використаних джерел

1. Аграрна реформа в Україні / [П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко, В.Я. Месель-Веселяк, М.М. Федоров, М.Й. Малік, М.Я. Дем'яненко] ; за ред. П.І. Гайдуцького. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
2. *Бруно Леони*. Свобода и закон / Бруно Леони. – М. : ИРИСЭН, 2008. – 308 с.
3. *Бёрк Э.* В защиту естественного общества, или обозрение бед и несчастий, приходящихся на долю человечества в любого рода искусственно созданном обществе / Э. Бёрк. Правление, политика и общество. – М.: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2001 – С. 43-143.
4. Власність у сільському господарстві / [В.В. Юрчишин, О.М. Онищенко, П.Т. Саблук та ін.] ; за ред. В.В. Юрчишина, П.Т. Саблука. – К. : Урожай, 1993. – 352 с.
5. *Иеринг Р.* Борьба за право / Р. Иеринг. – М. : Типография Грачева и К., 1874. – 77 с.
6. *Кельзен Ганс*. Чисте правознавство / Г.Кельзен. – К. : Юніверс, 2004. – 496 с.
7. *Малік М.Й.* Інститут власності та підприємництва у розвитку економіки / Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк та ін. // Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – 270 с.
8. *Менгер Карл*. Избранные работы / Карл Менгер. – М. : ИД «Территория будущего», 2005. – 496 с.
9. *Мизес Людвиг фон*. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес. – Челябинск : Социум, 2005. – 878 с.
10. *Норт Даглас*. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Даглас Норт. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
11. *Ойкен В.* Основные принципы экономической политики / В.Ойкен. – М. : Прогресс, 1995. – 496 с.
12. *Рикардо Д.* Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное / Д. Рикардо – М. : Эксмо, 2007 – 960 с.
13. *Савиньи Ф.К. фон*. Система современного римского права. Т. I, II ; пер. с нем. / Ф.К. фон Савиньи. – М.: Статут, Одесса: Центр исследования права им. Савиньи, 2011, 2012.
14. *Финиис Дж.* Естественное право и естественные права / Дж.Финиис. – М. : ИРИСЭН, Мысль, 2012. – 554 с.
15. *Фуруботн Э.Г.* Институты и экономическая теория: Достижения новой институциональной экономической теории / Э.Г. Фуруботн, Р. Рихтер – СПб. : ИД Санкт-Петерб. гос. ун-та, 2005. – 702 с.
16. *Хайек Фридрих фон Август*. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Фридрих фон Хайек Август. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.
17. *Харт Г.Л.А.* Понятие права / Г.Л.А.Харт. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. – 302 с.
18. *Штраус Л.* Естественное право и история / Л.Штраус. – М.: Водолей Publishers, 2007. – 312 с.
19. *Юм Девид*. О собственности и богатстве / Трактат о человеческой природе. Книга вторая. Об аффектах / Девид Юм. Соч. в 2 т. Т 1. – М.: Мысль, 1996. – С. 360-366.
20. *Юм Девид*. О справедливости и несправедливости / Трактат о человеческой природе. Книга третья. О морали / Девид Юм. Соч. в 2 т. Т 1. – М.: Мысль, 1996. – С. 518-578.
21. *Alchian A.A., Demsetz H.* The Property Right Paradigm // The Journal of Economic History. Vol. 33 no. 1 (March 1973). – P. 16-27.
22. *Böhm-Bawerk E.* Rechte und Verhältnisse vom Standpunkte der Volkswirtschaftlichen Güterlehrer. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1881.
23. *Demsetz H.* Toward a theory of property rights. – American Economic Review, 1967, V. 57. – № 2.
24. *Demsetz, Harold.* The Firm in Economic Theory: A Quiet Revolution. – American Economic Review, 1997, Vol. 87. – № 2. – P. 426-429.

Стаття надійшла до редакції 28.04.2014 р.

* * *

УДК 3 38.432:771.438.006

*М.Ф. КРОПИВКО, доктор економічних наук,
професор, академік НААН, завідувач відділу
проблем галузевого і територіального управління
Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»*

Організація та планування комплексного розвитку агропромислового виробництва і сільських територій в умовах децентралізації владних повноважень

У країні бурхливо розвиваються процеси демократизації, децентралізації державного управління, подальшої самоорганізації і саморегулювання діяльності в усіх сферах суспільного життя. В аграрному секторі України ці реформаційні перетворення мають бути спрямовані на забезпечення розвитку конкурентоспроможного та водночас соціально спрямованого агропромислового виробництва як економічного фундаменту розвитку сільських територіальних громад і сільських територій, поліпшення життєзабезпечення сільських жителів до рівня європейських соціальних стандартів. При цьому основні реформаційні перетворення в АПК з огляду на посилення зв'язків з країнами ЄС будуть зосереджені на розвитку інтеграційних процесів в організації агропромислового виробництва, передачі значної частини функцій та повноважень органів державного управління сільським господарством і сільськими територіями органам місцевого самоврядування й міжгосподарського управління, посилення ролі громадських галузевих організацій в регулюванні агропродовольчих ринків.

За цих умов до аграрної економічної науки ставиться вимога обґрунтувати теоретико-методологічні підходи та забезпечити науковий супровід реформування системи управління аграрним сектором у напрямі переходу від галузевої до територіально-самоврядної системи управління комплексним розвитком сільського господарства й сільських територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Інституті аграрної економіки в рамках виконання завдання «Розробити теоретичні і методологічні засади кластерної організації та управління розвитком агропромислового виробництва і сільських територій в умовах самоврядування» програми НААН на 2011-2015 рр. №39 «Науково-методологічне забезпечення економічних засад конкурентоспроможного агропромислового виробництва і розвитку сільських територій» опрацьовані науково-методологічні підходи, які можна з успіхом використати при реформуванні системи управління розвитком сільського господарства — однієї з провідних галузей економіки країни.

© М.Ф. Кропивко, 2014

Основні проміжні результати, отримані співвиконавцями цього дослідження, опубліковані в працях [1, 2, 3, 6, 7].

Мета статті – узагальнити виклад основних концептуальних підходів до організації конкурентоспроможного агропромислового виробництва та планування комплексного розвитку сільського господарства і сільських територій на основі розвитку кластерних систем в умовах децентралізації владних повноважень, зокрема у частинах:

1. Обґрунтування організаційно-управлінських механізмів розвитку інтеграційних процесів для підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості агропромислового виробництва.

2. Програмування розвитку сільського господарства й АПК в умовах переходу від галузевої до територіально-самоврядної системи управління комплексним розвитком сільського господарства і сільських територій.

Виклад основних результатів дослідження. Система управління як надбудова над виробництвом є похідною від організації цього виробництва. Тому визначальним фактором ефективного функціонування АПК є формування такої організації (та відповідно управління) агропромислового виробництва, яка б забезпечувала високу конкурентоспроможність і водночас соціальну спрямованість діяльності суб'єктів аграрного господарювання. Базові положення економічної теорії визначають, що конкурентоспроможне виробництво товарів масового попиту, до яких належить також сільськогосподарська продукція, має бути великотоварним, тобто таким, яке спроможне формувати й поставляти на ринок достатньо великі (оптові) партії товарів. При великотоварному виробництві виникає так званий «зростаючий ефект масштабу», який дає змогу підприємствам одержувати додаткові вигоди від концентрації агропромислового виробництва, спеціалізації праці та управлінського персоналу, запровадження технологічних і організаційно-економічних інновацій, зниження витрат виробництва, трансакційних витрат тощо, й тим самим підвищувати конкурентоспроможність своєї продукції [1, 8].

Одним із дієвих шляхів забезпечення концентрації і спеціалізації агропромислового виробництва та підвищення конкурентоспроможності підприємств АПК є розви-

ток інтеграційних процесів – як горизонтальних, так і вертикальних. Науці нині відомі чотири основні організаційно-економічні механізми агропромислової інтеграції:

кооперація (створення фермерами й партнерами кооперативів та їхніх об'єднань шляхом пайової участі у спільній діяльності) – переважає у країнах Західної Європи, Китаї, Канаді, Ізраїлі;

корпоратизація (створення фермерами й партнерами кооперативів та їхніх об'єднань шляхом пайової участі у спільній діяльності) – поширена у світі під назвою «корпорації», у т.ч. ТНК;

контрактація (укладення переробними і торговельними компаніями, у т.ч. державними, договорів (контрактів, субконтрактів) із сільгосптоваровиробниками на виробництво й поставку сільськогосподарської продукції) – переважає в Англії, США, Японії, Південній Кореї тощо;

кластеризація (створення мережевих агропромислових груп, простих товариств, асоціативних об'єднань на засадах спільної діяльності, міжгосподарського самоврядування та державно-приватного партнерства) – останніми десятиріччями одержала розвиток у Фінляндії, Японії, Німеччині, Франції, США, Бельгії, Казахстані, Росії тощо.

При цьому в розвинутих країнах світу спостерігається інтеграційна багатокладність. У більшій або меншій пропорції в них застосовуються всі чотири перелічені механізми інтеграції [11].

Практика ж останнього десятиріччя в Україні доводить лише про стрімкий розвиток корпоративних агропромислових об'єднань і груп – нині більшість підприємств переробних галузей та близько половини сільськогосподарських підприємств є їхніми складовими. Крайнім проявом цього процесу став розвиток в Україні (а також в Аргентині, Росії, Казахстані й деяких інших країнах) формальних і неформальних трансрегіональних високоінтегрованих корпоративних груп, так званих «агрохолдингів». За нашими оцінками (офіційної статистики по холдингах у країні немає), у 2013 році сільськогосподарську діяльність здійснювали близько 140 агрохолдингових формувань із розмірами земельних банків від 5,0 (агрокорпорація «Крупець») до 670 тис. га

(ПАТ «UkrLandFarming»). Кількість таких структур та розміри їхнього землекористування з року в рік збільшуються. Ці формування на нинішній час контролюють близько 7,8 млн га (18,7%) сільськогосподарських угідь країни, у тому числі близько 38% угідь, які обробляються сільськогосподарськими підприємствами. Через 3-4 роки вони контролюватимуть майже 25-28% земель сільгосппризначення.

Діяльність агрохолдингів, безумовно, позитивно впливає на конкурентоспроможність агропромислового виробництва та забезпечення продовольчої стабільності. Проведений нами аналіз показує, що середня врожайність основних сільгоспкультур за 2011-2012 роки у підконтрольних агрохолдингам сільгосппідприємствах була на 15-25% вища, ніж у сільгосппідприємствах традиційного типу. Середньодобові надої молока за цей період у них становили близько 5317 кг на корову, що на 23,4 % вище, ніж у середньому по сільгосппідприємствах традиційного типу, середньодобові прирости ВРХ – на 28,9 %, свиней – на 28,6 % вище.

Сільгосппідприємствами, які контролюються агрохолдингами, у 2012 році вироблено і реалізовано близько 46% пшениці озимої, 53 – кукурудзи на зерно, 46 – ріпаку, 31 – соняшнику, 77% цукрових буряків, а також 81% м'яса птиці від загального обсягу виробництва цієї продукції у сільгосппідприємствах усіх форм власності (включаючи фермерські господарства). Агрохолдинги більше, ніж інші організаційно-правові форми господарювання, орієнтовані на експорт сільськогосподарської та харчової продукції.

Аграрні холдингові формування нині – невід'ємна складова багатоукладного сільського господарства країни. Це висококонкурентні інвестиційно привабливі інтегровані господарські структури нового типу, які вносять значний вклад у забезпечення продовольчої незалежності держави, збільшення її експортного потенціалу, технічне й технологічне переоснащення галузей сільського господарства.

Що ж до діяльності агрохолдингових структур як складових економіки сільських територій, то вона оцінюється неоднозначно. Рівень орендної плати за користування земельними паями у 2012 році становив 599,2 грн/га

і був вищим, ніж у сільгосппідприємствах традиційного типу на 22,3%. Однак розмір середньомісячної оплати праці за цей період складав 1659,0 грн/міс., і був нижчий, ніж у сільгосппідприємствах традиційного типу на 21,9%. Середньооблікова чисельність працівників у сільгосппідприємствах агрохолдингів із розрахунку на 100 га сільгоспугідь становила 2,3 працюючого, тоді як у сільгосппідприємствах традиційного типу – 2,8 працюючого. До того ж, подальше збільшення підконтрольних агрохолдингам земельних площ загрожує існуванню середніх і малих форм аграрного бізнесу, які несуть найбільше соціально-економічне навантаження щодо забезпечення розвитку сільських територій.

Отже, поряд із позитивним впливом на розвиток агропромислового виробництва, діяльність агрохолдингів негативно впливає на розвиток сільських територій та призводить до загострення соціальних проблем на селі, у тому числі за рахунок: розвитку монополізації, перерозподілу власності й зниження життєвого простору для діяльності інших підприємств агробізнесу; загострення соціальних проблем на селі через вивільнення зайвих працівників і зростання безробіття; недонадходження податкових платежів у місцеві бюджети; поглиблення дисбалансу галузевої структури та нераціонального використання землі; недостатньої участі у розвитку сільських громад і територій; слабого суспільного контролю за їхньою діяльністю.

Тому нами опрацьовані пропозиції з унормування та посилення соціальної спрямованості діяльності аграрних холдингових груп, які викладені в [2, 3].

Разом із тим заходи щодо підвищення соціальної спрямованості діяльності агрохолдингів – часткове розв'язання проблеми формування конкурентоспроможного й водночас соціально спрямованого агропромислового виробництва на основі розвитку інтеграційних процесів.

Залишаються незадіяними інші ефективні організаційно-економічні механізми інтеграції. Механізм кооперації, попри його глибоке теоретико-методологічне опрацювання, на практиці не одержує достатнього розвитку. До того ж об'єднання особистих селянських і фермерських господарств у кооперативи дає їм змогу на основі спільної діяльності досягти

тільки зіставних із традиційними сільгосп підприємствами рівнів технологічності, товарності й конкурентоспроможності. З цією метою Міністерством аграрної політики та продовольства України започатковуються ініціативи щодо розвитку обслуговуючої кооперації. Водночас ці ініціативи здійснюються не досить організовано і недостатні для завоювання провідних позицій первинних виробників сільськогосподарської продукції на аграрному ринку в сучасних умовах. Адже за глобалізації і середні за розмірами сільськогосподарські підприємства не витримують конкуренції з агрохолдингами, якими уже поглинуто більше 5000 сільгосп підприємств традиційного типу.

Тому поряд із заходами щодо розвитку кооперації доцільно звернути увагу на наукове опрацювання проблем взаємовигідних взаємозв'язків між великим, середнім і малим агробізнесом, між аграрним бізнесом та сільськими громадами. В цьому плані, як показує міжнародний досвід, перспективною є кластерна організація агропромислового виробництва, при якій створюються умови для конкурентоспроможного розвитку як великих, так і середніх та малих структур агробізнесу, їх інтеграції на засадах спільної діяльності й державно-приватного партнерства.

Для вітчизняної аграрної науки і практики кластеризація не є якимось новим, невідомим механізмом підвищення конкурентоспроможності агропромислового виробництва. Ще у 1970-х роках в Українській РСР широко здійснювалися заходи щодо розвитку спеціалізації та концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації й агропромислової інтеграції. В результаті були створені та ефективно діяли спеціалізовані трести радгоспів, районні агропромислові об'єднання (РАПО), агрокомбінати, науково-виробничі об'єднання (НВО) тощо [4].

Кластер у сільському господарстві – це міжгосподарське територіальне об'єднання не тільки взаємодоповнюючих підприємств (як великого аграрного бізнесу, так і малого сільськогосподарського підприємництва), що співпрацюють між собою, формуючи замкнутий технологічний цикл великотоварного виробництва й реалізації конкурентоспроможної кінцевої продукції (товарів, послуг) при збереженні юридичної самостій-

ності його учасників. Сюди можуть входити також інфраструктурні складові, в числі яких органи державного управління та наукові установи, що створюють сприятливі умови для виробництва і просування продукції учасників кластера на ринку сільськогосподарської продукції й продовольства.

Економічні взаємовідносини в кластері вибудовуються не на основі відносин власності у формі участі у статутному капіталі та/або в управлінні, як це звичайно відбувається в агрохолдингах, а на основі відносин взаємовигідної спільної діяльності й міжгосподарського самоуправління. Керівництво розвитком кластера звичайно здійснює Рада учасників «консенсусним» прийняттям рішень.

Визначальним у досягненні високої конкурентоспроможності кластерних формувань у цілому та їх учасників є:

- з одного боку – використання конкурентних переваг територій, на яких концентрується виробництво того або іншого конкурентоспроможного продукту, а також підвищення доходів підприємств, жителів і бюджетів цих територій. З цього погляду кластери виконують функцію своєрідних «точок зростання» регіональних економік, а подекуди й держав у цілому;

- з іншого боку – посилення конкурентних переваг через налагодження прямих зв'язків між учасниками кластера (як формальних, так і неформальних) – окремий учасник без співпраці з іншими та спеціалізації не може налагодити ефективне виробництво. Одночасно це і конкуренція партнерів та інтенсивний обмін інформацією і взаємними вимогами, які спонукають їх до запровадження інновацій [10].

Оскільки в основу спільної діяльності учасників кластера покладене взаємовигідне кооперування, то розвиток кластерних форм регіонального співробітництва в агропродовольчій сфері є логічним продовженням спільної діяльності та кооперації на вищому рівні інтеграції, неантагоністичною формою об'єднання великих, середніх і малих форм підприємництва.

Як обґрунтовано в [2], в українському законодавчому полі можуть бути створені три типи великотоварних агропромислових об'єднань кластерної організації:

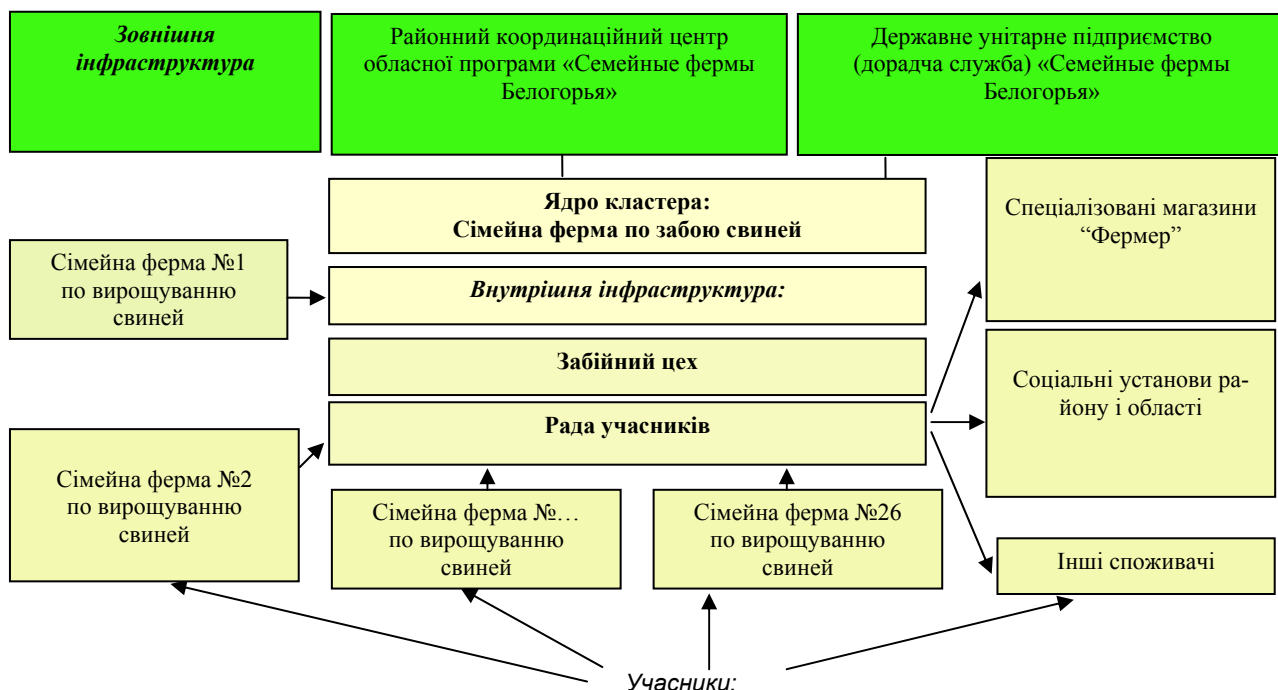
1. Самоврядне продуктове агропромислове об'єднання суб'єктів господарювання. Мета об'єднання такого типу – ведення спільної господарської діяльності на інноваційній основі по виробництву й просуванню на ринок певних видів агропродовольчої продукції.

Кластероутворювальний блок цього об'єднання становлять технологічно взаємозв'язані в рамках продуктового ланцюга сільськогосподарські та переробні підприємства, розміщені на територіях сусідніх районів і навіть областей. Внутрішню інфраструктуру можуть формувати спільна маркетингова служба, агросервісні й транспортні підприємства тощо, які забезпечують просування сільськогосподарської продукції та продовольства по продуктовому ланцюгу в тих ланках, які не в змозі забезпечити окремі учасники об'єднання. Зовнішнє інфраструктурне забезпечення діяльності кластера покладається на: спеціалізовані наукові центри, дорадчі служби й агроконсалтингові фірми; банки і страхові компанії; органи місцевого самоврядування та державної влади, громадські організації.

Управління діяльністю здійснює Рада учасників, а основну організаційну роботу –

головне (або спільне) підприємство у співпраці з регіональними (обласними, районними) управліннями агропромислового розвитку, іншими органами управління галуззю та громадськими організаціями. Кластер може бути сформований на неформальній основі у вигляді простого товариства, на основі договору (-ів) про спільну діяльність без створення юридичної особи, або як формалізоване виробниче об'єднання у вигляді асоціації – договірної об'єднання, створеного з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації й кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових і матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників.

Як приклад організації продуктового кластера, наведена організаційна структура районного міні-кластера з виробництва свинини за участю сімейних ферм одного з кількох десятків неформальних господарських об'єднань, сформованих в АПК Білгородської області РФ в ході реалізації обласної програми «Семейные фермы Белогорья» (рис.).

Організаційна структура районного міні-кластера з виробництва свинини за участю сімейних ферм

Джерело: Власні дослідження автора.

2. Самоврядне науково-виробниче агропромислове об'єднання виробників тієї або іншої інноваційної продукції для аграрної сфери. Це – інноваційний кластер, основне призначення якого полягає в забезпеченні інноваційного розвитку його учасників та організації постачання наукоємних товарів (насіння, худоби, технологій тощо) товарним господарствам і господарствам населення.

Кластероутворювальний блок тут формують виробники інноваційної продукції для села: наукові установи, спеціалізовані сільськогосподарські підприємства, підприємства сільськогосподарського машинобудування, хімічної промисловості тощо, які взаємодіють на основі прямих зв'язків. Внутрішня інфраструктура тут може бути представлена бізнес-центром або технопарком, який складається з організаційно-управлінських структур, що забезпечують просування наукоємної продукції до споживачів: центр трансферу технологій, інкубатор агробізнесу, дорадча служба, виставково-демонстраційний (торговий) центр із продажу й обслуговування сільськогосподарської техніки, інші обслуговуючі учасників формування з поширення інновацій. Зовнішнє інфраструктурне забезпечення звичайно становлять агроконсалтингові фірми; банки і страхові компанії; органи місцевого самоврядування та державної влади, громадські організації.

Управління діяльністю здійснює Рада учасників, а основну організаційну роботу – регіональний науковий центр або університет у співпраці з регіональними (обласними) управліннями агропромислового розвитку й органами управління галуззю.

3. Самоврядне територіально-виробниче агропромислове об'єднання (районне, обласне). Для активізації участі підприємств агробізнесу у формуванні та реалізації державної аграрної політики шляхом розбудови ефективної системи самоврядування, налагодження державно-приватного партнерства і виконання програм розвитку сільського господарства на місцевому рівні управління АПК у перспективі доцільно формувати територіально-виробничі кластерні об'єднання.

Метою діяльності організаційно-управлінської структури цього типу має стати надання організаційно-управлінських послуг щодо забезпечення конкурентоспроможності його учасників за рахунок раціонального використання сільськогосподарського потенціалу сільської території та розвитку регіонального (районного, обласного) агропромислового комплексу на основі розробки стратегій, середньострокових або й довгострокових програм, які передбачають використання переваг регіону шляхом концентрації і спеціалізації виробництва, а також реалізацію заходів програм завдяки об'єднанню зусиль і фінансів учасників.

Кластероутворювальний блок тут становлять розміщені на території (в районі) підприємства й господарства з виробництва сільськогосподарської продукції та її переробки, а також обслуговуючі структури для агропромислового виробництва. Внутрішню інфраструктуру можуть формувати: структури забезпечення інноваційного розвитку – регіональні центри наукового забезпечення та сільськогосподарські дорадчі служби; структури маркетингового забезпечення – маркетингові групи, обслуговуючі кооперативи, спільні маркетингова служба, агросервіси й транспортні підприємства тощо. Зовнішнє інфраструктурне забезпечення складатимуть: відділення Аграрного фонду, Земельного банку, інші банки і страхові компанії; органи місцевого самоврядування та державної влади, громадські організації.

Управління діяльністю здійснює Рада учасників, а основну організаційну роботу – відповідне територіальне відділення Агропродовольчої (громадської) ради, а як виконавчий організуючий орган – відповідне управління агропромислового розвитку, на які й має бути покладена основна організаційна робота щодо організації самоврядних територіально-виробничих кластерних об'єднань. Із розвитком такого типу кластерних об'єднань у перспективі може відпасти необхідність у функціонуванні районних управлінь (департаментів) агропромислового розвитку, оскільки більшість їхніх функцій перебере на себе орган міжгосподарського управління кластером.

Кластерна організація розвитку на основі поглибленої спеціалізації та концентрації агропромислового виробництва з урахуванням природних, земельних, інших ресурсних і просторових переваг територій стає в сучасних умовах основним інтеграційним механізмом забезпечення соціально-економічного розвитку сільських територій.

Проте запровадження кластерних ініціатив стримується рядом факторів.

Так, мережева організація спільної господарської діяльності учасників кластерних груп та об'єднань між собою й органами місцевого самоврядування має організовуватися на основі розвинених взаємовигідних контрактних (договірних) відносин. Проте законодавча і підзаконна нормативна база контрактних взаємовигідних відносин між суб'єктами господарювання, органами влади й місцевого самоврядування в країні не розвинута.

Кластери формують «точки зростання» регіональних економік. Однак їхнє формування та підтримка діяльності поки що не стала однією з основних функцій органів регіонального і місцевого самоврядного управління. Організаційну роботу органів управління сільським господарством, інших органів виконавчої влади та місцевого самоврядування доцільно спрямувати на формування і забезпечення діяльності кооперативних формувань і великотоварних агропромислових кластерних об'єднань із високим рівнем спеціалізації та концентрації провідних у регіонах галузей агропромислового виробництва, й на цій основі – на сприяння розвитку економіки регіонів.

Кластерний підхід до організації розвитку перспективний не тільки з позицій розвитку конкурентоспроможного агропромислового виробництва, а також із позицій забезпечення соціально-економічного розвитку сільських територій нашої країни. Адже процеси концентрації агропромислового виробництва тісно пов'язані з процесами концентрації місць проживання сільських жителів. Уся історія розвитку сільських поселень нерозривно пов'язана з особливостями розвитку сільськогосподарської та пов'язаної з нею діяльності як основного способу при-

кладення праці й джерела забезпечення життєдіяльності в сільській місцевості.

Нинішній етап соціального розвитку села в силу зміни способу сільськогосподарського виробництва та впровадження промислових технологій вирощування сільськогосподарських культур і догляду за худобою характеризується поступовим відмиранням так званих «неперспективних» сільських поселень. Майже у половині сільських населених пунктів відсутні суб'єкти сільськогосподарської діяльності, які формують робочі місця, що в основному забезпечують доходи сільських жителів та надходження до місцевих бюджетів. Існує чітко виражена тенденція залежності людної сільських населених пунктів від наявності робочих місць: суб'єкти господарської діяльності відсутні у 91,4% сільських населених пунктах із чисельністю жителів до 49 осіб; у 82,7 – з чисельністю від 50 до 99 осіб; у 22,7 – з чисельністю від 500 до 1000 осіб і в 13,0 % – із чисельністю понад 1000 осіб.

Тому якісне поліпшення та спрямованість соціальної політики у розвитку села нині неможливі без кардинальних змін у системі організації сільських поселень. Хоч як це не прикро, лозунг «відродимо українське село» в буквальному його розумінні (тобто, зробимо його таким, яким воно було 20-30 років тому) навіть у перспективі нездійснений не тільки у зв'язку з фінансовим становищем держави, а й тому, що у більшості сільських населених пунктів соціальні послуги нікому буде надавати. Це об'єктивний результат науково-технічної революції: впровадження нових технологій сільськогосподарського виробництва, збільшення можливостей пересування і транспортування на великі відстані, запровадження інформаційних засобів зв'язку, глобалізації аграрної економіки.

Тому способи розселення сільських жителів на тих або інших сільських територіях необхідно пов'язувати зі способами прикладання праці, що й відбувається на практиці в процесі еволюційного розвитку продуктивних сил. Питання в тому, щоб ці процеси здійснювалися цілеспрямовано, тобто соціальний розвиток українського села потрібно зробити керованим.

Так, для сільських місцевостей, економіка яких ґрунтується на інших переважних способах прикладення праці, як-то гірсько-туристичні, приморські, лісо-водо-оздоровчі, санаторно-курортні зони тощо, стратегії розвитку сільських поселень мають враховувати ці особливості.

Резонансним є визначення стратегій розвитку сільських територій, основним способом прикладення праці в яких є сільськогосподарське виробництво. Якщо виходити з міркувань людяності та економічної доцільності, в умовах збезлюднення сільських населених пунктів і недостатніх фінансових можливостей для їх відродження (й економічної недоцільності відродження частини з них) рано чи пізно ми будемо змушені проводити політику концентрації проживання більшості сільських жителів в агломераціях зі стабільним попитом на робочу силу та умовами для дотримання державних соціальних стандартів і державних соціальних гарантій забезпечення життєдіяльності селян.

Для цих територій соціальну політику потрібно переорієнтувати на поступове створення умов для повноцінного проживання працездатного сільського населення з орієнтацією на сільську молодь, у місцях концентрації трудомістких виробничих потужностей: тваринницьких комплексів, переробних підприємств, агросервісних формувань тощо. Тобто, в місцях переважного прикладення сільськогосподарської праці й формування робочих місць. Обробляння сільськогосподарських земельних угідь при існуючому рівні мобільності сільськогосподарських машин та обладнання не стане цьому на заваді.

Щодо непрацюючих людей похилого віку й осіб – власників малого сільськогосподарського бізнесу, які прив'язані до своїх земельних ділянок, то цим категоріям сільських жителів потрібно забезпечити необхідний набір агросервісних і соціальних послуг, розвиваючи мобільні способи їх надання, дорожнє будівництво, транспортний та інформаційний зв'язок тощо. Крім того, збереженню невиробничих сільських поселень сприятиме розвиток сільського зеленого туризму, родових садиб, дачних кооперативів й інших способів оздоровлення міських жителів і збереження історичного етносу, які

також мають бути складовою стратегій розвитку сільських поселень та територій.

Отже, доцільно планомірно реалізовувати стратегії соціально-економічної кластеризації (концентрації) місць проживання і забезпечення повноцінної життєдіяльності працездатного сільського населення та сільської молоді відповідно до особливостей розвитку економіки сільських територій, економічною базою розвитку яких є агропромислове виробництво.

У більшості розвинутих країн заходу проблема розселення на сільських територіях розв'язується концентрацією проживання переважної частини сільського населення в упорядкованих селищах міського типу або містечках, а більшість сільськогосподарських робіт виконуються агросервісними формуваннями.

Цей шлях соціально-економічного розвитку сільських територій поступово обирають і країни СНД. Так, у Республіці Білорусь розроблені й неухильно реалізуються програми розвитку локальних сільських поселень шляхом розбудови близько 1200 упорядкованих агромістечок, в яких на базі великих агрофірм концентруються агровиробничі потужності з організацією додаткових робочих місць, а також створюються сучасні житлові, побутові та культурні умови для працюючих, які відповідають 44 затвердженим національним соціальним стандартам. У Республіці Казахстан розроблена Державна програма розвитку сільських територій, якою передбачається формування збалансованих за доходами й вартістю послуг моделей оптимального сільського розселення. З цією метою інвестиції на будівництво та реконструкцію соціально-інженерної інфраструктури пріоритетно направляються у сільські населені пункти, що мають високий і середній інтегральні показники розвитку (на основі підготовки та затвердження національних стандартів соціальної й інженерної забезпеченості сільських жителів).

Тобто, в стратегічному баченні, що підтверджується світовою практикою, потрібно цілеспрямовано формувати на сільських територіях агропромислові кластери з високим рівнем спеціалізації та концентрації галузей агропромислового виробництва, а також до-

бувні, туристично-оздоровчі й інші кластери для найповнішого використання природних і просторових переваг (особливостей) сільської території та одержання більшої маси доходів, і на цій економічній основі розбудовувати соціально-економічні кластери для створення достойних умов життєдіяльності сільських жителів і формування привабливого обличчя українського села.

Проте реалізація кластерних ініціатив – це довгострокові проекти, які потребують координації зусиль виробничих формувань, інфраструктурних складових соціально-побутового й культурного обслуговування сільських жителів, аграрної науки та освіти, органів місцевого самоврядування, регіонального і державного управління, спрямування їхніх фінансів на досягнення визначених для кожного агропромислового й соціально-економічного кластера напрямів і пріоритетів. Їхня успішна реалізація можлива за умови запровадження стратегічного управління в практику роботи передусім низових органів управління розвитком сільського господарства та сільських територій.

У цьому зв'язку відзначимо, що нині в ініціативному порядку розробляються програми соціального й економічного розвитку тільки в окремих сільських територіальних громадах. У своїй більшості низові органи влади та місцевого самоврядування управляють за принципом «проживемо рік, а потім побачимо» і не визначають стратегічні пріоритети розвитку агропромислового виробництва й сільських територій з урахуванням їхніх земельних, природно-кліматичних і просторових переваг. Перед ними не ставляться виважені цілі, які потрібно досягнути в середньостроковій та довгостроковій перспективі. Такому стану справ сприяють і положення рамкового Закону України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України», Бюджетного кодексу України та прийнятих в їх розвиток інших законів і підзаконних актів. Згідно з цими нормативно-правовими актами на державному, обласному й районному рівнях управління розробляються середньострокові (на три роки) та короткострокові (на рік) прогнози економічного й соціального розвит-

ку, а на їхній основі – короткострокові (річні) програми економічного й соціального розвитку. Запровадженню елементів стратегічного управління розвитком сільського господарства дещо сприяє Закон України «Про державні цільові програми» [5], згідно з яким, зокрема, розроблена і реалізується Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року. Проте ця державна програма в умовах дефіциту державного бюджету повністю не фінансується, й тому визначені в ній цілі є лише дороговказом для розвитку, а не стратегічним завданням для безумовного виконання на низових рівнях управління агропромисловим виробництвом.

Отже, навіть при централізованому управлінні економікою існує необхідність запровадження елементів стратегічного управління сільським господарством на всіх рівнях управління його розвитком.

В умовах же децентралізації управління та розвитку міжгосподарського й громадського самоуправління має бути відпрацьований організаційно-економічний механізм середньо- і довгострокового (на п'ять та більше років) програмування комплексного розвитку сільського господарства і сільських територій, що ґрунтується на мікроекономічному попиті та який спрямовується передусім на досягнення економічного самозабезпечення розвитку цих територій через раціональне освоєння потенціалу земель сільськогосподарського призначення з метою одержання максимуму доходів від сільськогосподарської та пов'язаної з сільським господарством діяльності, а також використання цих доходів для забезпечення соціально-економічного розвитку сільських громад і сталого розвитку сільських територій з урахуванням місцевих потреб та пріоритетів.

Базовими програмними документами забезпечення цього розвитку в умовах децентралізації владних повноважень мають стати програми соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад, в основу яких покладені узгоджені за часом реалізації й обсягами фінансування місцеві (сільські (селищні) та районні) інноваційно-інвестиційні проекти й бізнес-плани виробничого і

соціального спрямування, переважно з використанням кластерних підходів до організації розвитку. Ці програми мають бути середньостроковими (розробленими на період до п'яти років), оскільки за результатами їх належного обґрунтування та виконання жителі тієї або іншої сільської території оцінюватимуть спроможність політичних сил реалізовувати свої передвиборні програми.

Спільні для більшості сільських територіальних громад регіону проблеми й пріоритети агровиробничого характеру мають розв'язуватися в основному реалізацією міжрайонних та обласних інноваційно-інвестиційних проектів розвитку агропромислового виробництва, переважно на кластерних засадах, які в сукупності й мають становити цільову програму розвитку аграрного сектору економіки регіону. А спільні для більшості регіонів проблеми і пріоритети розвитку агропромислового виробництва (міжрегіональні, загальнодержавні) мають розв'язуватися реалізацією міжрегіональних та загальнодержавних інноваційно-інвестиційних проектів розвитку галузей агропромислового виробництва, які в сукупності мають становити загальнодержавну програму розвитку аграрного сектору економіки країни.

Проте при практичній реалізації такого організаційно-економічного механізму планування розвитку сільського господарства і АПК виникає питання, як при цьому забезпечити продовольчу безпеку країни та регіонів і розвиток експортного потенціалу АПК, досягненню яких першочергово підпорядкований нинішній механізм програмування розвитку АПК «зверху–донизу»? Адже навіть при існуючій технології централізованого державного управління економікою, в основу якої покладено ситуаційне реагування держави на поведінку споживчого ринку, раз по раз відбуваються соціально загрозливі збурення на продуктових ринках, як це було з цукром, гречкою, молоком, м'ясом та іншою продукцією. Тому при запровадженні системи стратегічного управління розвитком сільського господарства й АПК «знизу–догори» потрібно передбачити механізм державного регулювання, спрямований не на оперативне регулю-

вання збурень, а на збалансоване регулювання пропозиції на ринку сільськогосподарської продукції та продовольства і планомірне забезпечення сталого розвитку галузі сільського господарства.

Для вирішення цього протиріччя нами пропонується запровадити механізм узгодження місцевих, регіональних та загальнодержавних програм розвитку сільського господарства й АПК вбудуванням у систему прогнозних і планових документів збалансованого розвитку сільського господарства та сільських територій так званих «виробничих стандартів сільськогосподарської діяльності».

Виробничі стандарти сільськогосподарської діяльності – це науково обґрунтовані норми, нормативи й вимоги щодо забезпечення сталого розвитку сільського господарства з урахуванням природно-економічних і територіальних особливостей його ведення на тій або іншій сільській території. Виробничі стандарти мають включати норми щодо:

- раціональної структури посівів з визначенням максимальних та мінімальних площ окремих сільськогосподарських культур (груп культур) при дотриманні вимог сівозмін;
- мінімальних і максимальних показників щільності утримання умовного поголів'я худоби, у тому числі корів;
- нормативів екологобезпечного використання земель.

Їх пропонується розробляти із залученням наукових установ та громадських галузевих об'єднань АПК для регіонів (областей) і держави в цілому – Міністерством аграрної політики та продовольства України, для адміністративних районів – обласними державними адміністраціями (або обласними виконавчими комітетами, як це декларується на майбутнє).

Рівень дотримання цих стандартів можна розглядати як рівень освоєння сільськогосподарського потенціалу території, оскільки через їх дотримання по суті запроваджується раціональне, екологобезпечне ведення сільськогосподарської діяльності, оптимізується структура виробництва, поглиблюється виробнича спеціалізація сільських територій.

Подібна практика існує також у країнах ЄС у вигляді Кодексів доброї (належної) сільськогосподарської практики й подібних їм директив і системи державного та громадського контролю за їх дотриманням [9, 12].

Установлені виробничі стандарти мають стати складовою прогнозів розвитку сільського господарства адміністративних районів, регіонів (областей) і країни в цілому як документів, що містять виробничі стандарти, а також стратегії їх досягнення з урахуванням існуючого рівня освоєння сільськогосподарського потенціалу тієї або іншої території.

Прогнози розвитку сільського господарства адміністративних районів мають розроблятися районними державними адміністраціями (райвиконкомом) на строк до п'яти років на основі прогнозів, планів та пропозицій господарюючих суб'єктів і сільських територіальних громад.

Зведення прогнозних показників здійснюється від району до держави з метою врахування місцевих умов і пріоритетів розвитку.

Взаємоузгодження й затвердження виробничих стандартів і прогнозних показників здійснюється від держави до району на основі складання прогнозних продовольчих балансів виробництва та споживання з метою забезпечення продовольчої безпеки держави й регіонів і пріоритетів у реалізації державної аграрної політики.

Таким чином, за допомогою взаємоузгоджених за рівнями управління виробничих стандартів планується запровадити непряме, через встановлення науково обґрунтованої структури посівних площ та щільності поголів'я худоби, збалансоване формування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та її пропозиції на ринку сільськогосподарської продукції та продовольства, а також планові поліпшувати розміщення агропромислового виробництва.

Використання виробничих стандартів сільськогосподарської діяльності робить реальним запровадження наскрізної системи п'ятирічного планування комплексного розвитку сільського виробництва і сільських територій, яка включає розроблення та виконання:

- місцевих (районних, сільських (селищних) програм соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад із заходами щодо розвитку сільського господарства, які спрямовуються на збільшення доходів від сільськогосподарської діяльності за рахунок раціонального використання земельних, природно-економічних, ресурсних і територіальних переваг сільських територій та передбачають консолідоване цільове спрямування коштів місцевих бюджетів, позабюджетних фондів, державних і регіональних програм, господарюючих суб'єктів та інших інвестиційних джерел на реалізацію міжгосподарських і господарських виробничих та соціально значимих проектів, спрямованих на досягнення показників виробничих стандартів сільськогосподарської діяльності.

- державної й розроблених на її основі галузевих і регіональних (обласних) цільових програм розвитку аграрного сектору, що спрямовуються на забезпечення продовольчої незалежності держави (регіону) та раціональне ведення сільського господарства й передбачають реалізацію національних та регіональних виробничих і соціально значимих проектів та заходів із метою досягнення індикаторів розвитку, передбачених у зведених прогнозах.

Із введенням виробничих стандартів сільськогосподарської діяльності доцільно як у місцевих програмах соціально-економічного розвитку, так і в регіональних та державних цільових програмах розвитку аграрного сектору передбачати такі механізми стимулювання сільськогосподарських товаровиробників, які б зацікавляли їх у здійсненні організаційно-економічних і технологічних нововведень для безумовного виконання визначених індикативних показників розвитку. Зокрема, має бути запроваджена визнана у світі практика укладення та виконання контрактів між сільськогосподарськими товаровиробниками (їх об'єднаннями) й органами виконавчої влади, якими обумовлюються взаємні зобов'язання сторін щодо участі у реалізації національних, регіональних та місцевих міжгосподарських і господарських проектів та заходів програм.

Висновки. Сільськогосподарська і пов'язана із сільським господарством діяльність

була, є й буде основним джерелом економічного забезпечення життєдіяльності сільських жителів і наповнення місцевих бюджетів. Тому в умовах децентралізації владних повноважень та розвитку місцевого самоуправління соціально-економічним розвитком сільських територій необхідно знайти шляхи вирішення соціально вразливих протиріч у забезпеченні комплексного розвитку агропромислового виробництва й сільських територій:

1. Протиріччя між підвищенням конкурентоспроможності підприємств і об'єднань агропромислового виробництва та зменшенням їхнього внеску в соціальний розвиток сільських територій, яке виразно проявляється у результатах виробничої й соціальної діяльності агрохолдингів. Вирішення цього протиріччя вбачається на шляху цілеспрямованого формування агропромислових кластерних систем. При кластерній організації агропромислового виробництва малі, середні та великі підприємства агробізнесу – учасники кластерних утворень досягають порівняної з агрохолдинговими формуваннями конкурентоспроможності, а сам інтеграційний механізм кластеризації на основі концентрації агропромислового виробництва і спеціалізації його учасників формує «точки зростання» регіональних економік.

2. Протиріччя між запровадженням працезберігаючих технологічних та організаційних інновацій в агропромислове виробництво як об'єктивного результату науково-технічної революції й занепадом «неперспективних» сільських поселень. Вирішення цього протиріччя вбачається на шляху концентрації проживання переважної частини сільського населення в упорядкованих селищах міського типу або містечках у місцях розміщення трудомістких агровиробничих потужностей: тваринницьких комплексів, переробних підприємств, агросервісних формуваль тощо.

3. Протиріччя у досягненні різнопланових цілей розвитку агропромислового виробництва між органами місцевого самоврядування, дії яких спрямовані насамперед на соціально-економічний розвиток сільських територіальних громад і сільських територій, та органами державного і регіонального управління агропромисловим розвитком, дії яких спрямовані передусім на забезпечення продовольчої безпеки та регіонів. Це протиріччя пропонується вирішувати вбудуванням у систему прогнозних і планових документів збалансованого розвитку сільського господарства й сільських територій виробничих стандартів сільськогосподарської діяльності.

Список використаних джерел

1. Кропивко М.Ф. Ефект масштабу та його використання для організації конкурентоспроможного агропромислового виробництва. Управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій: моногр. / М.Ф. Кропивко, О.В. Ковальова, К.Ю. Ксенофонтова, В.П. Немчук, Т.М. Шаповал; за ред. П.Т. Саблука і М.Ф. Кропивка – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 6-16.
2. Лупенко Ю.О. Підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості агропромислового виробництва на основі розвитку кластерних систем / Ю.О. Лупенко, М.Ф. Кропивко, М.Й. Малік. та ін.; за ред. М.Ф. Кропивка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 50 с.
3. Лупенко Ю.О. Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності / Ю.О. Лупенко, М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2013. – №7. – С. 5-21.
4. Теоретические основы развития межхозяйственной кооперации и агропромышленной интеграции / И.И. Лукинов // Развитие специализации, межхоз. кооперирования и агропром. интеграции: матер. респ. науч.- произв. конф., Киев, 12-14 мая 1976 г. – К.: Урожай, 1977.
5. Про державні цільові програми: Закон України від 18.03. 2004 р. №1621 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
6. Лупенко Ю.О. Розвиток саморегулювання та самоорганізації в АПК України / Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, М.Ф. Кропивко; за ред. Ю.О. Лупенка та М.Ф. Кропивка. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2014. – 44 с.
7. Кропивко М.Ф. та ін. Реформування управління сільським господарством. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року / [за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка] / [2-ге вид., переробл. і доповн.] – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – 218 с. (С. 95-105, 180-185).
8. Marshall, Alfred. Principles of Economics. Londres: Macmillan & Co, 8th ed. 1920/ Library Economics Liberty [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.econlib.org/library/Marshall/marPCover.html>.
9. Council Directive 91/676/EEC of 12 December 1991 concerning the protection of waters against pollution caused by nitrates from agricultural sources [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:31991L0676>.

10. Porter Michael E. Location, Competition and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy // Economic Development Quarterly, no. 1, February 2000: p.15-34.

11. Coase, Ronald. The Institutional Structure of Production // The American Economic Review, vol.82, n°4, pp. 713-719, 1992. (Nobel Prize lecture) html.

12. Fact Sheet: die EU-Politik zur Förderung der Entwicklung des ländlichen Raums 2007-2013 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://ec.europa.eu/agriculture/publi/fact/rurdev2007>.

Стаття надійшла до редакції 13.05.2014 р.

*

УДК 631.152

М.А. ХВЕСИК, доктор економічних наук, професор,

академік НААН, директор

В.А. ГОЛЯН, доктор економічних наук, професор,

провідний науковий співробітник

***Державна установа «Інститут економіки природокористування та
сталого розвитку НАН України»***

Модернізація водогосподарської інфраструктури як фактор прискорення соціально-економічного піднесення сільських територій

Постановка проблеми. Розвиток сільських територій значною мірою залежить від налагодження системи забезпечення потреб населення й окремих сфер господарської діяльності водними ресурсами. Тому невід'ємною складовою має бути водогосподарська інфраструктура села, об'єкти якої забезпечують забір, використання, розподілення та відведення водних ресурсів. Нині-

шній стан водогосподарської інфраструктури у сільській місцевості вже не здатний на належному рівні забезпечувати потреби питного водопостачання, зрошувального землеробства і сільськогосподарського виробництва в зоні осушувальних меліорацій, необхідну очистку стічних вод. Потрібна комплексна модернізація водогосподарської інфраструктури на сільських територіях, яка дасть можливість зменшити втрати свіжої води в системах водопостачання, знизити рівень скидів стічних забруднених вод у во-

© М.А. Хвесик, В.А. Голян, 2014

10. Porter Michael E. Location, Competition and Economic Development: Local Clusters in a Global Economy // Economic Development Quarterly, no. 1, February 2000: p.15-34.

11. Coase, Ronald. The Institutional Structure of Production // The American Economic Review, vol.82, n°4, pp. 713-719, 1992. (Nobel Prize lecture) html.

12. Fact Sheet: die EU-Politik zur Förderung der Entwicklung des ländlichen Raums 2007-2013 [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://ec.europa.eu/agriculture/publi/fact/rurdev2007>.

Стаття надійшла до редакції 13.05.2014 р.

*

УДК 631.152

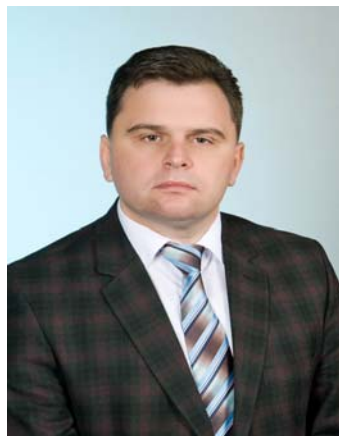
М.А. ХВЕСИК, доктор економічних наук, професор,

академік НААН, директор

В.А. ГОЛЯН, доктор економічних наук, професор,

провідний науковий співробітник

*Державна установа «Інститут економіки природокористування та
сталого розвитку НАН України»*

Модернізація водогосподарської інфраструктури як фактор прискорення соціально-економічного піднесення сільських територій

Постановка проблеми. Розвиток сільських територій значною мірою залежить від налагодження системи забезпечення потреб населення й окремих сфер господарської діяльності водними ресурсами. Тому невід'ємною складовою має бути водогосподарська інфраструктура села, об'єкти якої забезпечують забір, використання, розподілення та відведення водних ресурсів. Нині-

шній стан водогосподарської інфраструктури у сільській місцевості вже не здатний на належному рівні забезпечувати потреби питного водопостачання, зрошувального землеробства і сільськогосподарського виробництва в зоні осушувальних меліорацій, необхідну очистку стічних вод. Потрібна комплексна модернізація водогосподарської інфраструктури на сільських територіях, яка дасть можливість зменшити втрати свіжої води в системах водопостачання, знизити рівень скидів стічних забруднених вод у во-

© М.А. Хвесик, В.А. Голян, 2014

дні об'єкти, раціональніше використовувати водні ресурси для потреб сільськогосподарського виробництва в зоні осушення та зрошення, а також сприятиме виконанню вимог, які регламентуються водними директивами Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У ряді праць вітчизняних учених [3-5; 7; 8] розглядаються окремі аспекти техніко-технологічної перебудови основних складових водогосподарської інфраструктури на сільських територіях, аналізуються причини й наслідки фізичного спрацювання та морального старіння міжгосподарських і внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд як у зоні зрошення, так й у зоні осушення, висвітлюються проблеми реконструкції систем централізованого водопостачання та водовідведення у сільських населених пунктах, пропонуються механізми залучення фінансових ресурсів підприємницьких структур для реалізації водогосподарських і водоохоронних проектів, але поза увагою залишаються теоретичні положення щодо структуризації об'єктів водогосподарської інфраструктури села, напрями та джерела модернізації мереж гідротехнічних споруд меліоративних комплексів, систем водопостачання сільських населених пунктів, а також проблеми інституціонального й фінансово-економічного забезпечення імплементації директив Європейського Союзу, які безпосередньо пов'язані з водокористуванням на сільських територіях.

Мета статті – розкрити особливості розвитку основних складових водогосподарської інфраструктури на сільських територіях в умовах ринкових відносин, обґрунтувати пріоритети модернізації гідротехнічних споруд меліоративних систем у зоні осушення та зрошення, запропонувати інституціональні форми інвестиційного забезпечення реалізації водогосподарських і водоохоронних проектів, показати основні протиріччя імплементації директиви Європейського Союзу, яка спрямована на охорону вод від забруднення нітратами від сільськогосподарських джерел.

Виклад основних результатів дослідження. Основними складовими водогосподарської інфраструктури сільських терито-

рій є: системи водопостачання та водовідведення сільських населених пунктів; системи сільськогосподарського водопостачання; мережі гідротехнічних споруд, які обслуговують осушувальні й зрошувальні системи. Переважна більшість систем водопостачання та водовідведення сільських територій знаходиться у незадовільному стані, що не дає змоги забезпечити централізоване постачання селянам свіжої води необхідної якості й негативно впливає на здоров'я місцевого населення та умови його відтворення і життєдіяльності. Значна кількість сільських населених пунктів не охоплені централізованим водопостачанням, що не забезпечує постачання питної води відповідної якості. Сектори новобудов не мають належної дренажної системи для відведення використаної для комунальних потреб води, що створює передумови для посилення негативного впливу на природні та штучні водні об'єкти.

Структурна перебудова сільської економіки призвела до демонтажу значної кількості об'єктів водогосподарської інфраструктури, які раніше утримувалися сільськогосподарськими підприємствами, а у період затяжної економічної кризи не одержали ефективного власника. Перенесення центру тяжіння з виробництва сільськогосподарської продукції у сектор особистих селянських господарств і демонтаж великої кількості великотоварних сільськогосподарських підприємств призвели до занепаду мережі гідротехнічних споруд, які функціонували на сільськогосподарських угіддях у зонах осушення та зрошення. Тому нині склалася ситуація, коли переважна більшість гідротехнічних споруд меліоративних систем знаходиться у напівзруйнованому стані, а решта є фізично спрацьованою, що негативно відображається на ефективності сільськогосподарського виробництва в зонах осушувальних меліорацій і зрошувального землеробства.

Враховуючи незадовільний стан більшості об'єктів водогосподарської інфраструктури сільських територій пріоритетними напрямками її модернізації мають бути: збільшення обсягів робіт щодо будівництва нових та реконструкції й оновлення діючих систем централізованого водопостачання і водовідведення сільських населених пунк-

тив; техніко-технологічна перебудова міжгосподарських та внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд на меліорованих територіях; розбудова тих об'єктів водогосподарської інфраструктури, які сприятимуть імплементації директив Європейського Союзу, пов'язаних із захистом вод від забруднення нітратами від сільськогосподарських джерел.

Обмежені обсяги інвестиційного забезпечення очищення зворотних вод, захисту підземних вод, потреб утримання й експлуатації мереж гідротехнічних споруд, проектів централізованого водопостачання сільських населених пунктів вимагають суттєвого нарощування прямих і портфельних інвестицій [6]. За нинішнього інституціонального середовища забезпечити суттєве нарощування інвестиційних ресурсів неможливо. Тобто потрібні інституціональні зміни, які стосуються запровадження сучасних форм водогосподарського підприємництва, передачі прав тимчасового використання водних об'єктів та об'єктів водогосподарської інфраструктури, розширення спектра джерел інвестування водогосподарських і водоохоронних проектів.

Модернізація водогосподарської інфраструктури на сільських територіях на відміну від міських агломерацій також гальмується через відсутність потужних центрів концентрації інвестиційних ресурсів. З огляду на це необхідно використовувати нові нетрадиційні інституціональні форми водогосподарської та водоохоронної діяльності, а також залучати позабюджетні джерела інвестування проектів модернізації систем водопостачання й водовідведення. Прецеденти запровадження нових форм водогосподарської діяльності в Україні є. Зокрема, у Сумській області формуються для благоустрою сільських колодязів кластери, а також залучаються фінансові ресурси на основі реалізації грантових програм [1]. В умовах обмеженості інвестиційних можливостей обласних, районних і сільських бюджетів такі форми фінансування модернізації водогосподарської інфраструктури села є надзвичайно ефективними й дають можливість хоча б частково поліпшити якість водопостачання у сільській місцевості.

Останніми роками іноземні інвестори проявляють підвищений інтерес до зони зрошувального землеробства, оскільки ємність світового ринку зросла ще більше, а площі родючих сільськогосподарських угідь у планетарному масштабі обмежені. Представники іноземного аграрного бізнесу пропонують надзвичайно не вигідні для України умови (використання власної робочої сили, масове застосування каталізаторів росту рослин, монокультурна спеціалізація), що не дасть очікуваного соціального, економічного та екологічного ефекту для південних регіонів України. Найприйнятнішою формою дотримання вимог природоохоронного законодавства і врахування інтересів місцевого населення при розширеному відтворенні потенціалу зрошувального землеробства є створення на базі державних водогосподарських підприємств державно-приватних партнерств, що передбачають збереження загальнодержавних мереж гідротехнічних споруд у загальнодержавній власності та дають можливість залучати інвестиційні ресурси підприємницьких структур і фінансово-кредитних установ для модернізації та реконструкції цих споруд.

У зоні осушувальних меліорацій ситуація ще складніша, оскільки традиційна для адміністративних районів цієї зони спеціалізація втрачена, що призвело до посилення монокультурної та енергетичної спрямованості сільськогосподарського виробництва на цих територіях і негативно позначилося на ефективності використання земельних ресурсів. У зоні осушувальних меліорацій у структурі сільськогосподарських виробників домінують особисті селянські господарства, що призвело до порушення цілісності земельних масивів та поширення проявів ерозії ґрунтів. Дана категорія господарств не має фінансових ресурсів для модернізації внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд, які б створили раціональний для високопродуктивного сільськогосподарського виробництва водно-повітряний режим, тому критично необхідний рівень урожайності більшості сільськогосподарських культур вони забезпечують за рахунок надмірного використання мінеральних добрив, що при-

зводить до масового забруднення водно-ресурсних джерел нітратами.

Великий аграрний капітал, який активно спрямовується у сільськогосподарське виробництво у чорноземній зоні, у зоні осушувальних меліорацій, особливо на Поліссі, представлений фрагментарно, що не уможливорює забезпечити підвищення рівня продуктивності сільськогосподарського виробництва відновленням традиційного водно-повітряного режиму. Також великий аграрний капітал відлякує той факт, що нарощування виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції потребує значних початкових витрат, пов'язаних із придбанням і монтажем гідротехнічних споруд, які б повернули осушувальним територіям прийнятний рівень продуктивності.

Із метою підвищення рівня концентрації інвестиційних ресурсів, необхідних для відновлення міжгосподарських та внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд у зоні осушення, необхідно на базі особистих селянських господарств формувати кооперативні утворення й створювати об'єднання сільськогосподарських виробників і суб'єктів водогосподарського підприємництва, які сприятимуть поступовій модернізації матеріально-технічної бази регулювання гідрологічного режиму на територіях, де пройшло осушення, та забезпечуватимуть регульовану природну ренатуралізацію сільськогосподарських угідь, які не є придатними для повернення у продуктивний сільськогосподарський оборот. Ряд особистих селянських господарств, об'єднавшись у кооператив, зможуть централізувати фінансові ресурси для модернізації внутрішньогосподарських гідротехнічних споруд, що дасть змогу поліпшити водно-повітряний режим на розпайованих землях, які належать різним власникам, і таким чином забезпечити критично необхідний рівень капіталізації сільськогосподарського виробництва.

Перспективною також розглядається схема інвестування модернізації гідромеліоративної складової водогосподарської інфраструктури села на основі державно-приватного партнерства [2]. Серед відомих форм такого партнерства для цього напряму водогосподарської діяльності найприйнят-

нішою є кластерна форма, яка уможливорює поєднати управлінський, кадровий та організаційний потенціал органів місцевого самоврядування й регіональних підрозділів виконавчої влади, які покликані відстоювати інтереси місцевого населення, сприяти соціально-економічному піднесенню сільських територій та надавати гарантії потенційним інвесторам сільської економіки, а також територіальні, людські й фінансові ресурси сільськогосподарських виробників, науково-технічний потенціал академічних установ і вищих навчальних закладів, кошти вітчизняних та зарубіжних інвесторів.

Дієвою інституціональною формою поєднання інвестиційного потенціалу водогосподарських організацій, особистих селянських господарств, сільськогосподарських і лісгосподарських підприємств, а також суб'єктів рекреаційного підприємництва в зоні осушувальних меліорацій є створення стратегічних альянсів. Прикметною рисою стратегічного альянсу є об'єднання лише окремих сторін діяльності його учасників, що дає можливість концентрувати інвестиційні ресурси навколо реалізації окремих проектів та не позбавляє підприємства господарської самостійності як щодо цінової політики, так і щодо вибору пріоритетів ведення бізнесу.

Такі стратегічні альянси дадуть можливість нарощувати обсяги інвестиційних ресурсів у зоні осушувальних меліорацій для будівництва гідротехнічних споруд, які призначені попереджувати шкідливу дію вод унаслідок танення снігів та надмірних опадів; модернізації загальнодержавних і міжгосподарських гідротехнічних споруд, а також гідротехнічних споруд, які обслуговують сільськогосподарські угіддя особистих селянських господарств та сільськогосподарських підприємств; проведення берегоукріплювальних, агротехнічних і агролісомеліоративних заходів із метою забезпечення інтегрованого управління водними, земельними й лісовими ресурсами; забезпечення регульованої ренатуралізації виведених у 90-ті роки з продуктивного обороту сільськогосподарських угідь та заліснення малопродуктивних земель; відновлення і захист водно-болотних угідь як природних акуму-

ляторів запасів води; відведення в натурі прибережних захисних смуг водоохоронних зон водних об'єктів як загальнодержавного, так і місцевого значення; організація виdobутку сапропелю з дна озер для його подальшої переробки й використання в сільськогосподарському виробництві та фармацевтичній промисловості.

Передувати активізації інвестиційної діяльності в зоні осушувальних меліорацій мають також інституціональні зміни, які передбачатимуть запровадження вільного обороту осушених сільськогосподарських угідь. За таких умов ці угіддя нероздільно з гідротехнічними спорудами можна буде використовувати як заставу для одержання іпотечних кредитів, заставу для випуску облігацій місцевої позики й облігацій сільськогосподарських підприємств та об'єднань суб'єктів аграрного бізнесу. Використання таких інструментів дасть можливість акумулювати інвестиційні ресурси для співфінансування з державою заходів щодо модернізації і реконструкції міжгосподарських мереж гідротехнічних споруд, перебудови на новій технологічній основі внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд, відведення в натурі водоохоронних зон на берегах природних та штучних водотоків, забезпечення регульованого процесу природної ренатуралізації осушених сільськогосподарських угідь, заліснення малопродуктивних земель, збереження водно-болотних угідь.

Новим викликом для вітчизняного водогосподарського комплексу і насамперед для водогосподарської інфраструктури села стане імплементація директив Європейського Союзу, які Україна зобов'язується виконувати після підписання економічної частини Угоди про асоціацію з ЄС, що стосуються підвищення вимог до якості питної води, очистки міських стічних вод та захисту водних об'єктів від нітратів із сільськогосподарських джерел. Дотримання вимог директив Євросоюзу, особливо на етапі реальної їх імплементації, потребує модернізації систем водопідготовки й водоочистки, каналізаційних мереж і очисних споруд, що вимагає суттєвого нарощування вітчизняних та зарубіжних інвестицій. Надзвичайно складним завданням стане дотримання вимог, які стосу-

ються захисту водних об'єктів від забруднення нітратами із сільськогосподарських джерел, оскільки внесення добрив сільськогосподарськими виробниками, особливо особистими селянськими господарствами, не є збалансованим і не відповідає нормам, прийнятим в Європейському Союзі. Перехід на такі норми може ще більше підірвати й так хиткий фінансовий стан даної категорії виробників сільськогосподарської продукції.

Дотримання вимог щодо обмеження забруднення водних об'єктів нітратами із сільськогосподарських джерел ускладнюється тим, що сільськогосподарські угіддя окремих господарств простягаються до самого урізу води, внаслідок того, що навколо водних об'єктів у багатьох регіонах не відведені в натурі прибережні смуги водоохоронних зон. Така ситуація призводить до надмірного попадання нітратів безпосередньо у водний об'єкт, що негативно відображається на якості води та популяції біологічних ресурсів. У теперішніх умовах відведення в натурі прибережних смуг водоохоронних зон має передбачати обмеження діяльності багатьох сільськогосподарських виробників і змушувати відшкодовувати окремими фізичними й юридичними особами збитки, які були завдані навколишньому середовищу несанкціонованою забудовою цих зон.

Ефективним інструментом імплементації стало б надання особистим селянським господарствам фінансових преференцій у разі суттєвого зниження обсягів попадання азотовмісних сполук у водні об'єкти. На жаль, держава в нинішніх умовах більше «підгодовує» аграрні холдинги, що сконцентрували значні площі родючих земель, які є основними забруднювачами ґрунту і водних джерел надмірним застосуванням мінеральних добрив, препаратів боротьби з бур'янами, різного роду каталізаторів прискорення росту рослин. Більше того, аграрні холдинги, як правило, працюють на орендованих земельних ділянках колишніх колгоспників й особливої мотивації до відтворення ґрунту у них не спостерігається.

Висновки. Водогосподарська інфраструктура села потребує модернізації, передусім, системи водопостачання і водовідведення у

сільських населених пунктах та міжгосподарських і внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд у зонах осушення й зрошення. Для прискорення модернізації названих об'єктів водогосподарської інфраструктури сільських територій необхідною є інституціоналізація стратегічних водогосподарських альянсів, водних кластерів та інших форм інвестиційного забезпечення реалізації водогосподарських і водоохоронних проєктів.

В умовах загострення глобальної продовольчої кризи й поглиблення інтеграції між Україною та Європейським Союзом перед вітчизняним водогосподарським комплексом постають нові завдання, реалізація яких неможлива без модернізації об'єктів водогосподарської інфраструктури сільських територій, яка дасть змогу відновити потенціал зрошувального землеробства і землеробства в зоні осушувальних меліорацій; забезпечити виконання вимог директив Європейського Союзу, які стосуються перегляду критеріїв якості води, призначеної для споживання людиною, очистки стічних вод, захисту вод-

них об'єктів від забруднення нітратами від сільськогосподарських джерел.

Імовірно підписання економічної частини Угоди про асоціацію з Європейським Союзом поставить перед водогосподарською інфраструктурою сільських територій ще більші вимоги, зокрема об'єкти водогосподарської інфраструктури матимуть забезпечувати належну охорону вод від забруднення. За нинішнього техніко-технологічного рівня існуючої водогосподарської інфраструктури села виконати вимоги Європейського Союзу в частині імплементації водних директив, які стосуються систем водопостачання та водовідведення, нереально.

Для упередження негативних соціальних наслідків імплементації директиви щодо охорони вод від забруднення, спричиненого нітратами із сільськогосподарських джерел, потрібні значні кошти на проведення необхідних робіт щодо ідентифікації джерел надходження азоту з сільськогосподарських й інших джерел, а також на прийняття Кодексів позитивних сільськогосподарських практик із метою зменшення забруднення нітратами.

Список використаних джерел

1. *Вертіль О.* «Лікарняний» для колодязя / О. Вертіль // Уряд. кур'єр. – 2012. – №48. – С. 10.
2. *Голян В.А.* Інвестиційне забезпечення сфери водокористування: інституціональне підґрунтя та галузеві особливості / В.А. Голян, І.І. Андрощук // Економіст. – 2013. – №8. – С. 36-43.
3. *Грановська Л.М.* Екологічне страхування ризиків водогосподарської діяльності на меліорованих землях : моногр. / Л.М. Грановська, Р.А. Кисельова. – Херсон: Гринь Д.С., 2012. – 526 с.
4. *Ромашенко М.* Наукові засади розвитку меліорації земель в Україні / М. Ромашенко // Водне господарство України. – 2013. – №1. – С. 35-42.
5. *Сташук В.* Україна на шляху до басейнового принципу управління водними ресурсами / В. Сташук, А. Яцик // Водне господарство України. – 2007. – №4. – С. 6-10.
6. *Хвесик М.* Економічний механізм регулювання водокористування: проблеми та перспективи удосконалення / М. Хвесик // Водне господарство України. – 2012. – №5. – С. 11-16.
7. *Яцик А.* Ситуація з водою потребує рішучих дій та ухвалення неординарних рішень / А. Яцик // Уряд. кур'єр. – 2011. – №107. – С. 27.
8. *Яцюк М.* Реформування управління водогосподарсько-меліоративним комплексом – оптимізація структури бюджетних водогосподарських організацій / М. Яцюк // Водне господарство України. – 2011. – №4. – С. 6-8.
9. *Vodnyye problemy na rubezhe vekov : sb. Statey / Khublaryan M.G.* (editor-in-chief). [Water problems on the verge of the centuries: Collected papers]. Institut vodnykh problem RAN. – Wat. Probl. Inst., Russian Acad. of Sci. Moscow: Nauka, 1999 [in Russian].
10. *Davydov A.V.* Organizatsiya upravleniya vodohozhajstvennoj dejatel'nost'ju v sovremennykh uslovijah [Organization of water management in modern conditions]. Regionalnaya ekonomika: teoriya i praktika – Reg. Econ.: Theory and Pract., 2009, No 26 (119), pp. 34-37 [in Russian].
11. *Sokolov L.I.* Klasternyj podhod k formirovaniju ustojchivogo vodopol'zovanija [The cluster approach to the formation of sustainable water use]. Delovaya slava Rossii – Business glory of Russia, 2008, VI edit., pp. 58-60 [in Russian].
12. *Sysenko V.I.* Konceptual'nye osnovy regional'nogo vodopotreblenija [Conceptual bases of regional water consumption]. Problemy regional'noy ekonomiki – Region. Econ. Probl., 2000, No 3, pp. 41-47 [in Russian].
13. Adjustment in OECD Agriculture: Reforming Farmland Policies. – Paris, OECD, 1998.

Стаття надійшла до редакції 28.04.2014 р.

*

*О.Г. БУЛАВКА, кандидат економічних наук,
завідувач відділу соціально-економічного
розвитку сільських територій
Національний науковий центр „Інститут аграрної економіки”
Л.А. СТАВНИЧА, заступник директора Департаменту
науково-освітнього забезпечення АПВ та розвитку
сільських територій Міністерства аграрної політики та
продовольства України*

Місцеві бюджети – основа розвитку сільських територіальних громад

Постановка проблеми. Фінансова достатність органів місцевого самоврядування та їхня ефективна діяльність щодо соціального розвитку сільських територій є важливою передумовою подолання соціальної кризи на селі й економічного піднесення країни. Вона передбачає розв'язання таких завдань: децентралізацію влади та перенесення центру розбудови села і сільських територій на самоврядний рівень; активізацію місцевих громад, спрямовану на розвиток партнерських відносин між територіальними громадами, органами місцевого самоврядування та державою; забезпечення фінансової самодостатності місцевих органів влади як об'єктивної передумови формування ефективної системи місцевого самоврядування, спроможної самостійно розв'язувати проблеми економічного й соціального розвитку територій та екологічної безпеки проживання сільського населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розв'язанню проблеми фінансової достатності місцевих бюджетів та соціального розвитку сільських територій значну увагу приділяють такі відомі вітчизняні дослідники, як І.З. Старостянська, М.А. Козоріз,

С.А. Давимука й ін. [1], І. Козак [2], Н.І. Блащук [3], Н.М. Борох [4], С.Е. Острович [5]. Із зарубіжних учених варто відзначити дослідження Л. Шредера [6], Мак-Дугласа, Mc.Master J. [8]. Узагальнення їхніх основних положень показує, що нині у державі та місцевому самоврядуванні існують суттєві проблеми. Вони пов'язані в основному із відчутним браком коштів щодо реалізації стратегічних і програмних положень розвитку сільських територій, особливо тепер, у період становлення ринкових відносин в економіці сільськогосподарського виробництва, коли продовжується подальше зниження обсягів фінансових ресурсів місцевого значення, які перерозподіляються через державну податкову систему на соціум села.

Мета статті – пошук можливостей поліпшення фінансових надходжень до місцевих бюджетів та створення реальної здатності органів місцевого самоврядування щодо ефективної соціальної розбудови сільських територій.

Виклад основних результатів дослідження. Формування стійкого й ефективного механізму розвитку сільських територій, яке є нині на порядку денному урядових структур і місцевого самоврядування, передбачає збалансоване розв'язання економічних, со-

ціальних та екологічних проблем на селі в комплексі. Ґрунтується воно на децентралізації повноважень держави і створенні сприятливого для місцевого самоврядування фінансового середовища формуванням самодостатності й соціальної мобілізації сільських територіальних громад. Саме на ці завдання спрямовуються схвалена урядом Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [9] і Проект Конституційних змін щодо децентралізації влади [10].

Фінансовою основою діяльності місцевого самоврядування є місцеві бюджети, які використовуються переважно на виконання завдань щодо соціально-економічного розвитку підвідомчих територій. Згідно із Законом України „Про місцеве самоврядування” [11] їх розробляють і затверджують місцеві органи самоврядування самостійно. Самостійність діяльності місцевого самоврядування гарантується власними, закріпленими законами, доходами місцевих бюджетів, а також правом самостійно визначати напрями їхнього використання. При цьому фінансову потребу розраховують, виходячи із нормативів бюджетної забезпеченості кожного жителя села соціальними послугами та встановленого законом рівня їхніх потреб.

Держава також бере участь у формуванні місцевих бюджетів. Вона делегує органам місцевого самоврядування частину своїх повноважень і під них гарантує фінансову забезпеченість. Тобто, при формуванні місцевих бюджетів між місцевим самоврядуванням та державою створюються і взаємодіють міжбюджетні відносини щодо створення належного соціуму на селі.

Місцеві бюджети включають поточний бюджет та бюджет розвитку. Кошти поточного бюджету спрямовуються на утримання функціонуючих об’єктів соціальної інфраструктури, кошти бюджету розвитку – на розробку й реалізацію програм соціально-економічного та культурного розвитку села і сільських територій.

Перелік доходів місцевих бюджетів закріплений Бюджетним кодексом України (ст. 64–69) [12] та Законом про Державний бюджет України [13]. Джерелами їхнього наповнення є законодавчо установлені загалнодержавні й місцеві податкові надходження, збори, а також інші обов’язкові платежі та неподаткові надходження (доходи від власності, підприємницької діяльності, адміністративні збори, платежі, штрафи й інше). Разом вони поділяються на закріплені та власні доходи.

Закріплені – це загальнодержавні доходи, які враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів і закріплюються за бюджетами місцевого самоврядування (загальний фонд). До них належать:

- податок на доходи фізичних осіб;

- державне мито в частині, що належить відповідним бюджетам;

- плата за ліцензії на провадження певних видів господарської діяльності та сертифікати, що видаються виконавчими органами відповідних рад;

- плата за державну реєстрацію суб’єктів підприємницької діяльності, що справляється виконавчими органами відповідних рад;

- плата за торговий патент на здійснення деяких видів підприємницької діяльності (за винятком плати за придбання торгових патентів пунктами продажу нафтопродуктів, автозаправними станціями, заправними пунктами), що справляється виконавчими органами рад;

- надходження адміністративних штрафів, що накладаються виконавчими органами рад або утвореними ними в установленому порядку адміністративними комісіями;

- єдиний податок для суб’єктів малого підприємництва у частині, що належить відповідним бюджетам.

Власні – це доходи спеціального фонду, які не враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів. Збираються вони з підвідомчих територій і, згідно із законодавчими нормами, належать виключно місцевій владі (місцеві податки та збори, плата за комунальні послуги, доходи від майна, прибутки комунальних підприємств і т.д.). Джерелами їх наповнення є:

- місцеві податки та збори, що зараховуються до бюджетів місцевого самоврядування;

- плата за землю;

податок із власників транспортних засобів у частині, що зараховується до відповідного бюджету;

надходження сум відсотків за користування тимчасово вільними бюджетними коштами;

податок на промисел, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;

надходження дивідендів, нарахованих на акції (частки, паї) господарських товариств, що є у власності відповідної територіальної громади;

плата за забруднення навколишнього природного середовища у частині, що зараховується до відповідного бюджету;

кошти від відчуження майна, яке знаходиться у комунальній власності, в тому числі від продажу земельних ділянок несільськогосподарського призначення, що знаходиться у комунальній власності;

фіксований сільськогосподарський податок у частині, що зараховується до бюджетів місцевого самоврядування;

плата за оренду майнових комплексів, що знаходяться у комунальній власності;

надходження від місцевих грошово-речових лотерей;

плата за гарантії (для областей, районів);

гранти та дарунки у вартісному обчисленні;

власні надходження бюджетних установ, що утримуються за рахунок коштів відповідного бюджету;

податок на прибуток підприємств комунальної власності;

платежі за спеціальне використання природних ресурсів місцевого значення;

інші передбачені чинним законодавством надходження.

Однією з основних функцій місцевих органів влади є концентрація дій на виконанні базових напрямів соціальної політики, яке залежить від фінансової спроможності місцевих бюджетів. Слід зауважити, що сучасна недосконалість механізмів формування доходів місцевих бюджетів, їхня вертикальна й горизонтальна розбалансованість, відсутність прозорого механізму розподілу та використання міжбюджетних трансфертів, суттєва диференціація сільських рад як за рівнем власних доходів місцевих бюджетів,

так і за рівнем видатків із розрахунку на мешканця залишають нині місцеві органи влади досить слабкими та нестабільними. Тому проблемам удосконалення механізму наповнення бюджетів територіальних громад, активізації органів місцевого самоврядування щодо соціальної розбудови сільських територій як на державному, так і місцевому рівнях нині приділяється значна увага. Фінансове забезпечення діяльності місцевого самоврядування повинно відбуватися переважно за рахунок власних доходів. Щодо цього існують різні думки, а саме: одні пропонують розширити кількість податків та зборів, зокрема, ввести податок на багатство, туризм, поліпшення екології тощо; інші – навпаки, скоротити кількість податків, а деякі автори пропонують підвищити ставки окремих податків і т.д.

Як на наш погляд, то в сучасних умовах необхідно на державному рівні переглянути нормативи перерозподілу податкових надходжень до місцевих бюджетів, враховуючи фінансове забезпечення усіх повноважень держави й місцевого самоврядування щодо створення належного соціуму на селі. При цьому нормативи перерозподілу мають бути прозорими і тривалий період стабільними.

Як показує аналіз міжбюджетних відносин та формування місцевих бюджетів сільських рад у Тетіївському, Кагарлицькому й Обухівському районах Київської області, міжбюджетні відносини між державою і місцевим самоврядуванням є нині найболючішою проблемою. Зокрема, аналіз місцевого бюджету села П'ятигори Тетіївського району за 2012 та 2013 роки переконливо показує, що місцеве самоврядування на нинішній час практично неспроможне впливати на формування місцевих бюджетів (табл.). Самоврядні структури продовжують відмежовуватися від ефективного нарощування доходів місцевих бюджетів.

Існує надмірна централізація бюджетних ресурсів, що не стимулює органи місцевого самоврядування ефективно формувати й використовувати свої фінансові ресурси. У загальних і спеціальних фондах місцевих бюджетів частка трансфертів становить відповідно 60-74 та 26-30%.

**Доходи та видатки місцевих бюджетів с. П'ятигори Тетіївського району
Київської області за 2012 і 2013 роки**

Доходи	2012		2013		2013 р. до 2012 р., %
	грн	%	грн	%	
Загальний фонд					
Доходи загального фонду та офіційні трансферти – всього	1074900	100,0	1076800	100,0	100,2
З них:					
податкові надходження	277740	25,9	434590	40,4	156,5
у тому числі: податок на доходи фізичних осіб	120890	11,2	267740	24,9	221,5
збори та плата за спеціальне використання при- родних ресурсів	121550	11,3	128650	11,9	105,8
збір за спеціальне використання лісових ре- сурсів	1100	0,1	1000	0,1	90,9
плата за землю	120450	11,2	127650	11,9	106,0
місцеві податки і збори	12400	1,2	13700	1,3	110,5
фіксований сільськогосподарський податок	22900	2,1	24500	2,3	107,0
неподаткові надходження	150	0,01	200	0,01	133,3
інші надходження	10	0,0	10	0,0	100,0
офіційні трансферти	797000	74,1	642000	59,6	80,6
Спеціальний фонд					
Доходи спеціального фонду та офіційні трансферти – всього	96810	100,0	127300	100,0	131,5
Доходи спеціального фонду	66910	69,1	94600	74,3	141,4
З них:					
податкові надходження	34500	35,6	66180	52,0	191,8
у тому числі: збір за першу реєстрацію транспортного засобу	1800	1,9	2100	1,6	116,7
місцеві податки і збори	31800	32,8	62900	49,4	197,8
у т.ч. єдиний податок	29800	30,8	60000	47,1	201,3
екологічний податок	890	0,9	1180	0,9	131,1
інші збори	10	0,0	-	-	-
неподаткові надходження	32410	33,5	28420	22,3	87,7
офіційні трансферти	29900	30,9	32700	25,7	109,4
Видатки					
Видатки загального та спеціального фонду – всього	1546843,31	100,0	1204100,00	100,0	77,8
Державне управління	273124,86	17,7	199281,00	16,6	73,0
Освіта	891135,65	57,6	823566,00	68,4	92,4
у т.ч. дошкільні заклади освіти	891135,65	57,6	823566,00	68,4	92,4
Житлово-комунальне господарство	65851,80	4,3	-	-	-
у т.ч. благоустрій села	-	-	-	-	-
Культура і мистецтво	211058,00	13,6	82353,00	6,8	39,0
Будівництво	64166,00	4,1	60000,00	5,0	93,5
Охорона здоров'я	-	-	-	-	-
Транспорт, дорожнє господарство, зв'язок телекомунікації та інформатика	40597,00	2,6	37700,00	3,1	92,9
Цільові фонди	910,00	0,1	1200,00	0,1	131,9

Джерело: Розраховано автором на основі зведених даних місцевих бюджетів за доходами по загальному і спеціальному фондах та витратах на 2012 і 2013 роки.

Надзвичайно низька частка власних місцевих фінансових надходжень до місцевих бюджетів робить їх значною мірою досить залежними від офіційних державних трансфертів. Слід зазначити, що дотаційне вирівнювання навіть у таких обсягах не дає змоги

надавати територіальним громадам якісні, гарантовані державою послуги. Їх не вистачає навіть на невідкладні соціальні заходи, зокрема, на виплату заробітної плати працівникам бюджетної сфери. Порушується їхня збалансованість за доходами і витратами

(за 2012 рік видатки перевищили доходи на 375,1 тис. грн), залишається поза увагою прихований дефіцит місцевих бюджетів.

Таким чином, сучасні реалії фінансової спроможності органів місцевого самоврядування потребують негайного коригування всієї системи формування й використання місцевих бюджетів, зокрема, їх податкового наповнення. Як приклад, основним податком наповнення бюджетів місцевого рівня є податок на доходи фізичних осіб. Для ефективнішого наповнення дохідної частини місцевих бюджетів пропонується майже половину надходжень цього податку відносити до загального фонду місцевих бюджетів і залишати за місцем проживання працівників, а не за місцем праці. Нині у переважній більшості сільських населених пунктів близько половини чисельності працездатних осіб працюють поза межами свого проживання.

Крім того, доцільно ще 10-15% цього податку залишати у бюджеті розвитку місцевих бюджетів.

Наступним за обсягом джерелом надходжень до місцевих бюджетів є плата за землю. Це узагальнюючий у двох формах податок: єдиний земельний податок, частка якого у нашому дослідженні становить 14% та орендна плата за землі державної й комунальної форм власності – 86%.

Цей податок за нормами фінансового законодавства належить до загальнодержавних податків і зараховується до бюджетів місцевого самоврядування не в повному обсязі, а розподіляється пропорційно між місцевим та державним бюджетами у певному співвідношенні [12].

Доцільно цей податок віднести до місцевих податків і стовідсотково спрямувати його надходження у місцеві бюджети сільських територіальних громад, тобто за місцем знаходження земельних ділянок. При цьому на законодавчому рівні відпрацювати механізми: контролю за належним виконанням договорів оренди землі в межах населених пунктів, особливо, що стосується сплати податків керівниками сільськогосподарських підприємств; проведення періодичного перегляду орендних ставок залежно від нормативно-грошової оцінки землі; посилення контролю

за наданням органами місцевого самоврядування пільг зі сплати цього податку [14].

До резервів збільшення надходжень до місцевих бюджетів слід віднести також переукладення договорів оренди на вигідніших економічно обґрунтованих для громади умовах оренди, а також надання в оренду земельних ділянок, які тривалий період не використовуються у виробництві.

Податки „Збір за першу реєстрацію транспортного засобу” та „Збір за місця для паркування транспортних засобів” належать до власних надходжень місцевих бюджетів сільських громад, але залишається в них лише 50%. Аналіз опитування голів сільських рад Київщини показує, що 100% цих надходжень доцільно залишати у віданні територіальних громад.

Висновки. Для підвищення наповнення дохідної частини місцевих бюджетів територіальних громад необхідно:

закріпити за місцевими бюджетами в повному обсязі такі надходження: податок загального фонду „Плата за землю”, „Збір за першу реєстрацію транспортного збору” і „Збір за місця паркування транспортних засобів”, 50% „Податку на доходи фізичних осіб” віднести до загального фонду надходжень та 10-15% – до спеціального фонду місцевих бюджетів;

з метою вирівнювання фінансових бюджетних доходів „бідних” і „багатих” територіальних громад на законодавчому рівні запровадити прозору формулу розподілу міжбюджетних трансфертів до місцевих бюджетів;

ліквідувати надмірну централізацію офіційних трансфертів та підвищити роль власних місцевих податків і зборів у формуванні місцевих бюджетів;

налагодити систему контролю за формуванням та використанням місцевих бюджетів, вчасно впродовж року надавати необхідні їм обсяги дотацій, субсидій і субвенцій;

посилити вплив органів місцевого самоврядування на територіальні суб’єкти господарювання щодо забезпечення працюючих сільських жителів робочими місцями, своєчасно надавати працюючим оплату праці, ліквідувати заборгованість та тінізацію її виплати.

Список використаних джерел

1. *Старостянська І.З.* Моніторинг виконання місцевих бюджетів Львівської області за 2012 рік / І.З. Старостянська, М.А. Козоріз, С.А. Давимука [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ird.gov.ua/structure/vid_7_pdf/vid_7_mon.pdf.
2. *Козак І.* Сільська казна порожня, або чим наповнити місцевий бюджет і як ним розпорядитися? / І. Козак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2050/>.
3. *Блащук Н.І.* Плата за землю як джерело дохідної частини бюджету / Н.І. Блащук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ndi-fp.asta.edu.ua/thesis/93/#.U33iRHbPLGg>.
4. *Борох Н.М.* Шляхи вдосконалення механізму поповнення дохідної частини місцевих бюджетів України в кризовий період економіки / Н.М. Борох // Бізнес Інформ. – 2012. – №6. – С. 55–56. Режим доступу http://www.business-inform.net/annotated-catalogue/?year=2012&abstract=2012_06_0&lang=ua&stqa=10.
5. *Острович С.Е.* Місцеві бюджети України: фінансово-правові питання їх зміцнення, збалансованості, стійкості / С.Е. Острович [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/1687/%CE>.
6. *Шредер Л.* Налоги, прочие доходы и распределение финансов между разными уровнями власти. Международный опыт / Л. Шредер // Финансирование местного самоуправления и инфраструктуры городов в Украине. – К., 1994. – С. 16-28.
7. McMaster J. Urban Financial Management. – Wash., D.C., World Bank. –1994. – P.7.
8. Intergovernmental fiscal relations and macroeconomic management in large countries / Ed. S.P. Gupta and other. – Wash., D.C., World Bank. – 1994. – P.110.
9. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні / Уряд. кур'єр від 11.04.2014. – № 67.
10. Проект Конституційних змін щодо децентралізації влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://minregion.gov.ua/konceptciya-reformuvannya-miscevogo-samovryaduvannya-ta-teritorialnoyi-organizaciyi-vladi-v-ukrayini-333230/rozasnennya-schodo-zmin-do-konstituciyi-ukrayini-na-realizaciyu-reformi-miscevogo-samovryaduvannya-ta-kursu-uryadu-na-decentral-449374/?print=1>.
11. Закон України „Про місцеве самоврядування” // Відом. Верхов. Ради України (ВВР). – 1997. – № 24. – Ст.170.
12. Бюджетний кодекс України // Відом. Верхов. Ради України (ВВР). – 2010. – № 50, / № 50-51. – С. 1778, Ст. 572.
13. Закон про Державний бюджет України (щорічний).
14. Закон України „Про місцеве самоврядування”, ст. 59. / Голос України від 12.06.1997.

Стаття надійшла до редакції 26.05.2014 р.

* * *

Новини АПК

Експерти обговорили перспективи потрапляння української молочної продукції на ринок ЄС

17 червня поточного року за участю першого заступника Міністра аграрної політики та продовольства України Івана Бісюка і заступника Голови Державної ветеринарної та фітосанітарної служби України Віталія Башинського відбулося засідання круглого столу на тему "Коли українська продукція потрапить на ринок ЄС?". У заході взяли участь представники Мінагрополітики та експерти неурядових організацій.

На засіданні круглого столу розглянуто питання, пов'язані з проведенням низки аудитів щодо оцінки відповідності підприємств і державного контролю при виробництві молока та молочних продуктів в Україні вимогам європейського законодавства інспекторами Офісу з питань продовольства та ветеринарії (Food and Veterinary Office (FVO) Генерального Директорату з питань охорони здоров'я та захисту прав споживачів (DG SANCO).

Наголошено на необхідності прийняття рамкового законодавства у сфері безпечності харчових продуктів, розглянуто перспективи вітчизняних виробників на ринку ЄС, а також поінформовано про проведення освітніх семінарів, які дадуть можливість підготувати молокопереробні заводи до місії DG SANCO та розробити низку практичних заходів із покращення якості молочної сировини в Україні.

Під час проведення 82-ї Генеральної сесії Всесвітньої організації охорони здоров'я тварин (МЕБ) (25-31 травня 2014 р., м. Париж, Франція) було досягнуто домовленостей із представниками Генерального Директорату Європейської Комісії з питань охорони здоров'я та захисту прав споживачів щодо проведення у липні 2014 року низки верифікаційних візитів до України з метою вирішення питань просування продуктів тваринного походження – молока та молочних продуктів, м'яса яловичини, м'яса свинини, а також тварин у живій масі – кролів і страусів на європейські ринки.

Прес-служба Мінагрополітики України

УДК 338.439.52:339.5.01:339.1(100)

С.М. КВАША, доктор економічних наук, професор, академік НААН,

в.о. проректора з науково-педагогічної роботи

та розвитку університету

Національний університет біоресурсів і природокористування України

В.І. ВЛАСОВ, доктор економічних наук, професор,

головний науковий співробітник

Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

Зміни у тенденціях глобальної торгівлі в напрямах регіональної інтеграції

Постановка проблеми. У сучасному глобалізованому світі все більшу роль як головний двигун глобальних процесів відіграє міжнародна торгівля. При цьому вона важлива як для світу в цілому, так і для окремих країн з різним рівнем економічного розвитку. Активне переміщення товарів, капіталів та робочої сили відбувається як між континентами, так і в межах окремих регіональних економічних об'єднань. Безумовно, потрібний постійний моніторинг розвитку торгівлі, а також і ретроспективний аналіз тенденцій, які б уможливили зазирнути трохи вперед.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема розвитку глобальної системи торгівлі привертає увагу іноземних і вітчизняних дослідників. Наприклад, М. Бродель [1] вважає, що формування у XVII ст. ринку дало поштовх динамічному розвитку ринкової економіки, А. Сміт [2] і Д. Рікардо [3] висунули теорію абсолютних і відносних переваг як основу міжнародної торгівлі. Добре відомі дослідження в цьому напрямі О.Г. Білоруса [17, 22], В.І. Власова [7, 18, 19].

Останніми десятиліттями все більше уваги приділяється впливу торгівлі на економічний розвиток: Д. Бен-Давід [8], Т. Жослінг [21], М. Кастельс [20]. Підписаний Балійський пакет реформ надасть новий поштовх розвитку торгівлі й економіки [24.]

© С.М. Кваша, В.І. Власов, 2014

Мета статті – проаналізувати зміни торгівлі в цілому та продукцією сільського господарства у світі, а також по групах країн з різним рівнем розвитку: розвинуті, ті, що розвиваються, й найменш розвинуті. Саме стан світової продовольчої безпеки є основним індикатором ефективності міжнародної торгівлі в інших галузях економіки. Останні розширення складу країн-членів ЄС, безперечно, внесли суттєві зміни у нарощування виробництва сільськогосподарської продукції та відповідно посилили позиції Європи у міжнародній торгівлі продовольством. Певні позитивні тенденції до нарощування обсягів виробництва цієї продукції спостерігаються також у країнах східної Європи, зокрема Україні, Республіці Білорусь, Російській Федерації та інших. Отже, необхідно перевірити гіпотезу щодо адекватного зростання виробництва продовольства як у світі, так і в окремих регіональних об'єднаннях відповідно до темпів зростання народонаселення.

Виклад основних результатів дослідження. Поглиблення зовнішньої торгівлі є однією з основних передумов економічного розвитку країни. Вагоме значення міжнародної торгівлі, яка бере свій початок ще тисячоліття до нашої ери, підтверджують дослідження наукових шкіл різних періодів. Відомий дослідник економічної історії Ф. Бродель у своїй монографії “Динаміка капіталізму” зазначив, що найбільш суттєвою рисою доіндустріальної економіки було існування нерухомого механізму примітивної економіки з локальним та обмеженим, але водночас живим і потужним зростанням сучасних економічних структур. У ті часи, які він називав „періодом Старого Порядку” (між 1400 та 1800 роками), існувала поширена мережа найпростіших місцевих ринків з невеличким рухом товарів, які формували економіку обміну й були ще не в змозі з'єднати всю сферу виробництва зі сферою споживання, оскільки значна частка обсягів виробництва не включалася у сферу ринкового товарообігу, працюючи на натуральне споживання в межах родини чи сільської громади.

Починаючи з економічного зростання у XV ст., викликаного розвитком міст і, таким чином, розвитком міських ринків, через по-

ширення міжнародних ярмарків у XVI ст., розвиток на заміну ярмаркам бірж і постійно функціонуючого ринку у вигляді системи лавок у XVII ст., поширення вільного переміщення грошей і кредитів у Європі призвели до формування на протилежність громадському ринку (public market) приватного ринку (private market) як системи самостійних комерційних ланцюгів прямій закупівлі товарів у виробників, часто з передоплатою, у селян – вовни, зерна, тканин домашнього виготовлення тощо.

Із цього часу починається динамічний розвиток ринкової економіки, свідченням чого, на думку Ф. Броделя, є ланцюгова реакція змін ринкових цін, яка охопила усі регіони нашої планети, пов'язуючи, таким чином, різні ринки світу, а це вже є реальною ознакою глобалізації.

Перші економісти починають вивчати попит і пропозиції на ринках, економічна політика міст спрямована на контроль за міськими ринками та цінами на них, а будь-який керівник держави піклується щодо національного ринку й торговельного балансу промисловості шляхом її підтримки на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Поступово, за уявленням Ф. Броделя, складалася стійка думка про те, що обмін на ринку відіграє сам по собі вирішальну, а через конкуренцію також рівноважну роль, погоджуючи попит і пропозиції [1]. Саме тоді сформувалося поняття „невидима рука” Адама Сміта, як саморегульовальна система, що ґрунтується на вільній торгівлі – „*laissez faire, laissez passer*”. З цього часу й почалася та економіка, яку ми нині називаємо *ринковою*.

Першими спробували теоретично обґрунтувати міжнародну торгівлю меркантилісти, які вважали, що накопичення грошей здійснюється за рахунок імпорту. А. Сміт (теорія абсолютних переваг) стверджував, що країни повинні спеціалізуватися на тих товарах, виробництво яких має для них переваги, та обмінювати їх на товари інших країн [2]. Д. Рікардо, розвинувши ці погляди, у своїй теорії відносних переваг показав, що країни спеціалізуються на тих товарах, які можуть виробляти з відносно нижчими витратами, ніж інші країни [3].

У цілому, за аналізом дослідників ННЦ “Інститут аграрної економіки” [4] впродовж багатьох років було сформульовано 24 теорії міжнародної торгівлі (табл. 1) з розподілом їх за періодами розвитку світової економіки й торгівлі: колоніальний (від XV ст.

– до 50-х рр. XX ст.); постколоніальний (від 50-х рр. XX ст. до 1990 р.); найновіший (від 1990 р. до теперішнього часу), в якому визначено три теорії: 1) конкурентних переваг [5]; 2) імпортозаміщення [6]; 3) глобалізаційного впливу [7].

1. Теорії міжнародної торгівлі у взаємозв’язку з періодами розвитку МЄВ

Група теорій	Автори	Назва теорії
<i>Доколоніальний період розвитку МЄВ (від VI тис. до н.е. – до XV ст. н.е.)</i>		
-	Платон Аристотель	Виникнення економічного аналізу; економічні проблеми не узагальнюються в теоріях (424-322 рр. до н.е.)
<i>Колоніальний період розвитку МЄВ (від XV ст. – до 50-х рр. XX ст.)</i>		
Меркантилізм	У. Петті, Т. Мен А. Монкретьєн	Теорія грошового балансу Теорія позитивного сальдо торговельного балансу
Класичні	А. Сміт	Теорія абсолютних переваг (1776)
	Д. Рікардо	Теорія порівняльних переваг (1817)
	Дж. С. Міль	Теорія взаємного попиту (1848)
Неокласичні	А. Маршалл Ф. Еджуорт	Модель загальної рівноваги на основі теорії взаємного попиту (1923)
	Е. Хекшер Б. Олін	Теорія співвідношення факторів виробництва (1933 р.)
	Г. Хеберлер	Порівняльні переваги на основі зростаючих альтернативних витрат виробництва (1936)
	П. Самуельсон	Теорема про вирівнювання цін на фактори виробництва або Теорема Хекшера-Оліна-Самуельсона (1948)
	В. Леонтьєв	Парадокс Леонтьєва (1953)
<i>Постколоніальний період розвитку МЄВ (від 50-х рр. XX ст. – до 1991 р.)</i>		
Альтернативні	<i>I. Теорії, які розвивають принципи класичних теорій</i>	
	П. Самуельсон Р. Джонс	Теорія специфічних факторів виробництва (1971)
	П. Самуельсон Р. Джонс	Теорема Самуельсона-Джонса
	<i>II. Теорії, які поглиблюють положення класичних та неокласичних теорій</i>	
	П. Самуельсон В. Столпер	Теорема Столпера-Самуельсона (1941)
	Р. Джонс	Ефект підсилення Джонса (до теореми Столпера-Самуельсона)
	Т. Рибчинський	Теорема Рибчинського (1955)
	<i>III. Теорії, які будуються на принципово нових методологічних засадах</i>	
	С. Ліндер	Теорія “перехресного” попиту (1961)
	М. Познер Г. Хафбауер	Гіпотеза імітаційного лага або теорія міжнародного технологічного розриву (1961)
	М. Кемп	Модель економії на масштабах виробництва (1964)
	Г. Грубель Б. Беласса	Теорія внутрішньогалузевої міжнародної торгівлі (1967)
	П. Кругмен	Теорія міжнародної торгівлі на основі монополістичної конкуренції (1979)
	Р. Вернон, Дж. Кравис, Л. Уельс	Теорія життєвого циклу продукту (1966)
<i>Найновіший період розвитку МЄВ (від 1990 р. до теперішнього часу)</i>		
	М. Портер	Теорія конкурентних переваг (1990)
	Р. Пребіш	Теорія обмеження імпорту промислових товарів країнами, що розвиваються, за рахунок розвитку вітчизняного виробництва
	В. Власов	Теорія глобалізаційного впливу (2008)

Джерело: [4,7].

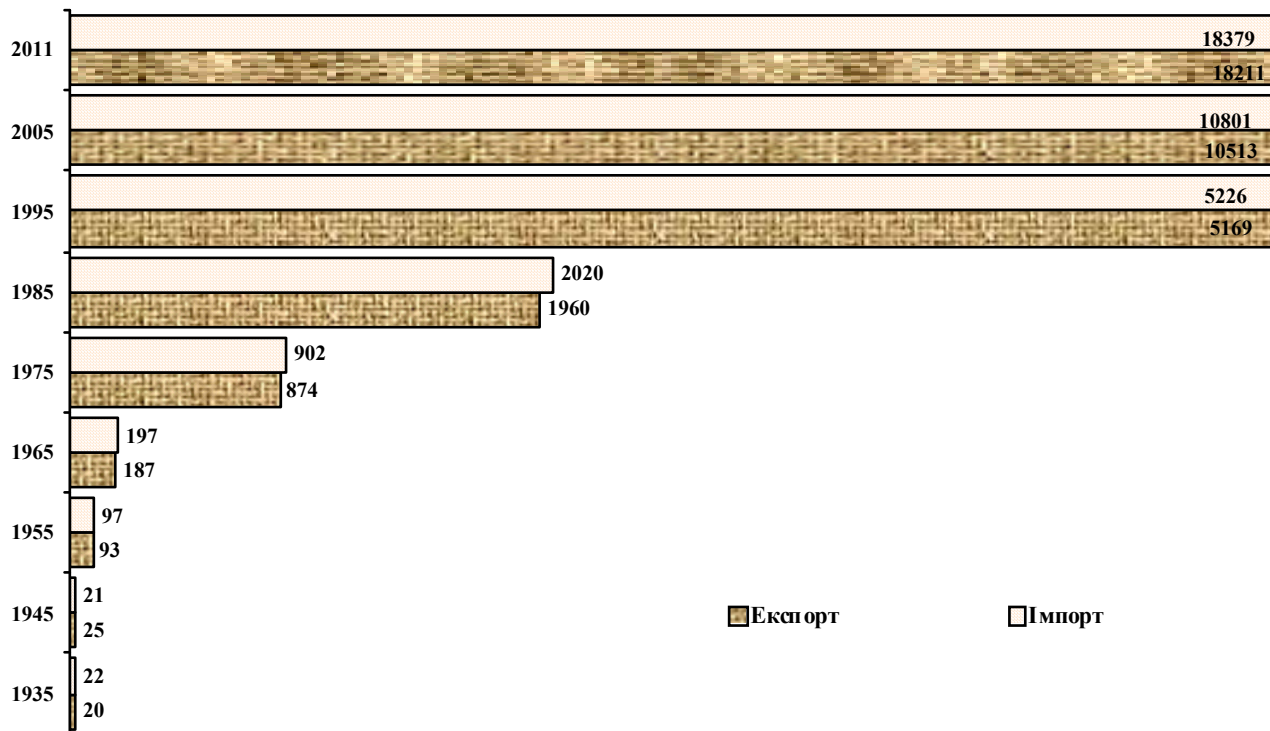
Наскільки важлива роль торгівлі для економічного зростання країн свідчать узагальнені матеріали СОТ щодо торгівлі, диспаритету прибутків і бідності [8]. У цілому експерти СОТ проаналізували 20 джерел, в

яких були використані низки індексів: питомої ваги експорту, торговельний індекс, орієнтації на внутрішній та зовнішній ринок, відкритості національної економіки, викривлення цін, Sachs-Warner, індекс від-

критості (Світовий банк), “чорного” ринку, співвідношення податків, покриття національного торгового балансу, імпортного тарифу на вироби, розподілу торгівлі.

У всіх дослідженнях зафіксовано позитивний зв'язок між експортом та економічним розвитком із тенденцією до прискорення розвитку більш відкритих економік з ліберальним торговельним режимом при зниженні економічного зростання, якщо внутрішні ціни викривлені відносно цін світового ринку.

Аналіз розвитку світової торгівлі (рис.) показав, що напередодні Другої світової війни світові обсяги експортної торгівлі ледве сягали 20 млрд дол. США. Війна, природно, зруйнувала торгівлю на Європейському континенті. Якщо обсяги експорту європейських країн у 1935 році (у 1940 р. на континенті вже йшли активні бойові дії) становили 9,4 млрд дол., або понад 47% світових, то у 1945-му вони зменшилися до 4,1 млрд дол., або до 16,7%.

Обсяги світової торгівлі, млрд дол. США [9-14]

Через п'ять років після війни на початку дій Генеральної Угоди по торгівлі і тарифах вони зросли більше, ніж у два рази, через 10 років – більше ніж подвоїлись і ще через 10 років – знову більше, ніж подвоїлись, а після 1965 року розпочалася дія мультиплікативного ефекту, яка сприяла майже вибуховому зростанню обсягів світового експорту з 187,0 млрд дол. у 1965-му до 1959,7 млрд дол. у 1985 році, або більше, ніж у десять разів.

На початку дій домовленостей, що були досягнуті протягом Уругвайського раунду переговорів зі створення СОТ, обсяги світової торгівлі у 1995 році перевищили обсяги 1945 року більше, ніж у 200 разів. Багато в чому цьому „вибуху” торгівлі сприяв безпрецедентний розвиток транспортної інфраструктури – авіаційного, автомобільного, заліз-

ничного і водного транспортів, а також трубопроводів. При цьому різко знизилися ціни транспортування товарів.

Згідно з дослідженнями українських учених [16], розвиток світової торгівлі пройшов три хвили: **перша** – період між 1870 роком і Першою світовою війною; **друга** – розпочалася після підписання у 1947 році ГАТТ; **третя** – після вступу в дію з 01.01.1995 року угоди про створення СОТ, що стала правонаступницею ГАТТ.

Оскільки головною особливістю розвитку світового ринку протягом життя одного покоління людей є стрімке зростання торгівлі, то нами зроблено аналіз її змін у світі в цілому та групах країн з різним рівнем розвитку і по регіонах планети із застосуванням даних UNCTAD [12–15] (табл. 2).

2. Розвиток світової торгівлі, експорт, млрд дол. США

Регіон	1970 р.	1980 р.	1990 р.	2000 р.	2011 р.	2011 р. до 1970 р., разів
Світ	315,9	2033,1	3493,6	6435,7	18211,3	57,6
Розвинуті країни	225,1	1326,9	2516,8	4229,2	9597,9	42,6
Країни, що розвиваються	60,6	599,1	847,5	2036,4	7785,9	128,5
Найбідніші країни	5,0	14,3	19,3	39,1	188,2	34,6
Африка	12,9	120,0	110,7	145,9	590,7	45,8
Північна Африка ¹⁾	5,1	44,0	41,0	53,6	169,5	33,2
Азія ²⁾	27,9	365,0	589,3	1532,1	6081,2	217,9
Східна Азія	14,3	150,1	424,7	1203,9	3202,1	223,9
Південна Азія	5,4	26,1	47,0	92,8	495,3	91,7
Північна Америка ³⁾	60,7	311,3	561,9	1224,9	2281,7	33,7
Південна Америка	11,8	65,6	86,7	162,8	664,8	56,3
Європа	136,3	893,5	1649,0	22590,7	6465,9	47,4
Океанія ⁴⁾	0,5	2,3	2,8	4,1	10,7	21,4

1) Алжир, Єгипет, Лівія, Марокко, Судан, Туніс. 2) Без Японії та Ізраїлю.

3) Канада, Мексика, США. 4) Без Австралії та Нової Зеландії.

Джерело: [9–15, 26].

Аналіз цих даних дав змогу визначити особливості змін. **По-перше**, темпи зростання обсягів торгівлі країн, що розвиваються, в цілому перевищили темпи розвинутих країн – у 3 рази, що зумовило підвищення питомої ваги цієї категорії країн у світі від 19,2 до 42,6% при зменшенні питомої ваги розвинутих країн від 71,2 до 52,7%. Але слід враховувати, що чисельність населення розвинутих країн перевищує населення країн, що розвиваються більше, ніж у 4,6 рази. Це зумовлює значну різницю в обсягах експорту на одну особу. Якщо в розвинутих країнах у 2008 році дана величина становила понад 9700 дол., то в бідних – лише трохи більше 1400 дол. США.

Другою особливістю періоду є надзвичайно стрімкий розвиток країн Азіатського континенту – насамперед Східної Азії, де пануюча роль належить Китаю. Так, якщо Азія в цілому збільшила обсяги експорту з 27,9 до 6081,2 млрд дол., або у 217,9 рази, то Східна Азія – з 14,3 до 3202,1 млрд дол., або у 223,9 рази, а Китай – з 2,3 до 1899,5 млрд дол., або більше ніж у 825 разів.

Третньою особливістю є зростання серед розвинутих країн значення потужного об'єднання європейських країн – ЄС, питома вага якого зросла з 57,1% у 1970 році до 61,9% у 2011-му при відповідному зниженні питомої ваги Північної Америки з 19,2 до 11,2%.

Четвертою особливістю є хронічне відставання найменш розвинутих країн світу.

Природно, завдяки загальносвітовому зростанню обсягів торгівлі, експорт цих країн також збільшився, але тільки у 37,6 рази проти 128,5 рази по всіх бідних країнах. При цьому, питома вага експорту найбідніших країн світу до світових обсягів знизилася від 1,6% у 1970-му всього до 0,9% у 2011 році.

П'ятою особливістю розвитку світової торгівлі є нарощування її обсягів послугами, які у 1980 році на світовому рівні становили трохи більше 16,0% загальних обсягів експорту, а в 2011-му досягли 19,0%. При цьому, якщо обсяги торгівлі товарами за 1985-2011 роки зросли у 8,9 рази, то обсяги торгівлі послугами – у 10,7 рази.

Шостою особливістю останніх років є те, що розвинуті країни нарощували обсяги торгівлі між собою: 1953 рік – 38% загального експорту, 1963 – 49, 1973 – 54,6, 1987 – 54 і 1990 рік – 76% [16] (це було визначено самим фактом створення 23 розвинутих країнами системи ГАТТ, у межах якої було домовлено про скасування високих торговельних тарифів). Але після цього року намітилася тенденція до поступового скорочення торгівлі розвинутих країн між собою, хоча ці обсяги торгівлі залишаються занадто високими для сучасних умов глобалізації світової економіки, проте саме розвиток останньої та економіки бідних регіонів планети примушує розвинуті країни виходити на їхні ринки для збуту своїх товарів.

Сьомою особливістю розвитку світової торгівлі є превалювання темпів зростання

обсягів торгівлі над темпами збільшення ВВП. При цьому розрив між зазначеними показниками зростає в усіх регіонах планети та по угрупованнях країн [17 – 19].

За висловом відомого західного дослідника М. Кастельса, глобальна економіка є історичною реальністю, що здатна працювати як „єдина система” в режимі реального часу в масштабі всієї планети [20]. Але, на нашу думку, це твердження можна вважати лише побажанням, оскільки у сфері міжнародної торгівлі в сучасних умовах міжнародної інтеграції існують гострі протиріччя між окремими країнами та їхніми блоками і цього не можна не враховувати в умовах глобальної економіки. Яскравий приклад цього — фактичний провал переговорів міністрів майже всіх країн світу в Канкуні (Мексика) після раунду торговельних переговорів у Досі (Катар). Ці переговори мали велике значення для політики у сфері сільськогосподарства, оскільки від їхніх рішень залежала подальша лібералізація світової торгівлі сільськогосподарською продукцією та здійснення аграрних реформ.

Переговори в Канкуні підтвердили зростаючу заінтересованість країн, що розвиваються, у реформуванні сільськогосподарства, щоб активізувати свою роботу в СОТ. У СОТ ключову роль відігравали два суперпотужних постачальника товарів на світовий ринок і одночасно споживача сільськогосподарської продукції — США та Європейський Союз. Вони фактично визначали всю політику СОТ. На переговорах у Канкуні США й ЄС запропонували для обговорення спільний документ щодо подальшого розвитку світової торгівлі та проведення реформ у сільському господарстві, але їхні пропозиції викликали несподіваний опір із боку країн, що розвиваються, і зрештою міністр торгівлі Мексики, що головував на переговорах, змушений був закрити засідання без прийняття рішень. На думку Т. Josling [21], цей факт засвідчив кінець гегемонії цих суперпотужних партнерів у СОТ. Але якщо бідні країни тільки починають відстоювати свої інтереси на рівні урядів, то в умовах глобалізації світової економіки набуває значного просто-

ру політика корпоративного глобалізму. О.Г. Білорус [22] називає це явище „економічним імперіалізмом”, за принципами якого в усьому світі діють транснаціональні компанії розвинутих країн через понад 800 тис. своїх відділень, загрожуючи економічній безпеці практично будь-якої країни світу. Тому у відповідь на загрозу транснаціональних монополій із 1960 року почали формуватися регіональні торговельні об'єднання країн, до складу яких увійшли не тільки бідні, а й розвинуті країни.

У процесі досліджень змін торгівлі протягом **третьої** хвилі нами були використані статистичні матеріали UNCTAD [23, 26] і бази даних ФАО [27]. По кожній групі країн нами було проаналізовано матеріали по шести країнах, які представляють усі континенти нашої планети, а також по групах країн в цілому. Аналіз відібраного матеріалу показав, що при світовому зростанні обсягів експорту товарів на 57,7 % експорт послуг зріс на 93,8 %, зумовивши, таким чином, збільшення загального експорту на 72,8%, або по середньорічних темпах зростання – відповідно на 4,8; 7,7 і 6,0%.

Природно, що обсяги торгівлі повністю залежать від нинішнього розвитку економіки кожної країни, але, як видно, зростання обсягів експорту товарів і послуг відбулося незалежно від рівня економічного розвитку країн, але при помітному прискоренні зростання обсягів експорту товарів країнами, що розвиваються, та найбіднішими країнами (табл. 3). Так, якщо експорт товарів розвинутими країнами збільшився в 1,8 (Франція, Канада) – 2,7 (Німеччина) раз, то країнами, що розвиваються, в 2,5 (Мексика) – 9,7 (Китай) раз, а найменш розвинутими країнами – в 2,5 (Сенегал) – 9,4 (Танзанія) раз.

Подібне співвідношення й по експорту послуг. При цьому, зростання обсягів експорту послуг Індії за темпами перевищили темпи збільшення обсягів експорту товарів, тоді як Гвінея скоротила цей сектор торгівлі.

У цілому група розвинутих країн збільшила експорт товарів і послуг у 2,2 раз, тоді як найбідніші країни – в 4,3, а ті, що розвиваються, навіть у 6,4 раз.

3. Зміна обсягів експорту товарів і послуг, млрд дол. США

Країни, світ	Товари			Послуги			Товари і послуги, разом		
	1995 р.	2011 р.	2011р. до 1995 р.,%	1995 р.	2011 р.	2011 р. до 1995 р.,%	1995р.	2011 р.	2011 р. до 1995р.,%
Розвинуті країни									
США	584,7	1780,4	304,4	217,3	599,6	275,9	802,1	2080,0	259,3
Німеччина	523,5	1470,3	280,8	80,2	238,1	296,9	603,7	1708,4	283,0
Японія	443,1	822,6	185,6	65,3	144,4	221,1	508,4	968,0	190,4
Франція	301,2	595,3	197,7	84,1	167,8	199,5	385,3	763,1	198,0
Італія	233,8	622,5	266,2	61,6	106,6	173,0	295,7	729,1	246,6
Канада	192,2	451,7	235,0	26,1	76,1	291,6	218,3	527,8	241,8
Разом	3509,7	9597,9	273,5	930,9	2856,6	306,8	4400,6	12454,5	280,5
Країни, що розвиваються									
Китай	148,8	1899,2	1276,3	19,1	183,1	958,6	167,9	2082,3	1240,2
Мексика	79,5	349,6	439,7	9,8	15,3	156,1	89,3	364,9	408,6
Бразилія	45,6	256,0	561,4	6,1	38,4	629,5	52,6	294,4	559,7
Індія	30,6	302,6	988,9	6,8	137,1	2016,1	37,4	439,7	1175,6
Аргентина	20,9	84,3	403,3	3,8	14,2	373,7	24,8	98,5	397,2
Чилі	16,0	81,4	508,7	3,3	12,4	375,7	19,3	93,8	486,0
Разом	1423,7	7785,9	546,9	287,2	1265,6	440,6	1710,9	9051,5	529,0
Найменш розвинуті країни									
Сенегал	1,0	2,5	250,0	0,4	1,0	252,6	1,5	3,5	233,3
Танзанія	0,7	4,7	900,0	0,6	2,4	400,0	1,3	7,1	645,4
Замбія	1,0	9,0	671,4	0,1	0,37	370,0	1,1	7,5	681,8
Гвінея	0,7	1,4	200,0	0,1	0,08	77,0	0,8	1,48	185,2
Малаві	0,4	1,4	350,0	0,05	0,02	250,0	0,4	1,5	375,0
Нігер	0,3	1,3	433,3	0,03	0,1	381,8	0,3	1,4	466,6
Разом	23,4	190,1	812,5	5,4	23,6	438,0	28,8	213,7	742,4
Світ	5120,4	18211,3	355,7	1339,3	4243,2	342,5	6359,4	24570,7	386,5

Джерело: [15,26].

Значні зміни відбулися й у сфері торгівлі продукцією сільського господарства і переробної промисловості. Так, якщо за 1980-1995 роки загальносвітова торгівля (експорт-імпорт) товарами АПК зросла з 488,4 до 904,9 млрд дол. США, або в 1,8 раза, то за 11 років після утворення СОТ – відповід-

но з 904,0 до 2184,0 млрд дол. США, або у 2,4 раза [27]. Виходячи з цього, нами також проаналізовано зміни обсягів експорту-імпорту товарів АПК по тих самих групах країн, що й при аналізі загальної торгівлі (табл. 4).

4. Зміна обсягів експорту та імпорту товарів АПК, млрд дол. США

Країна	1995 р.			2011 р.			2011 р. к 1995 р., %	
	Експорт	Імпорт	Співвідношення	Експорт	Імпорт	Співвідношення	Експорт	Імпорт
Розвинуті країни								
США	62,7	33,8	1:0,5	139,9	95,0	1:0,7	224,5	281,0
Німеччина	24,7	22,8	1:1,7	80,3	95,0	1:0,9	325,1	221,9
Японія	1,8	41,1	1:23	3,3	68,5	1:20,7	183,3	166,6
Франція	40,7	28,8	1:0,7	73,9	55,6	1:1,3	1871,5	193,0
Італія	14,6	23260	1:1,6	41,0	49,9	1:0,8	280,8	21,4
Канада	12,8	9,8	1:0,7	41,0	31,0	1:1,3	320,3	316,3
Разом	300,5	299,0	1:1	756,8	1049,1	1:1,38	251,8	350,8
Країни, що розвиваються								
Китай	15,5	21,5	1:1,4	52,3	128,2	1:2,4	331,4	596,3
Мексика	7,0	8,7	1:1,2	21,0	26,0	1:1,2	300,9	298,8

Бразилія	13,8	4,1	1:0,1	79,6	10,9	1:0,1	576,8	265,8
Індія	4,6	3,97	1:0,8	30,3	17,2	1:0,6	658,6	433,2
Аргентина	10,9	1,33	1:0,1	43,2	2,0	1:0,05	396,3	150,3
Чилі	2,8	1,28	1:0,4	10,4	5,3	1:0,5	371,4	414,0
Разом	123,1	97,1	1:0,8	547,8	264,5	1:0,48	445,0	272,4
Найменш розвинуті країни								
Сенегал	0,1	0,5	1:5	0,5	1,6	1:03	500,0	320,0
Танзанія	0,5	0,35	1:0,7	1,0	1,12	1:1,1	200,9	320,0
Замбія	0,1	0,08	1:0,8	0,7	0,356	1:0,5	750,0	445,0
Гвінея	0,04	0,17	1:4	0,18	0,502	1:0,3	450,0	295,3
Малаві	0,5	0,05	1:0,1	1,1	0,338	1:0,3	220,0	676,0
Нігер	0,07	0,13	1:1,8	0,12	0,304	1:0,4	171,4	233,8
Разом	5,0	8,2	1:1,04	14,4	36,82	1:2,57	288,0	448,8
Світ	442,9	461,1		1313,9	1350,7		296,6	292,9

Джерело: [27].

Отже, відбулося значне посилення присутності на світовому ринку аграрної продукції бідних країн. Так, якщо країни ЄС збільшили обсяги експорту в 2,28 раза, то найбідніші країни – у 2,52 раза. Цікавим є те, що в усіх країнах за період, що аналізується, незалежно від рівня їхнього економічного розвитку збереглося превалювання обсягів експорту аграрної продукції над її імпортом, або, навпаки, превалювання обсягів імпорту над експортом.

Зняття багатьох обмежень на експорт аграрної продукції з бідних країн і тих, що розвиваються, у розвинуті країни, яке узгоджено 159-ма країнами-членами СОТ у документах „Балійського пакета реформ”, дасть змогу, на нашу думку, значно збільшити експорт аграрної продукції бідними країнами.

Порівняно з діючими правилами, що застосовувалися розвинутими країнами щодо імпорту аграрної продукції з бідних країн до підписання „Балійського пакета реформ”, це означає для бідних країн, так би мовити, встановлення „режиму найбільшого сприяння”.

Станом на початок 2013 року в СОТ офіційно зареєстровано понад 200 зон вільної торгівлі та митних союзів. Але основних торговельно-економічних об'єднань, по яких UNCTAD веде облік експорту–імпорту товарів, у світі діє 28. Світ вступив до нової політичної ситуації, коли спостерігається перехід від глобальної політики розвитку торгівлі до регіональної й зростання впливу регіональних об'єднань. Так, якщо у 1980 році питома вага експорту країн АПЕК у світі становила 30,8%, то в 2011 році вона зросла до 46,6% при збільшенні обсягів з

627,3 млрд дол. США до майже 8,5 трлн дол. США, або в 13,5 раза.

Із діючих нині у світі 28 основних торговельно-економічних об'єднань п'ять розташовані в Азії, вісім – в Америці, дев'ять – в Африці, двоє – в Європі та чотири – міжрегіональні. Загалом усі 28 угруповань об'єднували понад 190 країн і територій світу, в тому числі в Азії – 36, Америці – 38, Африці – 51, Європі – 30 і міжрегіональних угруповань – 37.

Як правило, регіональні об'єднання кооперуються для підтримки економічного розвитку, збільшення виробництва нової продукції та обсягів торгівлі, поліпшення структури торгівлі кожної країни-члена об'єднання з метою підвищення їх економічної безпеки й зростання валютних резервів. Члени об'єднань через систему преференційних торговельних угод ліквідують митні податки, квоти, торговельні обмеження та адміністративне втручання у торгівлю, схвалюють спільні внутрішні й зовнішні тарифи, встановлюють групи товарів (продовольчі, сировинні, напівфабрикати тощо), визначають питання внутрішньої підтримки товаровиробників й субсидування експорту продукції, встановлюють спільні або індивідуальні строки завершення підготовки кожної країни до виконання у повному обсязі зобов'язань за угодою тощо. За даними UNCTAD, обсяги торгівлі у світі та торговельно-економічних об'єднаннях стрімко зростають. Якщо у 1980 році загальносвітовий обсяг експорту перевищував 2 трлн дол. США, то в 2011-му він становив 18,2 трлн, або зріс майже у 9 разів. При цьому темпи зростання обсягів експорту в країнах, що

розвиваються, були більшими, ніж у розвинутих — у 13 разів проти 7,2, але істотно різнилися за обсягами — 7,8 трлн бідних країн і 9,6 трлн розвинутих.

Аналіз показав, що експорт у 4 з 9 торговельно-економічних об'єднань бідних та найбідніших країн Африки переважає їх імпорт, а торговельне об'єднання країн Північної Америки (NAFTA) як мало (-30,3 млрд), так і має (-846,1 млрд) від'ємний торговельний баланс. У цілому за 1980–2011 роки обсяги торгівлі зросли в усіх торговельних об'єднаннях [15].

Наразі фактично закінчився Дохійський раунд переговорів, коли на конференції міністрів новому керівнику СОТ Р. Азеведу вдалося об'єднати 159 країн-членів СОТ, які прийняли Балійський пакет реформ, що складається з 10-ти угод, п'ять з яких стосуються сфери АПК, а чотири — підтримки найменш розвинутих країн. Головним документом є угода щодо спрощення процедур міжнародної торгівлі, прийняття якої через ратифікацію кожною країною уможливить збільшити обсяги світової економіки на 1 трлн дол. США та створити 21 млн додаткових робочих місць переважно в країнах, що розвиваються. В цілому, якщо нині учасники зовнішньоекономічної діяльності сплачують приблизно 10% від вартості товарів, то з прийняттям положень Балійського пакета платежі на кордоні знизяться вдвічі — до 5% [24].

Отже, слід зазначити, що за нашою класифікацією це фактично початок **четвертої** хвилі глобалізації світової торгівлі. На наш погляд, її слід характеризувати, по-перше, як процес продовження домінування глобального переміщення товарів і послуг по всіх континентах та регіональних економічних угрупованнях. По-друге, у майбутньому, внаслідок посилення політичних розбіжностей серед великих країн світу, слід очікувати призупинення активного розміщення провідними підприємствами своїх передових технологій у країнах — політичних конкурентах. І, по-третє, призупинення політичного діалогу та перетворення G-8 у G-7 призводитиме до подальшого концентрування економічних відносин між країнами та їхніми блоками, що пов'язані історичною

і культурною спільністю. При цьому найголовнішою особливістю четвертої хвилі глобалізації торгівлі буде, на нашу думку, все більше застосування у глобалізованому світі так званих геоекономічних протистоянь.

Стартом нових перетворень у глобальному світі стала ситуація навколо України у 2014 році. У відповідь на порушення Росією її зобов'язань щодо гарантування територіальної цілісності України та спробу зруйнувати стабільні політичні й економічні взаємовідносини між державами на Європейському континенті США та ЄС розпочали вводити економічні санкції проти Росії з метою примусити її повернутися до статус-кво. У цій ситуації Україна вимушена розпочати зміну вектора руху товарів, акцентуючи увагу на нових і освоєних раніше ринках ЄС, Африки та Азії й розпочати модернізацію переробної промисловості для випуску якісніших товарів, конкурентоспроможних на нових ринках. Фактично в умовах, що формуються та формуватимуться у найближчому майбутньому, Україні потрібно будувати нову власну стратегію впливу на світові продовольчі проблеми. Слід спробувати зробити все можливе для повернення в цивілізовані й дружні стосунки на просторі колишнього Радянського Союзу, але тут справа ще й в руках інших партнерів. При цьому очевидним для нас є необхідність у посиленні європейського вектора інтеграції як у політичному, так і соціальному та економічному чинниках. Саме міжнародна конкуренція спонукатиме нашу державу нарощувати свою конкурентоспроможність навіть у межах того об'єднання, до якого вона намагається ввійти. Головне завдання такої політики — відстежувати зміни потреб країн і об'єднань в обсягах та якості конкретних товарів, вишукувати дешевші кредитні кошти, виявляти і припиняти дії каналів вивезення грошей в офшорні зони, створювати інформаційну систему щодо українських товарів для поширення географії та обсягів їх експорту.

Минуле століття викликає суперечливі почуття — від неприйняття його як часу в історії людства, упродовж якого відбулися дві — одна найстрашніша за іншу по руйнуванню людського життя й економіки, світові війни, остання з яких закінчилася викорис-

танням атомної зброї, до гордості за людський таланти і розум, що ліквідував колоніальну систему господарювання, розвинув демократію, створив світову мережу транспортних сполучень з використанням повітряного та водного океанів і залізнично-автомобільних шляхів, запровадив науково-технічну революцію та втілює у життя ідеї Н. Вінера у вигляді сучасної концепції світового інформаційного простору.

Отже, нинішній стрімкий інтелектуальний і економічний розвиток людства багато в чому був визначений поступовим формуванням міжнародної системи торгівлі, яка пройшла складний шлях розвитку та за висловлюванням відомого економіста П. Самуельсона, пропонує нові „*consumption possibility frontiers*”, тобто дає людям більше необхідних товарів, ніж вони можуть виробити поодиночки, а це якраз є сутністю міжнародної торгівлі.

Висновки. 1. Формування кожної теорії міжнародної торгівлі відповідало рівню розвитку господарства та економічної науки.

2. Темпи зростання обсягів торгівлі послугами перевищують темпи зростання обсягів торгівлі товарами.

3. Зростання обсягів торгівлі країнами, що розвиваються, й бідними порівняно з розвинутими показує поступове скорочення розриву рівня їхнього економічного розвитку.

4. Зміни співвідношення між імпортом та експортом аграрної продукції залежать, насамперед, не від рівня економічного розвитку, а від можливості країни покривати потреби у продовольстві за рахунок власного виробництва.

5. Між обсягами торгівлі й зростанням ВВП існує прямий зв'язок незалежно від рівня економічного розвитку країн.

6. Спостерігається чітка тенденція до посилення регіоналізації торгівлі.

Список використаних джерел

1. Бродель Ф. Динамика капитализма : моногр. [пер. с франц.] / Ф. Бродель. – Смоленск : Полиграмма, 1993. – 124 с.
2. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу і причини добробуту націй / А. Сміт. – К. : Port-Royal, 2001. – 594 с.
3. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения : Соч. : [пер. с англ.] / Д. Рикардо. – М. : Госполитиздат, 1955. – Т.3. – 296 с.
4. Овсянніков О.В. Теоретичні аспекти торгівлі в міжнародному агробізнесі / О.В. Овсянніков // Вісник аграр. науки, 2004. – № 12. – С. 72-74.
5. Портер М. Конкуренция [пер. с англ.] / М. Портер. – СПб. : Издат. дом „Вильямс”, 2003. – 494 с.
6. Prebisch R. Theoretical and Practical Problems of Economic Growth. / Prebisch R. – Mexico City: ENLAC. – 142 p.
7. Власов В.І. Глобалізаційний вплив – стратегічна основа розвитку міжнародної торгівлі / В.І. Власов // Економіка АПК. – 2008. – № 4. – С. 63-72.
8. Ben-David D. Trade, Income Disparity and Poverty // [Ben-David D., Nordstrom H., Winters L.A.] : Geneva: WTO, 2000. – 70 p.
9. Statistical Yearbook, 1951. – New York: UN, 1951. – 617 p.
10. Yearbook of International Trade Statistics, 1960. – New York: UN, 1962. – 604 p.
11. Yearbook of International Trade Statistics, 1980. – New York: UN, 1981. – 1235 p.
12. Commodity Yearbook, 2003. – New York, Geneva: UN, 2003. – V.1. – 273 p.
13. UNCTAD. Handbook of Statistics. – New York, Geneva: UN, 2005. – 454 p.
14. UNCTAD. Handbook of Statistics. – New York, Geneva: UN, 2012. – 502 p.
15. UNCTAD. Handbook of Statistics. – New York, Geneva: UN, 2009. – 492 p.
16. Иноземцев В. „Глобализация” национальных хозяйств и современный экономический кризис / В. Иноземцев // Проблемы теории и практики управления. – 1999. – №3. – С.18–23.
17. Білорус О.Г. Глобальні трансформації торгівлі: моногр. / О.Г. Білорус, В.І. Власов. – К. : ННЦ ІАЕ, 2008. – 228 с.
18. Власов В.І. Нові тенденції розвитку міжнародної торгівлі у глобальній економіці / В.І. Власов // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць / Київський нац. екон. ун-т. – К. : КНЕУ, 2009. – С. 23–26.
19. Власов В.І. Особливості розвитку міжнародної торгівлі в період третьої хвилі глобалізації / В.І. Власов // Історичні записки : зб. наук. праць. – Вип. 23. – Ч.1. – Луганськ, 2009. – С. 36–42.
20. Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура: пер. с англ. / М. Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
21. Josling T. After Cancun: what next for agriculture subsidies? / T. Josling // EuroChoices. – 2003. – №3. – P.12–17.
22. Белорус О.Г. Экономическая система глобализма : моногр. / О.Г. Белорус. – К. : КНЕУ, 2003. – 380 с.
24. ВТО внедрит крупнейшую реформу торговли [Электронный ресурс.] – Режим доступа: <http://ekonomika.eizvestia.com/ful/487> – Название с экрана.
26. UNCTAD Handbook of Statistics 2012: UN: New York and Geneva, 2012. – 522 p.
27. <http://www.fao.org.trade>.

Стаття надійшла до редакції 27.05.2014 р.

* * *

УДК 330.31:631.1(470+571)

*И.Г. УШАЧЕВ, доктор экономических наук, профессор,
академик РАН, директор*

*А.Ф. СЕРКОВ, доктор экономических наук, профессор, академик РАН,
главный научный сотрудник*

*В.С. ЧЕКАЛИН, кандидат экономических наук,
заведующий отделом аграрной политики и
прогнозирования развития сельского хозяйства*

Всероссийский НИИ экономики сельского хозяйства

Системные проблемы воспроизводства в аграрном секторе России

Постановка проблемы. Агроэкономическая наука России в последние годы сосредотачивала свое внимание на основных фундаментальных и прикладных проблемах развития агропромышленного комплекса, которые формируют ее аграрную политику. Научные исследования проводятся в 9 научно-исследовательских институтах экономического профиля:

Всероссийский НИИ экономики сельского хозяйства;

Всероссийский НИИ организации производства, труда и управления в сельском хозяйстве;

Всероссийский институт аграрных проблем и информатики имени А.А. Никонова;

Всероссийский НИИ экономики и нормативов;

Поволжский НИИ экономики и организации АПК;

НИИ экономики и организации АПК Центрально-Черноземного района РФ;

Северо-Западный НИИ экономики и организации сельского хозяйства;

Сибирский НИИ экономики сельского хозяйства;

Дальневосточный НИИ экономики, организации и планирования АПК.

Проводимые исследования отделения экономики и земельных отношений охватывали широкий круг проблем, среди которых можно выделить такие, как:

✓ совершенствование аграрной политики, включающей организационно-экономические механизмы инновационного развития АПК;

✓ методы и формы функционирования аграрных рынков с учетом межгосударственной интеграции и необходимости обеспечения продовольственной безопасности страны;

✓ совершенствование межотраслевых отношений, включая ценовые, АПК с другими отраслями экономики страны;

✓ совершенствование структуры многоукладной экономики с учетом интеграционных и кооперационных процессов;

✓ методология комплексного развития сельских территорий;

© И.Г. Ушачев, А.Ф. Серков, В.С. Чекалин,
2014

✓ методы и механизмы управления системой сельскохозяйственного землепользования, регулирование земельных отношений.

С учетом результатов научных исследований формировалась основная нормативная правовая база для функционирования агропромышленного комплекса, в том числе Доктрина продовольственной безопасности России, первая на 2008-2012 годы и нынешняя на 2013-2020 годы Государственные программы развития сельского хозяйства, Концепция и соответствующая Федеральная целевая программа устойчивого развития сельских территорий, Стратегия инновационного развития АПК, целый ряд региональных программ и других важнейших документов.

Анализ последних исследований и публикаций. Оценивая развитие сельского хозяйства, следует отметить, что за последние 10 лет средние темпы прироста продукции сельского хозяйства составили 3,2%, что в условиях нестабильности мировой экономики, существенного колебания погодных условий, ресурсных ограничений можно считать вполне удовлетворительным результатом.

В то же время имеющиеся природные, экономические и трудовые ресурсы позволяют существенно повысить уровень производства сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия, осуществить в разумных пропорциях импортозамещение, осваивать по ряду продуктов внешние рынки.

Располагая 9% мировых сельхозугодий, Россия производит менее 3% мировой продукции сельского хозяйства, или, занимая одно из первых мест по экспорту минеральных удобрений, находится на одном из последних по уровню их внесения.

Цель статьи – с учетом результатов анализа научных достижений по вопросам функционирования агропромышленного комплекса исследовать системные проблемы воспроизводства в аграрном секторе России.

Изложение основных результатов исследования. В последнее время социально-экономическая ситуация в стране претерпела существенные изменения, и если говорить о будущем, то она будет формироваться под воздействием новых факторов, в том числе: интеграции на Евразийском экономическом пространстве, функционирования России в условиях ВТО, углубления мирового продовольственного кризиса, последовательного формирования нового шестого технологического уклада. При этом сохраняется большое количество проблемных вопросов, решать которые призвана новая Государственная программа.

Однако первый год реализации показал ее недостаточную сбалансированность, что потребовало изыскания дополнительных финансовых ресурсов в объеме 42 млрд руб. для поддержки сельского хозяйства. По большинству основных индикаторов в 2013 году были достигнуты их прогнозные значения или они оказались близкими к установленным в ней параметрам. В то же время основной финансовый показатель – рентабельность сельскохозяйственных организаций – оказался ниже целевого уровня.

Индекс производства продукции сельского хозяйства в хозяйствах всех категорий в 2013 году по отношению к предыдущему году составил 6,2% при целевом показателе 2,2%, в т.ч. по растениеводству – более 12%, а по животноводству – лишь 0,5% (табл.).

Выполнение основных показателей Государственной программы

Показатель	2012 г.	2013 г.		
		целевой показатель	предварительные данные	%, п.п. выполнения
Индекс производства продукции, %:				
сельского хозяйства в хозяйствах всех категорий	95,2	102,2	106,2	+ 4,0 п.п.
растениеводства	88,3	102,8	112,3	+ 9,5 п.п.
животноводства	102,8	101,5	100,5	-1,0 п.п.
пищевых продуктов, включая напитки	105,1	103,0	102,9	-0,1 п.п.
Рентабельность сельскохозяйственных организаций (с учетом субсидий), %	12,1	13,0	9,3	-3,7 п.п.
Среднемесячная номинальная заработная плата в сельском хозяйстве, руб.	14934	14100	16382,4	116,2

Межотраслевые отношения в обобщенном виде можно проиллюстрировать тремя цифрами: сельское хозяйство, занимая почти 4% в валовой добавленной стоимости,

располагает лишь 2,4% инвестиций, а доля в совокупном финансовом результате экономики равна лишь 0,8% (рис. 1).

Рис. 1. Роль сельского хозяйства в экономике России

Индекс физического объема инвестиций в основной капитал сельского хозяйства, по предварительным данным Росстата, в 2013 году вместо запланированного Госпрограммой роста на 4% снизился на 4%.

На рынке продовольствия доля отечественной продукции в структуре ее потребления населением практически не изменилась и в 2013 году осталась на уровне 66%. При этом объем импорта продовольственных товаров и сельскохозяйственного сырья, в основном за счет роста импортных цен, достиг наиболее высокого уровня за все предшествующие годы – 43 млрд долл. США.

Давая оценку уровня реализации **подпрограммы по растениеводству**, в целом следует считать ее положительной, несмотря на то, что в прошедшем году в ряде регионов

сложилась неблагоприятные погодные условия для возделывания сельхозкультур. В 13 регионах Южного, Приволжского и Уральского федеральных округов отмечена засуха, на Дальнем Востоке (в 6 регионах) произошло крупномасштабное наводнение. В общей сложности пострадали площади на 3,2 млн га.

Тем не менее валовой сбор зерна в 2013 году обеспечен на уровне 92,4 млн т и был выше, чем в среднем за последние 5 лет. С увеличением валовых сборов семян масличных культур и сахарной свеклы стало реальным самообеспечение страны растительным маслом и сахаром (из сахарной свеклы). Существенно увеличилось производство рапса и сои. В результате, пороговые значения продовольственной независимости по основным продуктам растениеводства уже достигнуты (рис. 2).

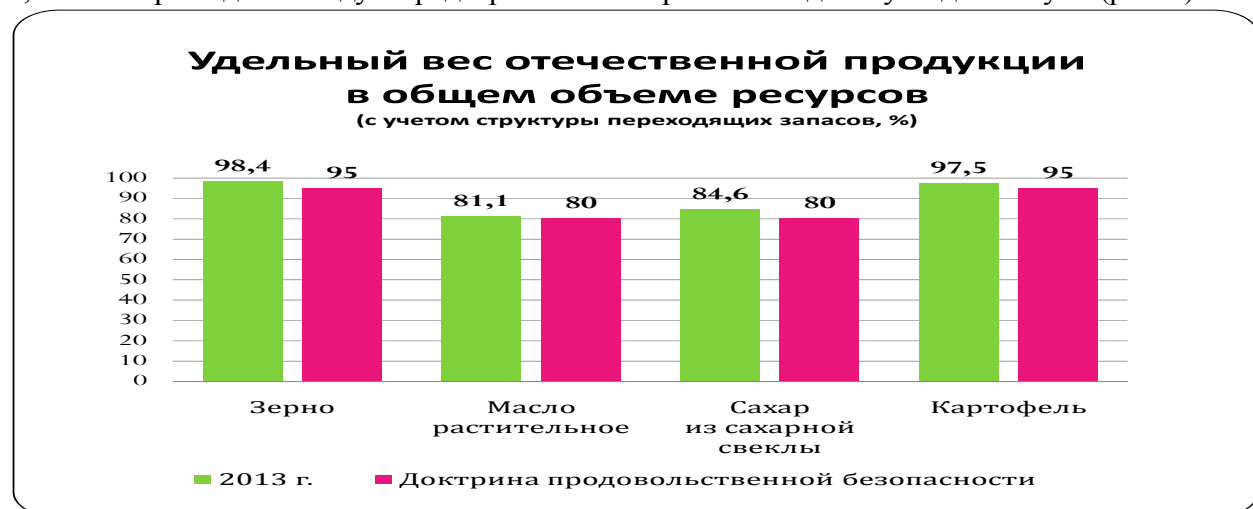

Рис. 2. Отечественная продукция растениеводства на рынке продовольствия

В отрасли животноводства в 2013 году рост производства скота и птицы на убой в живом весе составил 5,0%, в основном за счет увеличения объемов производства на убой свиней (на 10,3%) и птицы (на 5,3%). При этом целевой показатель, предусмотренный Госпрограммой, превышен на 4,3%. Пока не удастся решить проблемы молочной отрасли, несмотря на то, что средняя продуктивность 1 коровы выросла до 5 тыс. кг.

Для изменения этой ситуации Правительством Российской Федерации принято решение увеличить срок субсидирования ин-

вестиционных кредитов в молочном животноводстве до 15 лет с компенсацией процентной ставки до 100% за счет федерального бюджета. Рассматривается вопрос подготовки подпрограммы развития молочного скотоводства.

В результате удельный вес отечественной животноводческой продукции остается ниже значений, определенных Доктриной продовольственной безопасности Российской Федерации: по молоку – 76,6 против 90%, по мясу – 77,5% против 85% (рис. 3).

Рис. 3. Отечественная продукция животноводства на рынке продовольствия

Определенные сложности остаются в сфере технико-технологического обновления отрасли, что является необходимым условием инновационного развития. Несмотря на то, что энергообеспеченность сельскохозяйственных организаций возросла до 167,1 л.с. на 100 га, что выше ее уровня, сложившегося в 2012 г. на 10%, в целом техническое обеспечение в аграрном секторе рассматривается как недостаточное, что сдерживает рост производительности труда.

Поэтому нами настоятельно поднимается вопрос о необходимости разработки Федеральной целевой программы «Развитие отечественного сельскохозяйственного машиностроения».

Решение базовых проблем развития сельского хозяйства связано, прежде всего, с межотраслевыми отношениями и формированием на их основе уровня доходности в аграрном секторе, достаточного для расширенного воспроизводства.

Во многом сложившаяся ситуация – это последствие накопившегося неэквивалентно-

го соотношения цен на реализуемую сельскохозяйственную продукцию и издержек на ее производство. За последние 12 лет цены на промышленную продукцию, приобретаемую сельскохозяйственными товаропроизводителями, возросли в 6,6 раза, а на сельскохозяйственную продукцию – в 5,1 раза.

Одной из мер в этой сфере может быть замораживание для сельского хозяйства цен и тарифов естественных монополий, контролируемых государством. Причем такая политика должна иметь не краткосрочный, а долгосрочный характер.

Другим способом повышения доходности сельскохозяйственных товаропроизводителей является увеличение их доли в конечной цене пищевых продуктов, чему способствовало бы принятие целевой программы развития сельскохозяйственной кооперации.

В качестве одной из мер по поддержке сельскохозяйственных товаропроизводителей в рамках «зеленой корзины» ВТО следует продолжить эксперимент по формированию системы оказания внутренней продо-

вольственной помощи малоимущему населению.

Следующей макроэкономической проблемой является несовершенство **кредитно-финансовых отношений**, которые приводят к высокой закредитованности и угрозе банкротства значительной части сельскохозяйственных товаропроизводителей. Поэтому возникает необходимость рассмотреть возможность проведения реструктуризации их долговых обязательств с частичным списанием просроченной задолженности по займам и кредитам.

Что касается совершенствования механизма кредитования, то видимо Россельхозбанк должен работать не как обычный коммерческий банк (пусть и со 100% государственным капиталом), а как институт развития АПК, имея в виду предоставление через него инвестиционных кредитов по специальным низким процентным ставкам.

Целесообразно также внести изменения в налоговое законодательство в части порядка начисления и уплаты налога на добавленную стоимость в отношении сельскохозяйственной продукции, приобретаемой перера-

батывающими предприятиями у плательщиков единого сельскохозяйственного налога.

Без корректировки экономического механизма функционирования сельского хозяйства будет сложно обеспечить его устойчивое развитие.

Наверно, никто не будет оспаривать, что Белгородская область является одним из ведущих регионов страны по освоению инновационных технологий и повышению эффективности использования ресурсов. Тем не менее, рентабельность по всей хозяйственной деятельности сельскохозяйственных организаций этой области, где самые высокие темпы роста аграрного сектора в стране, без субсидий в 2013 году оказалась нулевой, а с учетом субсидий – лишь 9%. Примерно такое же положение в Татарстане, где рентабельность с субсидиями составила лишь 7%. Это говорит о том, что действующий экономический механизм даже в условиях высокой инновационной активности не дает возможности получать высокий экономический результат.

При этом уровень совокупной государственной поддержки сельского хозяйства на 1 га пашни в России в разы, а то и на порядок ниже, чем в развитых странах мира (рис. 4).

Уровень совокупной государственной поддержки сельского хозяйства в расчете на 1 га пашни, тыс. руб.

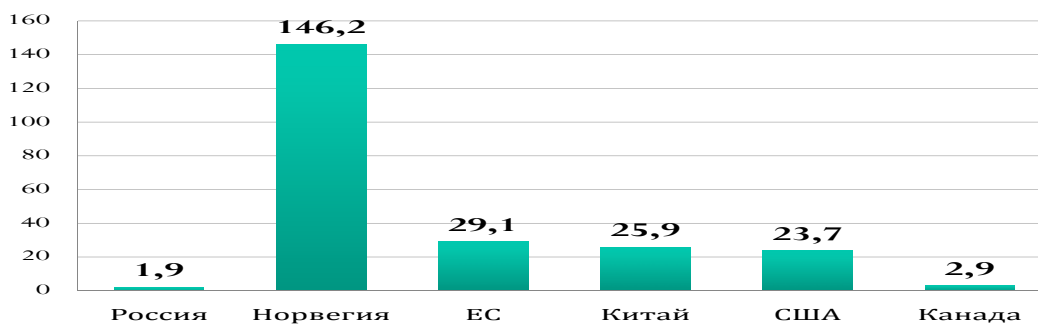

Рис. 4. Государственная поддержка сельского хозяйства в России и зарубежных странах

Поэтому есть основания к тому, чтобы наряду с разработкой мер по повышению эффективности использования выделяемых средств изыскивать дополнительные финансовые ресурсы для государственной поддержки агропромышленного комплекса на 2014–2016 годы в размерах, не меньше выделенных в 2013 году (с учетом прогнозируемой инфляции). Если же прогнозировать

прирост продукции с темпом 3–4% в год, то потребуются увеличить поддержку в 1,5 раза.

Еще одна системная проблема, которая является первостепенной, – **социальное развитие** села. Целевые индикаторы и показатели, установленные Программой на 2013 год, выполнены в полном объеме: по строительству (приобретению) жилья – на 156%,

в том числе для молодых семей и молодых специалистов – на 135%.

Продолжилось развитие инженерной инфраструктуры. Уровень газификации домов (квартир) сетевым газом в сельской местности в 2013 году составил 56,5%, обеспеченности питьевой водой сельского населения повысился до 59,6%. Однако, несмотря на выполнение установленных плановых заданий, размеры ввода объектов социальной и инженерной инфраструктуры в рамках реализации Государственной программы были незначительными.

Наметившееся улучшение условий жизнедеятельности положительно сказалось на демографической ситуации в сельской местности. Коэффициент рождаемости вырос за последние 12 лет с 9,8 до 14,7. Коэффициент смертности снизился с 17,1 до 14,8%. Практически приостановлена естественная убыль сельского населения. Ожидаемая продолжительность жизни увеличилась на 4,3 года.

В то же время заработная плата в отрасли едва превышает половину ее среднероссийского уровня (53%), хотя занятость работников аграрного сектора в течение года на 6–7% выше, чем по экономике в целом. Сохраняется значительная региональная дифференциация сельского населения по уровню и качеству жизни. В этих условиях в сельской местности преобладают высокие миграционные настроения.

В связи с этим видится необходимым закрепить законодательно приоритетность устойчивого развития сельских территорий или, как минимум, разработать и принять соответствующую Стратегию.

Немало проблем сохраняется в сфере **земельных отношений**. Значительные площади пашни выведены из сельскохозяйственного оборота, все более проявляется тенденция к концентрации большой площади земель в собственности крупных корпоративных структур, необходимо совершенствование системы государственного контроля за использованием и охраной земель.

Выводы. В целом состояние аграрного сектора требует разработки дополнительных мер в целях формирования устойчивого, эффективного и конкурентоспособного производства. В связи с этим речь идет о необ-

ходимости обеспечения расширенного воспроизводства в отрасли на основе совершенствования макроэкономических условий и межотраслевых отношений, технико-технологического обновления на базе инноваций, более полного использования фактора улучшения социальных условий труда и жизни в сельской местности. Это и определяет задачи научного агроэкономического сообщества на предстоящие годы.

1. Формирование современной аграрной экономической теории и разработка принципов развития сельского хозяйства на воспроизводственной основе с учетом его многофункциональности и мультипликативности в условиях глобализации и интеграционных процессов в мировой экономике.

2. Формирование обновленной социальной парадигмы устойчивого развития сельских территорий.

3. Проведение комплексных исследований проблем трансформации земельных отношений и управления земельными ресурсами в сельском хозяйстве.

Особое внимание в процессе фундаментальных исследований в области аграрной политики будет обращено на:

обеспечение продовольственной безопасности страны;

повышение доходности сельского хозяйства для его технико-технологической модернизации;

конкурентоспособность отечественной продукции на внешнем и внутреннем рынках.

При этом предстоит шире использовать информационные технологии, методы математического моделирования и прогнозирования социально-экономических процессов.

С учетом того, что мы стали частью единой Российской академии наук, следует обратить особое внимание на разработку фундаментальных проблем аграрного сектора, не снижая уровень проводимых исследований с позиций их практического применения.

Надеемся на то, что новые условия будут способствовать расширению сложившегося взаимодействия и добрых отношений с учеными Украины, созданию новых возможностей для совместных исследований в целях развития агропромышленных комплексов наших стран.

Список использованных источников

1. Ушачев И.Г. Государственная программа развития сельского хозяйства как механизм достижения продовольственной безопасности России / И.Г. Ушачев // АПК: экономика, управление – 2013. – №11. – С. 4-8.
2. Ушачев И.Г. Продовольственная безопасность в рамках глобального партнерства / И.Г. Ушачев. – М.: Изд. ИП Насирудинова В.В., 2013. – 330 с.
3. Ушачев И.Г. Социальная миссия российского крестьянства. – М.: Изд. ИП Насирудинова В.В., 2013. – 240 с.
4. Серков А.Ф. Совершенствование экономического механизма реализации Государственной программы развития сельского хозяйства на 2013-2020 годы / А.Ф. Серков, В.С. Чекалин // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2013. – № 6. – С. 7-11.
5. Ушачев И.Г. Проблемы обеспечения конкурентоспособности продукции АПК в условиях региональной интеграции и глобализации / И.Г. Ушачев, А.Ф. Серков, В.И. Тарасов, В.С. Чекалин // АПК: экономика, управление. – 2013. – № 7. – С. 3-14.

Статья получена редакцией 22.04.2014 г.

*

UDS 632.11:332.3:338.43

*János NAGY, doctor of agrarian sciences, professor,
University of Debrecen
Institute for Land Utilisation,
Regional Development and Technology, Hungary*

Climate change, agricultural land use and food safety

INTRODUCTION

Due to the increase of population, there is an increased demand for agricultural products which makes it necessary to expand agricultural areas. However, the current agricultural practice is also responsible for negative environmental impacts, such as climate change, the reduction of biodiversity, water and air pollution and soil erosion. In order to increase production and reduce environmental load at the same time, it is essential to synchronise RDI activities, demand and production.

POPULATION

In 1950, the Earth's population was 2.5 billion people which increased to 6.5 billion by 2005. By 2050, the population is estimated to

reach 9 billion (UN, 2006). The peak yearly growth rate was observed in 1963 (2.19%). By 2005, the extent of growth reduced nearly by half (1.1%), approx. 75 million people per year. The yearly growth of the population is expected to further decrease in the years to come. According to current estimation, the growth rate will be less than 1% by 2020 and less than 0.5% by 2050. This means that the population is going to further increase in the 21st century, but at a lower rate than in the previous period. The Earth's population doubled (100% growth) in 40 years (3 billion in 1959 and 6 billion in 1999). According to current estimations, another 50% increase in population takes 42 years; therefore, it could reach 9 billion by 2042. The highest rate of population increase is expected in Asia and Africa, where nearly 86% of the Earth's population is going to live in

© János Nagy, 2014

Список использованных источников

1. Ушачев И.Г. Государственная программа развития сельского хозяйства как механизм достижения продовольственной безопасности России / И.Г. Ушачев // АПК: экономика, управление – 2013. – №11. – С. 4-8.
2. Ушачев И.Г. Продовольственная безопасность в рамках глобального партнерства / И.Г. Ушачев. – М.: Изд. ИП Насирудинова В.В., 2013. – 330 с.
3. Ушачев И.Г. Социальная миссия российского крестьянства. – М.: Изд. ИП Насирудинова В.В., 2013. – 240 с.
4. Серков А.Ф. Совершенствование экономического механизма реализации Государственной программы развития сельского хозяйства на 2013-2020 годы / А.Ф. Серков, В.С. Чекалин // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2013. – № 6. – С. 7-11.
5. Ушачев И.Г. Проблемы обеспечения конкурентоспособности продукции АПК в условиях региональной интеграции и глобализации / И.Г. Ушачев, А.Ф. Серков, В.И. Тарасов, В.С. Чекалин // АПК: экономика, управление. – 2013. – № 7. – С. 3-14.

Статья получена редакцией 22.04.2014 г.

*

UDS 632.11:332.3:338.43

*János NAGY, doctor of agrarian sciences, professor,
University of Debrecen
Institute for Land Utilisation,
Regional Development and Technology, Hungary*

Climate change, agricultural land use and food safety

INTRODUCTION

Due to the increase of population, there is an increased demand for agricultural products which makes it necessary to expand agricultural areas. However, the current agricultural practice is also responsible for negative environmental impacts, such as climate change, the reduction of biodiversity, water and air pollution and soil erosion. In order to increase production and reduce environmental load at the same time, it is essential to synchronise RDI activities, demand and production.

POPULATION

In 1950, the Earth's population was 2.5 billion people which increased to 6.5 billion by 2005. By 2050, the population is estimated to

reach 9 billion (UN, 2006). The peak yearly growth rate was observed in 1963 (2.19%). By 2005, the extent of growth reduced nearly by half (1.1%), approx. 75 million people per year. The yearly growth of the population is expected to further decrease in the years to come. According to current estimation, the growth rate will be less than 1% by 2020 and less than 0.5% by 2050. This means that the population is going to further increase in the 21st century, but at a lower rate than in the previous period. The Earth's population doubled (100% growth) in 40 years (3 billion in 1959 and 6 billion in 1999). According to current estimations, another 50% increase in population takes 42 years; therefore, it could reach 9 billion by 2042. The highest rate of population increase is expected in Asia and Africa, where nearly 86% of the Earth's population is going to live in

© János Nagy, 2014

2050, while it is expected to decrease in Europe (UN, 2011).

In 2011, the population of Hungary was 9 982 000 people, which is 2.1% less than the value measured during the 2001 census. The population of the country has been constantly decreasing since 1981. The sharpest decrease was observed in the 1980s which was followed by a more moderate reduction. The population decline became more intense again between 2001 and 2011. According to the current predictions, the population of Hungary is expected to be 9 200 000 by 2050 (HCSO, 1970–2011).

FOOD PRODUCTION, STARVATION

Crop production is carried out on 1400 million hectares all over the world. 8 of the 15 most important culture crops (wheat, rice, maize, barley, millet, sorghum, soybean, cotton, oat, bean, potato, peanut, rye, sweet potato and sugarcane) belong to the group of cereals whose total sowing area is 700–710 million hectares.

During the green revolution (1950–1985), the cereal production of the world was increased to nearly three and a half times as large as it was before. This result was achieved by using high inputs (fertilisation, irrigation, mechanical sowing, crop breeding, and chemicals) (FAOSTAT, 1960–2010). Growth rate significantly decreased during the last decade.

The sowing area of wheat was 1.098 million hectares in Hungary between 2000–2012; however, 2011 (0.978 million hectares) and 2001 (1.206 hectares) were extreme from this aspect. In the same period, the amount of harvested maize was 4.393 million tons on average. The extremely dry year of 2003 (2.941 million tons) and 2004 (6.007 tons) were the two extremes of this period. In 2012, wheat was harvested on 1.070 million hectares, of which 4.011 million tons were stored.

The use of wheat for food and feeding purposes is around 2.6–2.8 million tons per year. No significant change in use can be expected in these two areas in the future. In addition to the domestic use, 1–2 million tons of extra wheat is available each year which is also reflected by export details.

In Hungary, maize has been produced on the largest area for decades. Averaged over 13 years between 2000 and 2012, its stable sowing area was 1.181 million hectares. The two extreme

years in this period were the dry year of 2007 (1.079 million hectares) and 2001 (1.258 million hectares). The amount of maize harvested in the same period was 6.873 million tons on average. From the yield aspect, the extreme years of this period were 2005 (9.050 million tons) and 2007 (4.027 million tons). In 2007, nearly 14% of the sown maize perished due to the water shortage at the silking stage. The average yield was only 3.7 t ha⁻¹ which is one of the weakest values of the recent years. As a result of favourable weather, the average yield per hectare in 2008 was twice as much as that of the previous year (7.4 t ha⁻¹). In 2012, again, the amount of stored maize yield was only 4.763 million tons which were harvested from the 1.191 million hectares of land sown with maize.

1 billion people are starving in the world and 25 thousand people die of starvation each year, while 1.3 billion tons of food go to waste on a yearly basis. This amount is more than 50% of the cereal production in the world (UN, 2011). In Hungary, around 100 thousand people are starving, of whom 10 thousand children do not get enough food.

The change of agricultural land use

The productive land of the world is a constantly changing resource. The productive area changes as a result of climate changes, natural disasters and human interventions. In 2002, 38% of the world's land (150 million km²) was suitable for agricultural activities, but this area has been constantly decreasing. Less than 30% of agricultural area is plough land (1.38 billion ha). The plough land per capita is significantly decreasing (CEU-ENS, 2007) due to the following reasons: erosion deteriorates potential agricultural lands, salinization due to over-irrigation, expanding cities, building roads shopping centres and parking lots on agricultural areas. According to estimates, 7.8 hectares of fertile land are lost each minute.

In Hungary, plough land decreased to 52% and the grassland to 13% by the time of the political restructuring in comparison with the 1950s. However, the proportion of forests greatly increased (18%) and the amount of areas withdrawn from agricultural production also doubled. The latter phenomenon can be explained partly by the development of infrastructure and the increase of areas occupied by

settlements. For today, these proportions further changed. The most important process is the reduction of plough land. Its proportion was decreased to 46% in 2012. Similarly, grasslands decreased to 8%, but forested areas further in-

creased. The largest change was observed in the proportion of areas withdrawn from agricultural use which increased to 21%. This phenomenon can still be explained by the wide range of infrastructural development (Figure 1).

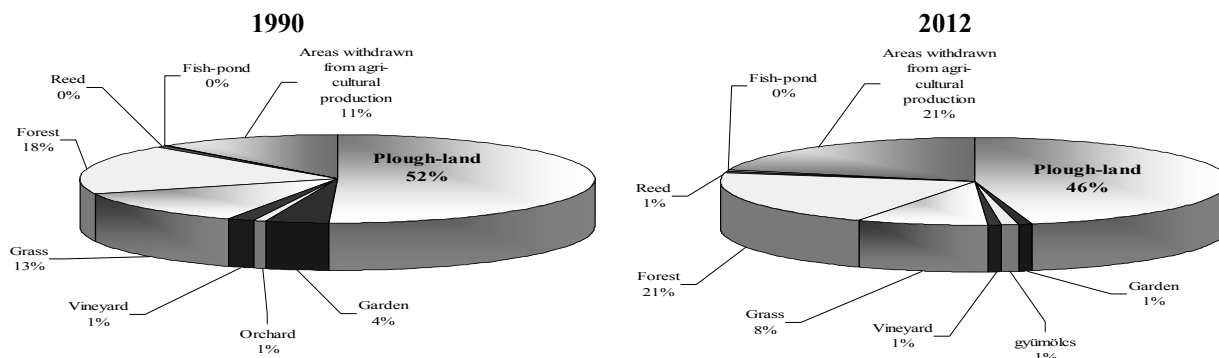

Figure 1. Land use in Hungary (1990, 2012)

Source: own construction based on HCSO data from 1990 and 2012

CLIMATE CHANGE

Climate is a fundamental factor in food production. The impact of climate has to be examined at all times in order to make food supply safer (Varga-Haszonits, 2005). Changes in climate factors (e.g. temperature, precipitation) and the higher frequency of extreme weather events (drought, flood, storms) greatly affect yield. At the same time, climate change can alter the types of vegetable and animal pests, as well as the frequency of their occurrence, the amount of available irrigation water and the severity of soil erosion (Adams et al., 1998).

The near surface mean air temperature increased by $0.74 \pm 0.18^{\circ}\text{C}$ since it was first recorded (1890). The warmest decade on a global scale was observed between 2000 and 2009. However, the increase in temperature did not stop, it is expected to be between 0.1°C – 0.2°C in the next decade.

The amount of carbon dioxide in the atmosphere was estimated to be around 280 ppm at the time of the industrial revolution and it increased to 379 ppm for today. If CO_2 emission increases at this rate, its atmospheric concentration will reach the critical 400 ppm by 2015. Based on certain models, this could result in as much as 4°C increase in the atmospheric temperature in comparison with the current value (Bánsági-Domokos, 2009). However, according to the analysis of Haworth (2008), it is not probable that this warming up will not exceed 4°C – this is double the value that is still con-

sidered safe from the aspect of avoiding a climate disaster.

Compared to the last 100 years, temperature increased by 1°C in Hungary. According to forecasts, it is expected to further increase by 2.6°C until 2050. Also, the yearly amount of precipitation decreased significantly from 640 mm to 560 mm and the temporal distribution of precipitation is also uneven. The change in temperature will affect the Great Hungarian Plain the most negatively and the greatest increase in temperature is expected in the autumn months (Láng et al., 2007).

As a result of global warming, the arable land of developing countries would decrease by 11% until 2015 and they would lose about 280 million tons of potential cereal yield which equals to 56 billion USD loss of value. In addition, extreme weather would reduce supply also by means of decreasing yields. For example, floods make it impossible for people to access foods still available by damaging infrastructure and reducing income. At the same time, developed countries in North America, Northern Europe, Russia and Eastern Asia would win with climate change, as they could start using their northern areas for agricultural purposes. Altogether, climate change would not result in any serious increase in cereal prices. However, developing countries – more specifically the poorest ones – will not be able to counterbalance the decline in supply caused by production lag with food import. For this reason, the extent

of malnourishment and starvation is going to increase (CEU-ENS, 2007).

WATER MANAGEMENT, IRRIGATION

Global warming causes drought and drought causes evaporation which reduces the water stock of the Earth by a great proportion. The total water stock of the Earth is 2 billion cubic kilometres. 97.5% of this water stock is saltwater and 2.5% is sweet water. The only usable form of water is precipitation, but the global yearly average amount of precipitation is only 6000 m³ per person and only a certain part of it (2000 m³ per person) can be used. This is twice the amount needed by a person in a year (Somlyódi, 2011). Water need increases as a result of population growth, climate change and economic development. For example, the water need of China and India may increase 2-3 times, as it is currently 700 m³ per person in a year.

According to WHO (2010), 1.2 billion people do not have access to proper drinking water. The drinking water stock per person is expected to reduce to its one third in the next two decades. According to UNESCO (2010), if the current tendencies (drastic climatic and ecological changes, population growth, high extent of urbanisation) continue, more than two billion people in at least 48 countries will have to face serious water restrictions in 2050.

In Hungary, the average yearly amount of incoming water is 114 km³ and the yearly amount of precipitation is 58 km³. Therefore, the average amount of precipitation in a year is 600 mm. 52 km³ of this precipitation evaporates and infiltrates into the soil; therefore, 120 km³ of water leaves the country in a year. The distribution of precipitation is uneven, there is

usually less precipitation in the eastern part of the country, especially in the southern part of the Great Hungarian Plain, where the number of sunny hours per year is higher than the country average and the quotient of evaporation and precipitation reaches 1.5. For this reason, there is a high probability of drought which strikes Hungary usually every 3-5 years.

The water stock per inhabitant is 598 (600) m³ and the yearly sweet water use is 612 m³ per person in Hungary. This amount is more than the yearly renewable stock (598 m³). The country makes up for the difference from subsurface waters.

Agricultural water use is nearly three quarters of world's water use. The amount of water used for agricultural purposes was nearly 7200 km³ on a global scale in 2000.

The growing population of the world needs increasing amount of food. In order to produce this food, the extent of irrigation also has to be increased; therefore, it might be that the extent of agricultural water use reaches 13 000 km³ per year by 2050. In order to avoid such increase, agricultural technologies need to be reshaped (water preserving cultivation, growing drought-resistant species/hybrids, using precision irrigation methods, etc.).

The irrigated area of the world was 94 million hectares in 1950 which increased constantly. By 2009, it reached 310 million hectares (*Figure 2*) of which only 17% was used for cereal production purposes, but it provides 32% of cereals produced in the world. The size of irrigated lands in Asia reached 73% of all irrigated lands in the world in 2009. The share of irrigated lands in North America was 10% and that of Europe was 7.2% (*Table 1*).

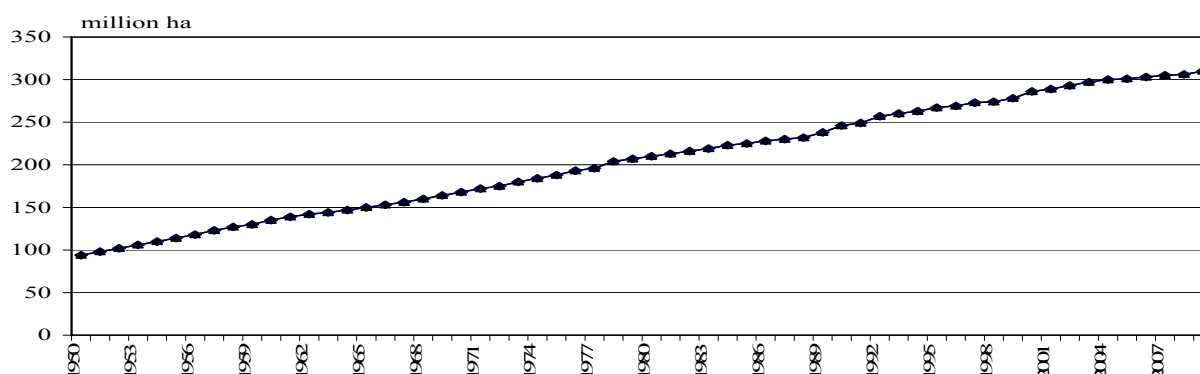

Figure 2. Change of the amount of irrigated lands in the world, 1950–2009

Source: FAOSTAT, own construction based on 1950–2010 data

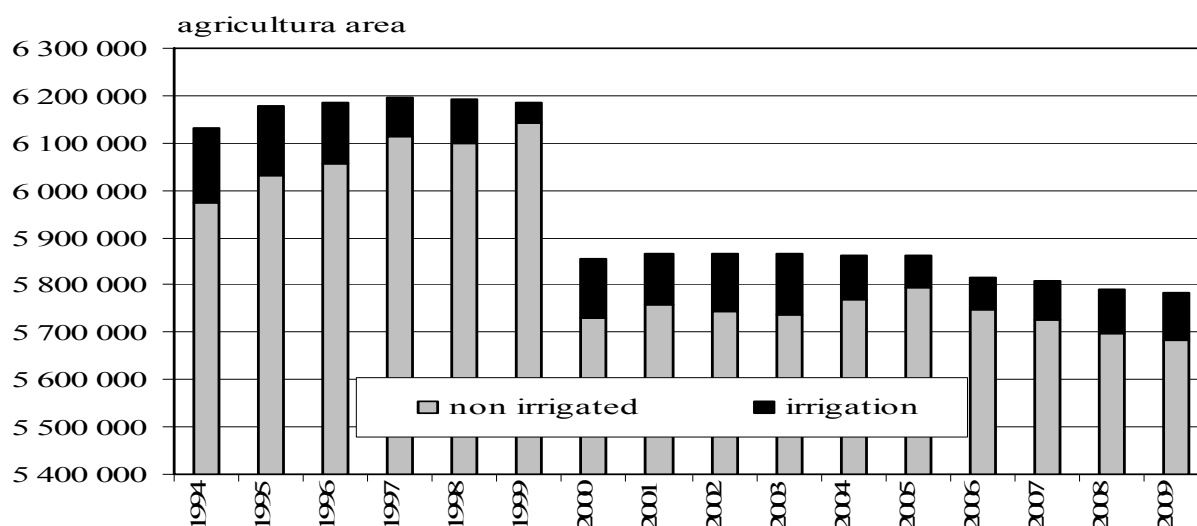
Table 1 Change of the amount of irrigated lands in the world, million ha (2009)

Continent	Irrigated lands, million ha			
	1980	1990	2003	2009
World	193.0	224.2	277.1	304.4
Africa	9.5	11.2	13.4	13.4
Asia	132.4	155.0	193.9	222.2
Latin America	12.7	15.5	17.3	10.4
Caribbean	1.1	1.3	1.3	1.7
North America	21.1	21.6	23.2	31.8
Oceania	1.7	2.1	2.8	2.8
Europe	14.5	17.4	25.2	21.8

Source: FAOSTAT, own construction based on 2009 data

The intensity of irrigation depends on climate, the produced crops and the used farming systems in various countries of the world. Irrigation has totally different practices in the Southern European countries, where it is indispensable in agricultural production, as opposed to Central and Western Europe. The majority of all irrigated lands in the EU can be found in Greece (83%), Spain (68%), Cyprus (69%), Italy (57%), France (54%) and Portugal (52%) (Berbel et al., 2007).

In Hungary, only 2.1% of the agricultural area is irrigated (*Figure 3*). In the whole agricultural area, the majority of vegetable biomass is produced with precipitation management. Irrigation is a supplementary water replenishment resource in Hungary both statistically and ecologically. In Hungary, ecological supplementary water replenishment irrigation (where the purpose is to cover the need of ecological soil moisture need) is an economical solution.

Figure 3. Irrigated agricultural areas in Hungary, 1994–2009

Source: HCSO, own construction based on 1994–2009 data

IMPACTS OF CLIMATE CHANGE

The following aspects can be considered in the relationship of climate change and agriculture: a) the impact of agriculture on climate change, b) the impact of climate change on agriculture and the food supply of the Earth and c) the impact of climate change on food safety.

Change of production methods

15-30% of the GHG emission is caused by food production, processing, transport, storage, preparation, acquisition and consumption (Garnett, 2008).

Agriculture is responsible for 9.3% of GHG emission measured in the area of the European Union. Of this emission, dinitrogen oxide of agricultural origin (5%) is discharged from organic and mineral nitrogen fertilisers, while methane (4%) mostly originates from the digestive processes of animals and the storage and application of liquid manure. Carbon dioxide is released during the disturbance of soil and whenever peat bogs rich in CO₂ are involved in agricultural production (BruxInfo, 2010; EEA, 2010).

The emission of agricultural GHGs can be reduced to the highest extent in the case of dinitrogen oxides whose amount can be greatly decreased by using less nitrogen fertilisers and using them more efficiently (precision farming), by using biofertilisers produced from waste (local biomass and other organic wastes originating from intermediate cultures), by developing transitional cultures such as pasturage and researching new varieties which have high carbon and nitrogen binding ability. Methane emission is in connection with animal husbandry; therefore, a reduction in emission can be achieved by developing foraging and breeding techniques (modifying the diet of ruminants) (EEA, 2010; DEFRA /Department for Environment, Food and Rural Affairs/, 2011; ADAS, 2009).

Climate change contributes to the proliferation of the pests of agricultural produces, as well as their diseases which may result in a greater extent of pesticide use, including herbicides and fungicides (Boxall et al., 2009). According to the estimations of Chen and McCarl (2001), the use of pesticides increases in the USA, but their impact depends on the given crop culture and the site of production.

Climate change may have an impact on the proliferation of the existing pathogens and the development of new pathogens (Tirado et al., 2010). Permanent heat is the primary factors which increases the number of *Salmonella* bacteria which mainly cause intestinal infection. There is a linear correlation between the frequency of *Salmonella* diseases and temperature changes (Kovats et al., 2004ab).

The level of mycotoxin infestation of animal fodder is still a global problem. Since temperature and moisture are the two major factors in the proliferation of fungi and the subsequent mycotoxin production, climate plays a key role in the occurrence of mycotoxins (Vass et al., 2008; Russel et al. 2010; FSA, 2012).

Irrigation for agricultural purposes is a key issue worldwide. According to the estimation of Döll (2002), water use for irrigation purposes caused by climate change may increase by 5-8% globally. Although irrigation with wastewater can reduce water extraction, it may also increase the risk of pathogens affecting consumers (WHO, 2006). For this reason, agricultural

water use has to become more efficient in order to provide enough water not only for irrigation, but also to serve the needs of the local population, healthy environment and other economic sectors.

In the case of extreme weather conditions, a diverse range of stable performance plant and animal species need to be bred, maintained and improved, thereby greatly contributing to biodiversity, while it is also an investment in the field of food safety.

Food prices

Several studies were dealing with the expected impact of climate change on the world's food prices, especially cereal prices. As a result of the increasing global temperature, incalculable damages may occur in agriculture, leading to decreasing production and increasing prices (Esterling et al., 2007). The increasing use of biofuels which can be achieved at the expense of food crop production on agricultural areas may result in increasing food prices, such as the global food price increase in 2007 (Lock et al. 2009). Also, the production of biofuels could mitigate the overproduction and restructuring problems which arise in the agricultural sector of developed countries. A wide range of political instruments are used to drive and support biofuel production (FAO, 2008; Rajagopal and Zilberman, 2007; Sorda et al. 2010), including tax exemption, investment subsidies, etc. (Banse et al. 2008).

As a result of increasing food prices, consumers may prefer cheaper food products which have lower quality that could eventually result in adverse health consequences. Healthy foods are often more expensive than less healthy foods (e.g. lean meat, fatty meat); therefore, increasing prices often lead customers to buy less healthy foods (Cummins and Macintyre, 2006). Energy-rich foods raise special concern, as they are often cheaper than their less energy-rich counterparts. Increasing prices also increase the risk of obesity mostly among children, young adults, smokers, people at lower income levels and elderly people with poor health (Lock et al. 2009).

The impact of food purchase and consumption

As a result of global climate change, the consumed foods will originate from various

parts of the world in the future. The micronutrient and macroelement composition of foods are greatly affected by the production zone because of the differences in the produced varieties, soil, environmental conditions, as well as the various agrotechnical solutions, processing and storage methods (World Cancer Research Fund/American Institute for Research 2007; Easterling et al., 2007).

Climate change also has an impact on human behaviour, it can change nutrition and food safety. For example, Mintel (2003ab) pointed out that salad and alcohol consumption was higher during warm summer than during colder ones.

Climate change can also alter nutrient composition; therefore, the population has to change its nourishment habits. For example, in some countries, the governments motivate producers to change the compositions of their food industry products, to reduce salt content which can eventually mitigate health problems (myocardial infarction, cardiovascular diseases) (FSA, 2009ab). In the United Kingdom, food administration authorities have been working with industry representatives since 2004 to develop clearly understandable labelling in order to reduce salt consumption. As a result, the daily salt intake of an average British citizen decreased from 9.5g to 8.6g (FSA, 2010). In Japan, Finland and Portugal, salt intake was reduced by 5 g per day as a result of regulations, information shown on the packaging, public health campaigns and cooperation with the food industry. However, there is often great resistance to such initiatives on behalf of the industry, since the salt industry is a multi-billion dollar business (Pendrous, 2009).

Food safety

FAO and WHO put together the Codex Alimentarius in the 1960s. This document contains

all general and special food safety standards which serve the protection of consumer health and the provision of the fair practice of the food industry. The majority of the world's population lives in the 166 countries which are members of the Codex Alimentarius; therefore, they participate in formulating its standards and use them at the national and regional levels (FAO/WHO, 2006).

The EU's general law on food contains regulations on the traceability of the food chain from the foraging of animals to the moment when food is put on the table (Szajkowska, 2009). The European Commission supervises whether the regulations are enacted into the national law and whether they are properly implemented. Also, the Commission performs local inspection inside and outside the EU. This duty is performed by the Food and Veterinary Office (FVO) which has the authority to supervise food industry plants, but its main task is to monitor governments inside and outside the EU whether they have the necessary local administrative regulations to supervise whether their own food producers comply with the high standard food safety regulations of the EU (European Commission, 2011).

Climate change can alter the prevailing circumstances; therefore, the current regulation and supervision of the food chain may become obsolete. In addition, climate change points out the necessity of systems which facilitate the timely recognition of risks. These systems help in filtering out food safety problems as soon as possible. The best example for such systems is the prediction of mycotoxin in maize. These systems use computerised models to predict mycotoxin risk based on current weather circumstances (Marvin et al. 2009).

References

1. Adams, R.M.–Hurd, B.H.–Lenhart, S.–Leary, N. (1998): Effects of global climate change on agriculture: an interpretative review. *Climate Research*. 11: 19–30.
2. ADAS (Agricultural Land Advisory Service) (2009): Analysis of Policy Instruments for Reducing Greenhouse Gas Emissions from Agriculture, Forestry and Land Management. Wolverhampton, UK, ADAS UK Ltd. RMP/5142.
3. Bánsági É.–Domokos K. (2009): A klímaváltozás tíz meglepő következménye. <http://www.origo.hu/tudomany/20070816-klimavaltozas-tiz-meglepo-kovetkezesmeny.html> 2009-12-11
4. Banse, M.–Van Meijl, H.–Tabeau, A.–Woltjer, G. (2008): Will EU biofuel policies affect global agricultural markets? *Eur Rev Agricult Econ*. 35: 117–141.
5. Berbel, J.–Calatrava, J.–Garrido, A. (2007): Water Pricing and Irrigation: A Review of the European Experience. [In: Molle, F. and Berkoff, J. (eds). *Irrigation Water Pricing: The Gap Between Theory and Practice*.] CABI: Oxford.
6. Boxall, A.B.A.–Hardy, A.–Beulke, S.–Boucard, T., Burgin, L.–Falloon, P.D. (2009): Impacts of climate change on indirect human exposure to pathogens and chemicals from agriculture. *Environ Health Perspect*. 117: 508–514.

7. BruxInfo (2010): Eredeti ötletek a mezőgazdaság gáz kibocsátásának csökkentésére, Brüsszel, <http://www.bruxinfo.hu>
8. CEU-ENS (2007): A globális környezet középtávú gazdasági előrejelzése. A világ mezőgazdasága és az agrártermékek világkereskedelme (WTO). MTA Világgazdasági Kutatóintézet. 1–15.
9. Chen, C.C.–McCarl, B.A. (2001): Pesticide usage as influenced by climate: a statistical investigation. *Clim Change*. 50: 475–487.
10. Cummins, S.–Macintyre, S. (2006): Food environments and obesity—neighbourhood or nation? *Int J Epidemiol*. 35:100–104.
11. Defra (Department for Environment, Food and Rural Affairs) (2011): New Diets for Cows Could Cut Climate Emissions. Available: <http://www.defra.gov.uk/news/2011/04/01/cow-emissions/> [accessed 8 June 2011]
12. Döll, P. (2002): Impact of climate change and variability on irrigation requirements: a global perspective. *Clim Change*. 54: 269–293.
13. Easterling, W.E.–Aggarwal, P.K.–Batima, P.–Brander, K.M.–Erda, L.–Howden, S.M. (2007): Food, fibre and forest products. [In: Parry, M.L.–Canziani, O.F.–Palutikof, J.P.–van der Linden, P.J.–Hanson, C.E. (eds) *Climate Change 2007: Impacts, Adaptation and Vulnerability Contribution of Working Group II to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*]. Cambridge, UK, Cambridge University Press. 273–313.
14. EEA (European Environment Agency) (2010): Europe's Environment—state and outlook. Copenhagen.
15. ENSZ (2006): World Population Growth, 1950–050. <http://www.census.gov/population/international/data>
16. ENSZ (2011): Egy milliárd ember éhezik. <http://www.origo.hu/nagyvilag/20100430-fao-ensz-egymilliard-ember-ehezik.html>
17. Európai Bizottság (2011): Élelmiszerbiztonság – A termelőtől a fogyasztóig. http://europa.eu/pol/food/index_hu.htm.
18. FAO (2008): The state of food and agriculture 2008. Biofuels: prospects, risks and opportunities, FAO, Rome.
19. FAO/WHO (Food and Agriculture Organization of the United Nations and the World Health Organization) (2006): Understanding the Codex Alimentarius. Third Edition. FAO, Rome.
20. FAOSTAT (1900–2012): <http://faostat.fao.org/>
21. FSA (Food Standards Agency) (2009a): A UK Survey of *Campylobacter* and *Salmonella* Contamination of Fresh Chicken at Retail Sale. London.
22. FSA (Food Standards Agency) (2009b): Salt Reduction Strategy. Available: <http://collections.europarchive.org/tna/20100927130941/http://food.gov.uk/healthiereating/salt/strategy> [accessed 3 March 2011]
23. FSA (Food Standards Agency) (2010): WHO Salt Reduction Talks. Available: <http://www.food.gov.uk/news/speeches/timsmithspeeches/whosaltreductiontalks> [accessed 1 April 2011]
24. FSA (Food Standards Agency) Food Surveys Published in 2011. (2012): Available: <http://www.food.gov.uk/science/research/surveillance/fsisbranch2011/#.UF9dN1FrX4w> [accessed 24 September 2012]
25. Garnett T. (2008): Centre for Environmental Strategy. Cooking Up A Storm. Food, Greenhouse Gas Emissions and Our Changing Climate. University of Surrey, UK, 156.
26. Haworth J. (2008): A globális felmelegedés okozta hőmérséklet emelkedés a „biztonságos határ kétszerese lesz” http://www.globalisfelmelegedes.info/index.php?option=com_content&task=view&id=251&Itemid=51
27. Kovats, S.–Edwards, S.–Hajat, S.–Armstrong, B.–Ebi, K.L.–Menne, B. (2004a): The effect of temperature on food poisoning: time series analysis in 10 European countries. *Epidemiol. Infect.* 132: 443–453.
28. Kovats, S.–Wolf, T.–Menne, B. (2004b): Heatwave of August 2003 in Europe: provisional estimates of the impact on mortality. *Eurosurveillance Weekly*. 8.
29. KSH Statisztikai évkönyvek (1950–2012)
30. Láng I.–Jolánkai M.–Cséte L. (2007): A globális klíma változás–hazai hatások és válaszok–A VAHAVA jelentés. Szaktudás Kiadó Ház Rt. Bp.
31. Lock, K.–Stuckler, D. Charlesworth, K.–McKee, M. (2009): Potential causes and health effects of rising global food prices. *BMJ* 339b2403doi:[Online 13 July 2009] doi: 10.1136/bmj.b2403.
32. Marvin, H.J.P.–Kleter, G.A.–Prandini, A.–Dekkers, S.–Bolton, D.J. (2009): Early identification systems for emerging foodborne hazards. *Food Chem Toxicol.* 47: 915–926.
33. Mintel (2003a): Mintel International Group Limited, London. Drinks Market–UK–November 2003.
34. Mintel (2003b): Mintel International Group Limited, London. Pre-packed and Dressed Salads–UK–October 2003.
35. OECD–FAO (2011): Mezőgazdasági kitekintés 2011–2020.
36. Pendrous, R. (2009): It's Time for FSA Salt Reduction Targets to Take a Reality Check. Available: <http://www.foodmanufacture.co.uk/Business-News/It-s-time-for-FSA-salt-reduction-targets-to-take-a-reality-check> [accessed 1 December 2009]
37. Rajagopal, D.–Zilberman, D. (2007): Review of Environmental, Economic and Policy Aspects of Biofuels, Policy Research Working. The World Bank, Washington, D.C. 4341.
38. Russell, R.–Paterson, M.–Lima, N. (2010): How will climate change affect mycotoxins in food? *Food Res Int.* 43: 1902–1914.
39. Somlyódi L. (2011): Víz dilemma a világban és Magyarországon. MTA Hírlével, http://mta.hu/tudomany_hirei/vizdilemma-a-vilagban-es-magyarorszagon-126876/
40. Sorda, G.–Banse, D.–Kemfert, C. (2010): An Overview of Biofuel Policies Across the World, *Energy Policy*. 38. 11: 6977–6988.
41. Szajkowska, A. (2009): From mutual recognition to mutual scientific opinion? Constitutional framework for risk analysis in EU food safety law. *Food Policy*. 34: 529–538.
42. Tirado, M.C.–Clarke, R.–Jaykus, L.A.–McQuatters-Gollop, A.–Frank, J.M. (2010): Climate change and food safety: a review. *Food Res Int.* 43: 1745–1765.

43. Varga-Haszonits Z. (2005): Az éghajlat változékonysága és az agroökoszisztémák. Agro-21 füzetek. 41:29–37.
44. Vass N.–Czeglédi L.–Jávör A. (2008): Az állati eredetű funkcionális élelmiszerek jelentősége a humán táplálkozásban. [In: Nagy J.–Schmidt J.–Jávör A. (szerk.) A jövő élelmiszerei és az egészség.]. DE AGTC, Debrecen, 49–66.
45. WHO (World Health Organization) (2006): WHO Guidelines for the Safe Use of Wastewater, Excreta and Greywater. Volume II: Wastewater Use in Agriculture. Geneva.
46. WHO, UNESCO (2010): A víz Világnapja - Március 22. <http://antalvali.com/hirek/a-viz-vilagnapja.html>
47. World Cancer Research Fund/American Institute for Cancer Research. (2007): Food, Nutrition, Physical Activity, and the Prevention of Cancer. A Global Perspective. American Institute for Cancer Research, Washington.

The article has been received 22.04.2014

*

UDS 330.34:338.43.02 (0.61.1)

Stephan von CRAMON-TAUBADEL,
doctor of the agricultural economics, DrHab.,
professor Carsten HOLST, research fellow
Georg-August-University Göttingen, Germany

The evolution of the European Union's agricultural policy

1 Preface

The focus of the European Union's Common Agricultural Policy (CAP) (EU) has changed considerably in the last two decades. However, the reform steps taken over this period are often misunderstood or under-appreciated by the general public. The image of artificial 'mountains' and 'lakes' of grain and milk generated by CAP subsidies in the 1970s and 1980s is still widespread. However this image is outdated. The objective of this article is to summarise the recent evolution of the CAP, with special attention to the results of the most recent CAP reform of 2013.

2 The EU subsidising system

Until the first radical CAP reform in 1992, policy-makers in the European Union (EU) mainly employed price support to subsidise agriculture¹. They established fixed, guaranteed prices (so-called intervention prices) for most important agricultural products. These prices

exceeded the prices on the world market, often by as much as a factor of two or more. Figure 1 illustrates this for the case of wheat in the 1970s and 1980s. These high domestic producer prices were supposed to ensure a decent standard of living for farmers, and to reduce the need for structural change. Policy makers were concerned that many of the small farms in the EU would not be able to survive international competition and would be forced to cease production if they did not receive supported prices.

This policy of supported intervention prices led to increased production and surpluses which could only be exported (in other words, dumped) outside the EU with the help of export subsidies. As shown in Figure 2, market support measures and export subsidies caused the budget cost of the CAP to grow rapidly. Between 1980 and 1991 alone, CAP expenditure almost tripled. Many other major agricultural exporters such as Australia, Canada and the US were angered by the fact that the EU was competing unfairly by dumping agricultural products on the world market. Developing countries complained that subsidised exports from the EU were undermining their efforts to develop

© Stephan von Cramon-Taubadel, Carsten Holst, 2014

¹ For a detailed account of the history and development of the Common Agricultural Policy, see TANGERMANN and VON CRAMON-TAUBADEL (2013).

43. Varga-Haszonits Z. (2005): Az éghajlat változékonysága és az agroökoszisztémák. Agro-21 füzetek. 41:29–37.
44. Vass N.–Czeglédi L.–Jávör A. (2008): Az állati eredetű funkcionális élelmiszerek jelentősége a humán táplálkozásban. [In: Nagy J.–Schmidt J.–Jávör A. (szerk.) A jövő élelmiszerei és az egészség.]. DE AGTC, Debrecen, 49–66.
45. WHO (World Health Organization) (2006): WHO Guidelines for the Safe Use of Wastewater, Excreta and Greywater. Volume II: Wastewater Use in Agriculture. Geneva.
46. WHO, UNESCO (2010): A víz Világnapja - Március 22. <http://antalvali.com/hirek/a-viz-vilagnapja.html>
47. World Cancer Research Fund/American Institute for Cancer Research. (2007): Food, Nutrition, Physical Activity, and the Prevention of Cancer. A Global Perspective. American Institute for Cancer Research, Washington.

The article has been received 22.04.2014

*

UDS 330.34:338.43.02 (0.61.1)

Stephan von CRAMON-TAUBADEL,
doctor of the agricultural economics, DrHab.,
professor Carsten HOLST, research fellow
Georg-August-University Göttingen, Germany

The evolution of the European Union's agricultural policy

1 Preface

The focus of the European Union's Common Agricultural Policy (CAP) (EU) has changed considerably in the last two decades. However, the reform steps taken over this period are often misunderstood or under-appreciated by the general public. The image of artificial 'mountains' and 'lakes' of grain and milk generated by CAP subsidies in the 1970s and 1980s is still widespread. However this image is outdated. The objective of this article is to summarise the recent evolution of the CAP, with special attention to the results of the most recent CAP reform of 2013.

2 The EU subsidising system

Until the first radical CAP reform in 1992, policy-makers in the European Union (EU) mainly employed price support to subsidise agriculture¹. They established fixed, guaranteed prices (so-called intervention prices) for most important agricultural products. These prices

exceeded the prices on the world market, often by as much as a factor of two or more. Figure 1 illustrates this for the case of wheat in the 1970s and 1980s. These high domestic producer prices were supposed to ensure a decent standard of living for farmers, and to reduce the need for structural change. Policy makers were concerned that many of the small farms in the EU would not be able to survive international competition and would be forced to cease production if they did not receive supported prices.

This policy of supported intervention prices led to increased production and surpluses which could only be exported (in other words, dumped) outside the EU with the help of export subsidies. As shown in Figure 2, market support measures and export subsidies caused the budget cost of the CAP to grow rapidly. Between 1980 and 1991 alone, CAP expenditure almost tripled. Many other major agricultural exporters such as Australia, Canada and the US were angered by the fact that the EU was competing unfairly by dumping agricultural products on the world market. Developing countries complained that subsidised exports from the EU were undermining their efforts to develop

© Stephan von Cramon-Taubadel, Carsten Holst, 2014

¹ For a detailed account of the history and development of the Common Agricultural Policy, see TANGERMANN and VON CRAMON-TAUBADEL (2013).

their own domestic agricultural sectors. Hence, in the late 1980s the EU came under increasing pressure in the Uruguay Round of the General Agreement on Tariffs and Trade (GATT, known today as the World Trade Organization, WTO) to lower its levels of price support and

eliminate or at least reduce its export subsidies. In the first years of the 1990s it became increasingly apparent that it would not be possible to bring the Uruguay Round to a successful conclusion without a substantial reform of the CAP.

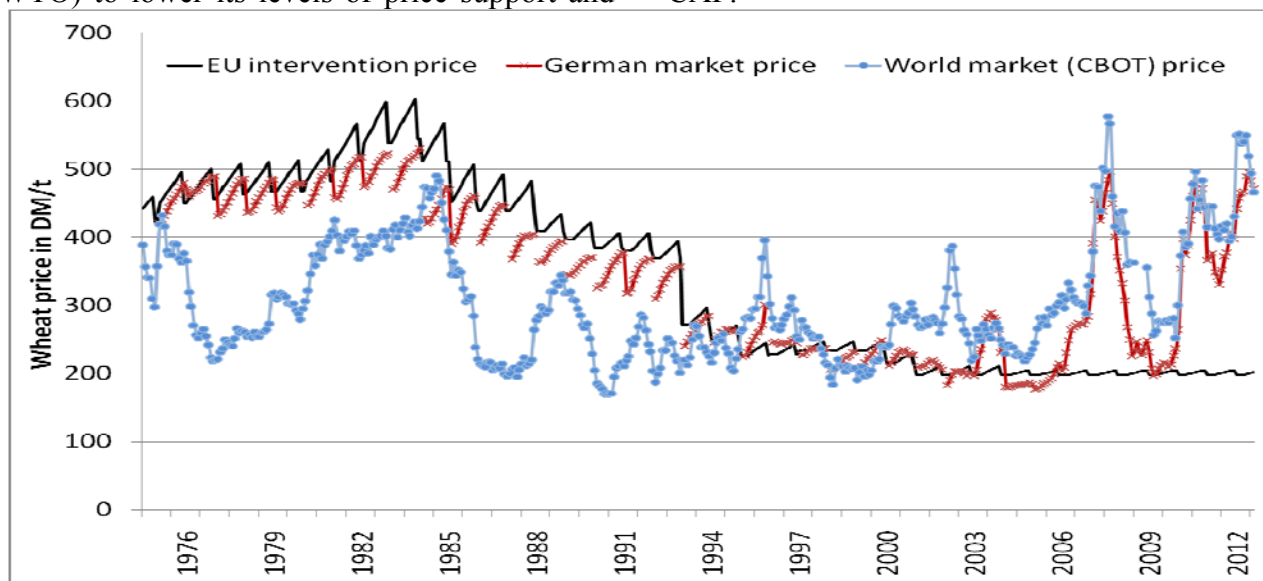

Figure 1. The development of wheat prices 1975-2012

3 The MacSharry Reform (1992)

Responding to these pressures, the EU Commissioner for Agriculture at the time, Ray MacSharry, proposed a radical reform of the CAP. Despite strong resistance, in particular from Germany, MacSharry's proposal was largely adopted by the EU in 1992 and implemented beginning in 1993. Intervention prices for many agricultural products were cut (see Figure 1), and farmers were obliged to set aside part of the

area used for the cultivation of grains. As compensation for the resulting losses, farmers were granted direct. This led to a substantial reduction in EU expenditure on export subsidies and other market measures in the following years (see Figure 2) as both the gap between the intervention price and the world market price (see Figure 1) and the volume of agricultural exports fell. The resulting savings were used to finance the direct payments to farmers.

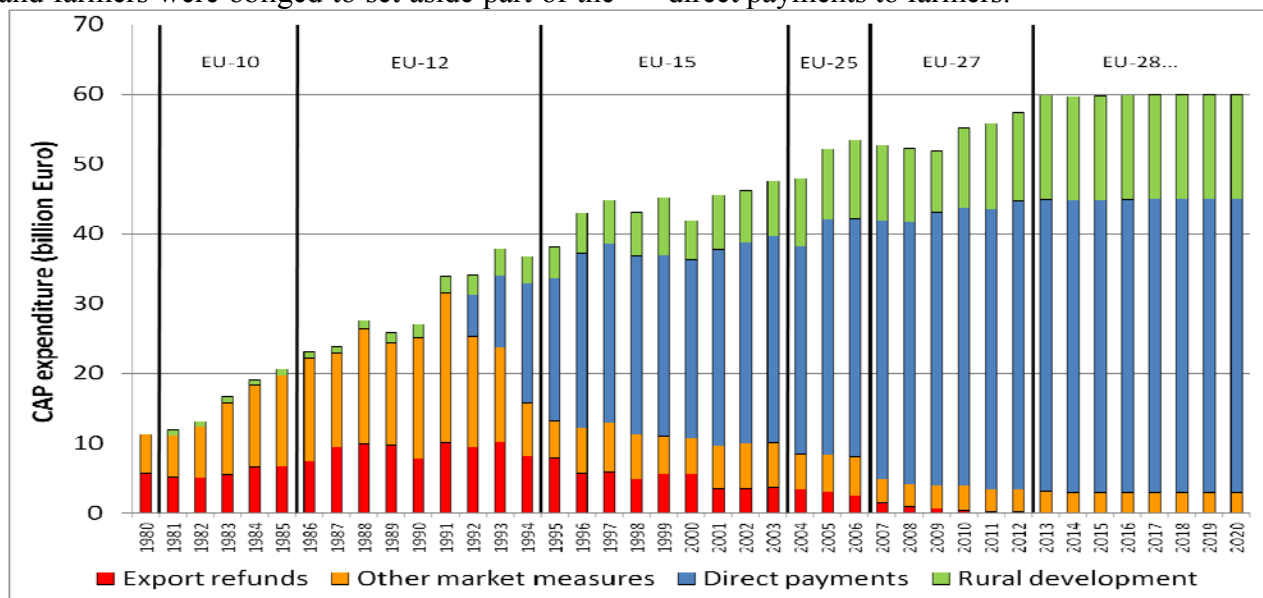

Figure 2. Evolution of Common Agricultural Policy expenditures 1980-2020 (current Euro)

As can be seen in Figure 2, the MacSharry reform did not lead to an overall reduction in expenditure on the CAP, which has continued to grow until today. However, this growth is not due to increasing levels of support for farmers in the EU. Data compiled by the OECD clearly demonstrate that EU support for farmers has fallen since the MacSharry reforms¹. Instead, the CAP budget has continued to grow because the EU has expanded. The EU today comprises 28 member states and an agricultural area that is roughly 50 per cent larger than it was when Commissioner MacSharry made his reform proposals to 12 member states in the early 1990s (European Commission, 2014a). But regardless of the overall level of CAP expenditure, the key point is that the MacSharry significantly changed the nature of this expenditure, replacing export subsidies and other market support measures by direct payments to farmers. As a result, the CAP became more efficient and subject to less criticism from other WTO members.

4 Further CAP reforms

The MacSharry reform fundamentally changed the direction of EU agricultural policy. Further steps in this new direction were implemented in 1999, 2003, and 2008. As can be seen in Figure 2, one important outcome of these reforms has been the gradual growth of the budget for the so-called 'second pillar' of the CAP, which funds spending on rural development measures. Especially worth mentioning is the so-called 'Fischler reform' of 2003. This reform converted most of the direct payments to farmers that had been introduced by MacSharry into so-called 'decoupled' payments.² To receive decoupled direct payments, farmers do not have to produce specific crops such as grains or oilseeds. They merely have to maintain their land in what is referred to as "good ecological condition". This means that they must ensure that the land can be used to produce crops in the future (i.e. that it does not become overgrown with brush or trees), and that they fulfil a series of basic regulations designed

to protect the environment and animal welfare (e.g. regulations on the use of fertilisers and pesticides). If a farmer violates these regulations, he/she is subject to the usual legal sanctions and a reduction in his/her decoupled direct payments.

Since the direct payments were decoupled roughly ten years ago, the intensity of agricultural land use in the EU has been determined not so much by the amount of subsidies, but rather by the level of current world market prices. Farmers receive the decoupled payments regardless of whether they produce crops. Hence, they will only produce crops if it is profitable to do so. Otherwise they will simply make the minimum effort required to maintain their land in "good ecological condition", and collect the direct payments. World market prices for grains and oilseeds increased sharply in 2007/08 and have remained high since. Domestic prices in the EU, for example for wheat, have followed these trends (see Figure 1). Thus, the EU's surplus production – which is no longer an artificial surplus stimulated by subsidies, but rather a reflection of the EU's competitiveness in crop production – can be sold on the world markets without the use of export subsidies.

Reforms in some areas of EU agriculture, such as milk and sugar, have not been as rapid as in the area of grains and oilseeds, but here too major steps have been taken. Price support for beef was reduced by the MacSharry and subsequent reforms. The system of production quotas for milk will be eliminated in 2015, and the sugar quota system will be eliminated in 2017. None of these reform steps has been easy to adopt and implement; farmers' unions and other interest groups have consistently lobbied hard to block or slow the pace of reform. Nevertheless, it is safe to say that no other industrialised nation has reformed its agricultural policies as dramatically and thoroughly as the EU over the last two decades.

5 Current CAP reform

In June 2013, the European Council of Ministers, the EU Parliament, and the EU Commission reached a political agreement on the key elements of the most recent reform of the CAP. It required several additional months for the EU to put the finishing touches on this reform, and the member states are currently in the process

¹ See <http://www.oecd.org/agriculture/agricultural-policies/producerandconsumersupportestimatesdatabase.htm#summary>.

² As of 2013, 92% of all direct payments were decoupled. See http://ec.europa.eu/agriculture/direct-support/direct-payments/index_en.htm.

of finalising the national legislation that is required to implement it. For this reason, this new reform will not come into force until January 1, 2015, one year later than originally intended. The new reform is composed of three main categories of measures (“redistribution”, “greening” and “other measures”), which we review in the following sections.

Redistribution of direct payments

The most recent CAP reform will lead to four types of redistribution of direct payments:

- First, the reform foresees a redistribution of direct payments among the member states, from those member states in which farmers receive above-average payments per hectare (mainly old member states) to those in which the farmers receive less than 90 per cent of the EU average (mainly new member states, especially the Baltic countries).

- Second, the reform also foresees a redistribution of direct payments within individual EU member states. Some countries, such as Germany have already in the past decade redistributed direct payments so that each farmer receives more or less the same amount per hectare. In other member states (such as France), however, this internal redistribution has not taken place and some farmers, for historical reasons, receive much more per hectare than others. The reform calls for the member states to begin dismantling these internal imbalances.

- Third, a progressive redistribution of direct payments from large to small farms has also been proposed. The final agreement foresees a mandatory tax of at least 5 per cent on direct payments of over 150,000 EUR. This so-called “degressivity tax” will not apply to the 30 per cent of a farm's direct payments that are linked to greening (see below). Member states are free to apply higher tax rates up to 100 per cent, which would effectively cap direct payments at 150,000 EUR.

- Finally, although the 5 per cent “degressivity tax” described above is called mandatory, it will not apply to member states that choose instead to apply so-called “redistributive payments”. A member state that opts for this alternative must hold back 5 per cent of its entire direct payment budget and redistribute the proceeds to the first hectares of all farms. In Germany, for example, the federal and regional

ministers of agriculture have agreed to implement “redistribution payments” instead of the “degressivity tax”. Specifically, in Germany (where the average farm size is 46 ha) the first 30 ha of each farm will receive an additional direct payment of 50 EUR/ha, and the next 16 ha will receive an additional payment of 30 EUR/ha (Agrarministerkonferenz, 2013). As a result of this measure, German farms with over roughly 100 hectares will receive less direct payments in total.

Greening

The second main element of the current CAP reform, so-called “greening”, refers to the fact that 30 per cent of each member state's direct payment budget will be linked to the delivery of environmental benefits. Farmers who wish to continue to receive these 30 per cent will have to comply with following three criteria:

- Crop diversification: Farmers with between 15 and 30 ha of land (excluding grassland) must cultivate at least two crops, none of which covers more than 75 per cent of the farm's total available area. Farmers with more than 30 ha (excluding grassland) must cultivate at least three crops, none of which covers more than 75 per cent and no two of which together cover more than 95 per cent of the farm's total area.

- Maintenance of permanent grassland: Farmers are not permitted to convert more than 5 per cent of their permanent grassland to cropland, unless there is less than 5 per cent conversion at the national level.

- Ecological Focus Areas (EFAs): Farms with more than 15 ha of land (excluding grassland) must establish EFAs on at least 5 per cent of their arable land. Subject to a review, this share will increase to 7 per cent by 2017. A variety of measures/uses qualify as EFAs, including field margins, hedges, buffer strips along waterways, forest and fallow land.

Other Measures

Beyond redistribution and greening, the recent CAP reform also includes some changes to market intervention policies in the EU. The elimination of the sugar quota, originally planned for 2015, has been delayed until 2017. Policy makers have also agreed to a provision that will make it easier for producers to form organisations to increase their bargaining power vis-à-vis input suppliers and processing firms.

In addition, the scope for using coupled direct payments has been increased. Member states that currently spend less than 5 per cent of their direct payment budget on coupled payments will be permitted to increase this to 8 per cent; those spending between 5 per cent and 10 per cent will be permitted to increase this to 13 per cent. Moreover, member states will be permitted to spend an additional 2 per cent of the direct payment allotments on coupled aid for protein feed crops.

Finally, the latest CAP reform also includes a mandatory support scheme for young farmers. According to this scheme, up to 2 per cent of a member state's direct payment budget will be used to finance 25 per cent top-ups on direct payments to new farmers under 40 years of age for five years or until they turn 40. At least 25 ha but no more than 90 ha per recipient will be eligible for these top-ups. This scheme will encourage young farmers to establish farms and/or speed up the transfer of existing farms to younger operators.

6 Outlook

Since world market prices for agricultural products have increased substantially in recent years, many in the EU are questioning whether farmers need any support whatsoever, even decoupled direct payments. Direct payments were proposed 20 years ago by Commissioner MacSharry to compensate farmers for the losses that they incurred when support (intervention) prices were reduced. But in recent years the prices that EU farmers have received on world markets have often been higher than the support prices that they received in the 1980s (see Figure 1). Hence, some

question whether farmers should be “compensated” for losses that have since been eliminated by market developments. Early in the debates that led to the recent 2013 reform of the CAP, proposals to eliminate or phase out the direct payments were made. But in the end, the farmers' unions and other interest groups succeeded in having these proposals replaced with the “redistribution” and “greening” measures described above. Hence, the current system of direct payments appears to be safe at least until 2020, when the next comprehensive review and reform of the CAP is scheduled to take place.

Whether “redistribution” and “greening” will suffice to justify continuation of direct payments beyond 2020 cannot be predicted with certainty. Environmental interest groups argue that the “greening” measures are too weak and provide too little environmental protection to justify direct payment expenditures of roughly 40 billion Euro per year. From an environmental and economic perspective, the link between the level of direct payments that a farmer receives for a hectare of land and the environmental and social benefits that are produced on that hectare as a result is also weak. Finally, the direct payments are controversial from an equity/distributional perspective because they accrue primarily to the owners of land, and not necessarily to farmers, who often rent the land that they farm. Hence, in many cases, direct payments are flowing to individuals who are comparatively wealthy and not in need of any “compensation”. All of these points are sure to come up again in several years when the debate on the reform of the CAP after 2020 heats up.

References

1. Agrarmarkt Informations-Gesellschaft mbH/AMI (versch. Jg.): AMI Markt Bilanz Getreide, Ölsaaten, Futtermittel. Bonn.
2. Agrarministerkonferenz (2013): Vorläufiges Ergebnisprotokoll (preliminary results). Conference of the federal and regional ministers of agriculture in Germany, Munich, November 4, 2013.
3. Europäische Kommission (2014a): Landwirtschaftliche Fläche in der Europäischen Union. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database (March 6, 2014).
4. Europäische Kommission (2014b): CAP expenditure and CAP reform path. http://ec.europa.eu/agriculture/cap-post-2013/graphs/index_en.htm (March 6, 2014).
5. Tangermann, S. u. Cramon-Taubadel, S. von (2013): Agricultural Policy in the European Union - An Overview. Diskussionsbeitrag des Departments für Agrarökonomie und Rurale Entwicklung Nr. 1302. <http://www.uni-goettingen.de/de/diskussionsbeitraege-des-departments-ab-heft-4-2007/72592.html> (March 6, 3. 2014).
6. United States Department of Agriculture/USDA (2014): Wheat Outlook. <http://usda.mannlib.cornell.edu/MannUsda/viewDocumentInfo.do?documentID=1293> (March 6, 2014).
7. Zentrale Markt- und Preisberichtsstelle für Erzeugnisse der Land-, Forst- und Ernährungswirtschaft/ZMP (versch. Jg.): ZMP-Marktbilanz Getreide, Ölsaaten, Futtermittel. Bonn.

The article has been received 30.04.2014

* * *